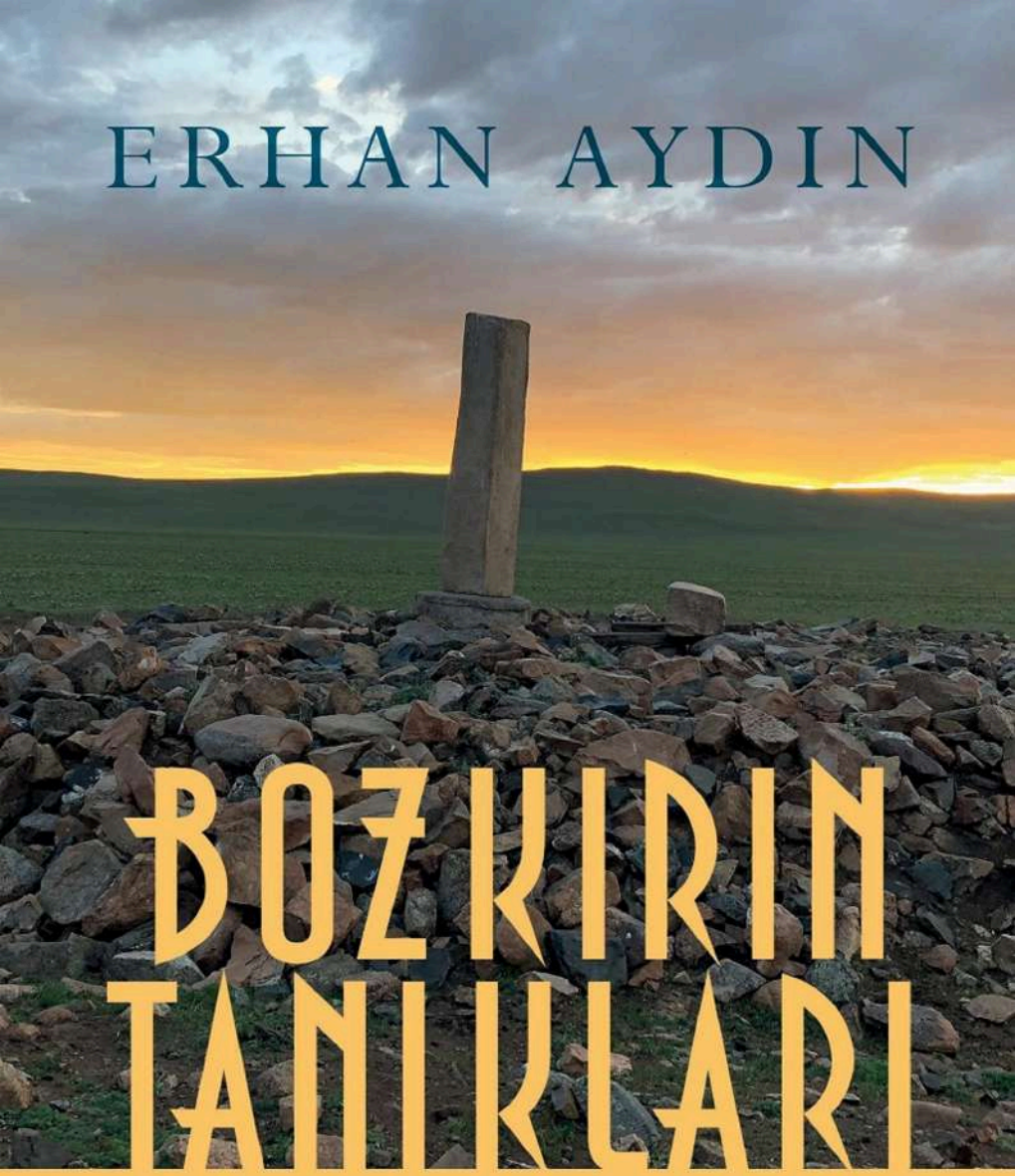
ERHAN AYDIN

BOZKIRIN TANIKLARI

ESKİ TÜRKÇE YAZITLAR

Bilge
Kültür·Sanat

BOZKIRIN TANIKLARI

ESKİ TÜRKÇE YAZITLAR

YAYIN NO: 1037

BOZKIRIN TANIKLARI
Eski Türkçe Yazıtlar
Erhan Aydın

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Mart 2021

ISBN: 978 - 625 - 7201 - 37 - 7

Kapak Fotoğrafı: *Prof. Dr. Şaban Doğan*
Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

BOZKIRIN TANIKLARI
ESKİ TÜRKÇE YAZITLAR

ERHAN AYDIN

Bilge
Kültür·Sanat

Prof. Dr. ERHAN AYDIN

1973 yılında Malatya'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimimi Malatya'da tamamladıktan sonra 1995 yılında Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. 1995 yılında aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1997 yılında yüksek lisansını, 2002 yılında doktorasını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalı, Eski Türk Dili bilim dalında tamamladı. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı tarafından ortaklaşa yürütülen "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi"nin, 2002 yılı Bilge Kağan Külliyesi kazı çalışmalarına epigraf olarak katıldı. 2003 yılında Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde yardımcı doçent olarak çalışmaya başladı. 2010 yılında doçent oldu. 2013 ve 2014 yıllarında, Pekin'de bulunan Merkezî Milletler Üniversitesinde (Minzu University of China 中央民族大学) konuk öğretim üyesi olarak çalıştı. 2014 yılında İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmaya başladı. 2015 yılında profesör oldu. Hâlen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde görev yapmaktadır. Biri Çin'de olmak üzere yayımlanmış 19 kitabı, 9'u SSCI ve AHCI indekslerince taranan dergilerde olmak üzere 100'ün üzerinde makale ve bildirisi bulunmaktadır. Evli olup orta düzeyde Almanca, başlangıç düzeyinde İngilizce ve Çince bilmektedir.

2020 Temmuzunda sonsuzluğa göç eden
babam Ömer Aydın'ın hatırasına...

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 7

GİRİŞ 9

TÜRKLERİN EN ESKİ ÇAĞLARI VE YAZILI BELGELERİ 13

TÜRK RUNİK HARFLİ ESKİ TÜRK YAZITLARI 23

ESKİ TÜRK YAZITLARI DÖNEMİNİN DİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ 47

ESKİ TÜRK YAZITLARININ BULUNDUĞU COĞRAFYALAR 59

- Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları 62
  - Köl Tegin Yazıtı 67
  - Bilge Kağan Yazıtı 78
  - Tonyukuk Yazıtı 83
  - Ongi Yazıtı 96
  - Küli Çor Yazıtı 99
  - Tes Yazıtı 104
  - Tariat (Terh) Yazıtı 109
  - Şine Usu Yazıtı 112
  - I. Karabalgasun Yazıtı 116
  - Suci Yazıtı 118
  - II. Karabalgasun Yazıtı 121
  - İh Hanuy Nuur (İhe-Hanin-Nor/Erdene Mandal) Yazıtı 123
  - Hangiday (Hangita-Hat) Yazıtı 125
  - Hoyto-Tamır Yazıtları 126
    - Hoyto-Tamır II Yazıtı 127
    - Hoyto-Tamır V Yazıtı 128
    - Hoyto-Tamır VI Yazıtı 129
    - Hoyto-Tamır XIV Yazıtı 130
    - Hoyto-Tamır XVI Yazıtı 131
  - Olon-Nuur (Galuut) Yazıtı 132
  - Baga Hayrhan Yazıtları 134
- Yenisey (Tuva ve Hakasya) Yazıtları 136
  - Uyuk-Tarlık (E 1) Yazıtı 147
  - Uyuk-Turan (E 3) Yazıtı 148
  - Barık I (E 5) Yazıtı 149

Barık II (E 6) Yazıtı 150
Elegest I (E 10) Yazıtı 151
Begre (E 11) Yazıtı 154
Çaa-Höl II (E 14) Yazıtı 156
Çaa-Höl IV (E 16) Yazıtı 157
Çaa-Höl X (E 22) Yazıtı 159
Altın-Köl I (E 28) Yazıtı 160
Altın-Köl II (E 29) Yazıtı 162
Uybat I (E 30) Yazıtı 164
Tuba III (E 37) Yazıtı 165
Hemçik-Çırgakı (E 41) Yazıtı 167
Bay-Bulun I (E 42) Yazıtı 169
Kızıl-Çıraa II (E 44) Yazıtı 170
Köjeelig-Hovu (E 45) Yazıtı 172
Abakan (E 48) Yazıtı 174
Bay-Bulun II (E 49) Yazıtı 176
Tuva D (E 51) Yazıtı 177
Elegest III (E 53) Yazıtı 178
Herbis-Baarı (E 59) Yazıtı 179
Sargal-Aksı (E 60) Yazıtı 181
Suglug-Adır-Aksı (E 61) Yazıtı 182
Uybat VI (E 98) Yazıtı 183
Tepsey V (E 115) Yazıtı 185
Yeerbek II (E 149) Yazıtı 186
Dağlık Altay Cumhuriyeti Yazıtları 188
Yalbak-Taş XIII (A 39) Yazıtı 190
Yalbak-Taş XIX (A 42) Yazıtı 191
Yalbak-Taş XXII (A 45) Yazıtı 192
Yalbak-Taş XXIII (A 46) Yazıtı 192
Kurgak I (A 78) Yazıtı 193
Yabogan (A 84) Yazıtı 194
Kırgızistan Yazıtları 196
Talas I (K 1) Yazıtı 197
Talas II (K 2) Yazıtı 198
Talas IX (K 9) Yazıtı 199
Talas XIII (K 13) Yazıtı 200
Koçkor XI (K 31) Yazıtı 202
Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları 203
Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı 204
Cimsar (Yemiş Tutuk/Jimsar=吉木萨尔) Yazıtı 210
Kumtura Yazıtları 212
Hoten Çubuğu 213

KAYNAKLAR 215

ÖN SÖZ

Türklerin en eski yazılı belgeleri hakkında çok şey yazıldı, çok şey söylendi. Bu ilk yazılı belgeler, bazen taşlara ve kayalara bazen ise gündelik hayatta kullanılabilen birtakım eşyalara yazıldı. Çok zaman hatıraları tazelemek amacıyla, ancak devletin yöneticilerinin oluşturduğu metinlerde ise milletine, Türk kökenli boylara seslenildi. Bir bakarsınız "Bunu ben yazdım, adım filanca" demek için, bir bakarsınız kitap boyutunda metinlerle anlattılar düşündüklerini, yaşadıklarını. Dolayısıyla bu metinlerin, hem sayısı hem de üzerinde yapılmış çalışmalarla ilgili büyük bir külliyattan söz etmemiz gerekmektedir.

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, 1730 yılında P. Tabbert von Strahlenberg'in çığır açan eserinden itibaren olmak üzere, esasen harflerin çözüldüğü 1893 yılından bugüne kadar eksilmeyen bir heyecanla işlendi, incelendi, yorumlar yapıldı. Ancak tüm külliyat bir türlü tek bir yayında toplanamadı. Şunu kesinlikle itiraf etmeliyiz ki, okuyuşlar ve anlamlandırmalar üzerinde türlü düzeltme önerileri yapılmış olsa da Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları*, hâlâ tüm yazıtları içeren tek yayın olarak raflarda en başta bulunması gereken bir eser niteliğini korumaya devam etmektedir.

Bu satırların yazarı 1995 yılında başladığı bu büyük külliyatı, öncelikle anlama ve ardından anlatma görevine *Bozkırın Tanıkları, Eski Türkçe Yazıtlar* adlı yeni bir yayın ile katkıda bulunmak niyetindedir. Kitapta, Türklerin en eski, ancak bildiğimiz, bugün bile aynı veya benzerine tanıklık ettiğimiz hatıralarına rastlayacaksınız. Bu hatıraları doğru, gereksiz yüceltmelerden uzak bir tonda vermek, kitabın amaçlarındandır.

Kitapta öncelikle "Eski Türkçe nedir, ne değildir?" sorusu ile karşılaşacak, ardından bu büyük külliyatın bulunduğu coğrafyalardan bize seslenen metinlerden örnekler göreceksiniz. Kitabın en temel hedeflerinden biri, başta Türk dili ve edebiyatı ve tarih gibi alanların mensuplarına hitap etmekse, ikinci hedefi bu millete mensup olanların, atalarının yazdıklarını doğru bilgilerle öğrenmesi olacaktır. Okuyucunun, bir hikâye veya roman tadında lezzet alması için dipnotlara ve kaynaklara boğmaktan uzak durmaya çalıştım. Umarım yazarken aldığım tadı siz de okurken alırsınız.

Her çalışmamda olduğu gibi bu kitabımda da desteğini hiç esirgemeyen sevgili eşim Dr. Mihriban Aydın'ın fedakârlığı için minnettarlığımı belirtmek istiyorum. Kitabı yayımlayan Bilge Kültür Sanat Yayınlarının mensuplarına ve özellikle Adnan Mecid Yüksel ile Ümit Derinöz'e, sayfa tasarımında harika işler çıkaran Nurel Naycı'ya, ayrıca kitabın son okumasında yardımlarını gördüğüm öğrencilerim Dr. Ahmet Karaman ve Arş. Gör. İbrahim Kekevi'ye çok teşekkür ederim.

En büyük teşekkür ise siz değerli okuyuculara. Yüce Türk milletinin bu ilk yazılı metinlerinde yer alan eşsiz hatıraları sağlıkla ve keyifle okumanızı dilerim.

Prof. Dr. Erhan Aydın
Şubat 2021

GİRİŞ

Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türkçenin yazılı belgeleri çok eski zamanlara kadar uzanır. Pekâlâ, Türklerin en eski tarihli belgeleri hangi çağlara veya yüzyıla kadar uzanır? Türklerin yazılı belgelerinin tarihi ne kadar geriye götürülebilir? Kuşkusuz bu ve benzeri sorular, kısaca yanıtlanabilecek türden değildir. Bilinen en eski yazılı belgeler Köktürkler döneminden kalmış, yazıt taşı, kaya kütleleri ve çeşitli nesneler üzerine oyma yazı sistemi ile yazılmış metinlerdir.

Türklerin bilinen ilk yazılı belgelerinin eskiliği ve nereden başladığı, üzerinde uzlaşmaya varılamamış konuların başında gelmektedir. I. Köktürk Kağanlığı ile I. ve II. Köktürk Kağanlığı arasındaki elli yıllık fetret dönemi de dâhil olmak üzere yazılı belgelerin hangileri olduğu ve eskiliği konusunda türlü görüşler bulunmaktadır. Ancak Türk dili uzmanlarının dışındaki bilim alanları ile popüler tarih ve dil araştırmalarına ilgi gösterenlerin görüşleri göz ardı edildiğinde, Türk dili araştırmacıları, Türklerin bilinen en eski belgelerinin Türk runik harfli metinler olduğunu ve bu metinlerin tarihini yedinci yüzyılın son on yılına tarihlenebilecek Çöyr (Çoyr~Çoyren) yazıtı ile başlatmak gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak eski Türkçe dönemi yazıtlarının önemli bir bölümünde herhangi bir tarih kaydının bulunmuyor olması, tartışmaların uzayıp gitmesine zemin hazırlamakta, aynı zamanda türlü görüşlerin ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Bu bakımdan yazıtların eskiliği konusunda ses ve şekil bilgisi özellikleri, söz varlığı, diyalekt öğeleri, anlatılan olayların öteki yazıtlarla karşılaştırılması büyük önem arz etmektedir.

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, Türk dilinin temel kaynaklarının en başında geliyor olması dolayısıyla önemlidir. Bu bakımdan okunmasında ve anlamlandırılmasında kuşkular bulunan sözcük ve ibareler üzerinde onlarca makale yazılmış olmasını doğal karşılamak gerekir. Çünkü eski Türklerin yaşayışları, inanışları, savaşları vs. hakkında kesin şeyler söyleyebilmek için mevcut kaynakların etraflıca incelenmesi ve metinlerin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu nedenle Türk dili alanının dışındaki bilim alanları ile meraklı kitleye göre Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının okunması ve anlamlandırılması bitmiş gibi görünse de esasen bu metinlerle ilgili yazılacak daha çok şeyin olduğu da kuşkusuzdur.

Bir taraftan Türk dili alanında yetişmiş bilim insanları bu metinler üzerine büyük bir çaba sarf ederken alanın dışından bilim insanları ile alana meraklı, özellikle hamasi konulardan hoşlanan kitle, bu metinler üzerinde doğru olmayan, tamamen uydurma konuları gündeme taşıyarak bu metinlerin doğru anlaşılmasına, bir bakıma engel olmakta, bu da eski dönem Türkler hakkında tuhaf ve bir o kadar da rahatsız edici görüşlerin ortaya atılmasına zemin hazırlamaktadır.

Köl Tegin, Bilge Kağan, Tes, Tariat ve Şine Usu gibi kağanlık yazıtlarında gündelik hayatla ilgili bilgiler, doğal olarak sınırlıdır. Yalnızca bunlardan hareket ederek eski Türklerin gündelik hayatı hakkında fikir yürütmek herhâlde doğru olmaz. Örneğin yazıtlarda, özellikle çok satırlı kağanlık yazıtlarında yiyecek türlerinin bulunmaması, eski Türklerde yemek kültürünün olmadığı anlamına elbette gelmez. Takdir edilmelidir ki bu tür kağanlık yazıtlarında savaşlar, diplomatik ilişkiler, kağanın halkına tavsiyeleri gibi konular daha fazla yer tutmaktadır.

Elinizdeki bu çalışmanın okuyucuyla buluşmasının temel amacı, Türklerin en eski yazılı metinleri olarak nitelendirebileceğimiz Türk runik harfli metinler hakkında bilgi vermek, okuyucunun doğru bilgilerle donanmasına katkıda bulunmaktır. Bu nedenle kitabın, Türk dili ve edebiyatı ve tarih alanları başta olmak üzere, birçok bilim alanına mensup kimselerle eski Türk diline ve tarihine meraklı kitlenin de yararlanacağı bir çalışma olması için gayret sarf edilmiştir.

TARİHİN EN ESKİ ÇAĞLARI VE YAZILI BELGELERİ

I. Köktürk Kağanlığı'ndan önceki çağlarda Türklerin yazılı metinlerinin olup olmadığı konusu tartışılmış, tartışılmakta ve daha uzun bir zaman tartışılacak gibi görünmektedir. Örneğin, Çinlilerin Xiongnu (匈奴), Türkler de dâhil, batı dünyasının genellikle Hun sözcüğü ile ifade ettiği Türk devletinden kalan hiç mi metin yoktur? Hunlar döneminde bir alfabe, bir yazı kültürü oluşmamış mıydı? Tüm bu sorulara yanıt verebilmenin tek yolu, o dönemden kalan herhangi bir yazılı belgeye ulaşabilmektir. Bu nedenle de Hun dönemi üzerinde yapılan çalışmalarda, ne yazık ki yalnızca Çinlilerin Han Hanedanlığı dönemi yıllıklarından yararlanmak zaruridir. Bu da Çinlilerin verdiği bilgiye inanmak ve güvenmek gibi bir durumun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hâliyle de mevcut bilgiler, efsanevî olmanın yanında, düşman bir milletin kayda geçirdiklerinden hareketle yazmak gerekliliği de epeyce rahatsız edicidir.

Bu bakımdan milattan önceki iki yüz yıl ile miladın ilk yüzyılları, Türkçenin karanlık dönemi olarak nitelendirilerek bu dönem Türkçesi "İlk Türkçe" olarak adlandırılmaktadır. Yani, elimizdeki ilk yazılı belgeler olan eski Türk yazıtları döneminde tespit edilen herhangi bir sözcüğün, miladın öncesi ve sonrasının ilk yüzyıllarındaki biçiminin nasıl ve nice olduğu, tamamen tahmin etmekle mümkün olabilmektedir. Ancak şunu hemen belirtelim ki bu tahminin, gelişigüzel değil, ancak dil bilimi kuralları göz önüne alınmak suretiyle yapılması gerekmektedir. Bu tahmine dil bilimi çerçevesinde "rekonstrüksiyon" yani "yeniden kurma"

adı verilmektedir. Bir bakıma sözcüğün daha eskiden hangi biçimde olduğu bilimsel yöntemlerle tahmin edilmiş olmaktadır.

Örneğin *teŋri* sözcüğü eski Türk yazıtları döneminden sonraki Türkçe metinlerde *taŋrı* biçimini almıştır. Araya girip hemen belirtmek gerekir ki bu sözcüğün Arap harfli metinlerdeki yazımından *teŋri* mi *taŋrı* mı olduğunu anlamak mümkün değildir. Çünkü on birinci yüzyılın şaheseri *Kutadgu Bilig*'deki yazımı ile Anadolu Türkçesindeki yazımı aynıdır. Sözcüğün sonraki dönemlerde *Taŋrı* olarak okunmasını, tamamen yaygınlaşmış bir gelenek olarak değerlendirmek gerekir. Yine de *Taŋrı* olduğunu var sayalım; *taŋrı* biçimini almış sözcükteki ses olayını, iç sesteki art damak ünlüsü *ŋ* sesinin, yanındaki komşu ünlüleri kalın sıraya geçirmesi olarak değerlendirenler bulunduğu gibi, İslam sonrası metinlerde *teŋri* sözcüğünün sürekli *te'ala* sözcüğü ile birlikte kullanılması sonucunda gerileyici ünlü benzeşmesi olayı ile arkadaki sözcükte yer alan ünlülerin öndeki sözcükteki ünlüleri kendine benzetmesi, etkilemesine bağlayanlar da olmuştur. Bu iki görüş de dil bilimi kurallarına göre doğru görünmektedir. Tabii, geriye sözcüğün daha eski biçimini tahmin etmek, rekonstrüksiyon yani yeniden kurmasını yapmak kalır ki bunu da dil bilimi kuralları çerçevesinde yapmak gerekmektedir. Buna göre; sözcüğü *taŋri* yani ünlü uyumu bulunmayan bir yazı dili dönemine bağlayanlar olmasının yanında, iki sözcükten müteşekkil olabileceğini öne sürenler de olmuştur. Görüldüğü gibi bir sözcüğün daha eski biçimlerini nokta atışı olarak bilebilmek mümkün olmasa da seslerin özellikleri ve geçirdiği evreler iyi bilindiğinde önceki hâlleri de bu doğrultuda tahmin edilebilir. Ancak her ne kadar dil bilimi yöntemleri çerçevesinde daha eski biçimi ortaya konmuş olsa da bunun bir tahminden öteye gidemeyeceği kesinlikle hatırdan çıkarılmamalıdır.

Türkçenin eski Türkçeden önceki dönemlerinden biri olarak kabul edilen ancak yine yazılı belge ele geçmemiş olmasından dolayı hakkında çok fazla bir şey bilmediğimiz dönemlerinden biri de T'o-pa (Tuoba 拓跋) devletinin dili ve bu dönemin

Türkçesidir. Tabgaçlarla birleştirmenin yaygın kanaat olduğu T'o-pa halkının büyük bir olasılıkla Türkçe konuştukları da kaydedilmesi gerekli bir başka konudur. Hatta bazı Türk dili araştırmacıları, bu dönemin konuşurlarının *l*/*r* lehçesi temelinde bir diyalekte sahip olduğunu öne sürmüştür.

Pekâlâ, bu *l*/*r* lehçesi de neyin nesidir? Bu konuyu kısaca şöyle ifade edebiliriz: Türkçenin eski dönemlerinin araştırılabilmesi için önemli yardımcı dillerden biri kuşkusuz Moğolcadır. Elimizde yazılı belge olmadığı için Moğolcanın eski Moğolca dönemi hakkında herhangi bir bilgimiz bulunmuyor olsa da Çingiz Han ile başlayan Moğol kaynakları, Türkçenin tarihî dönemleri için kaynaklık etmeye yardımcı olmaktadır. Bu arada Çingiz Han döneminde konuşulan Moğol diline "Orta Moğolca" denildiğini de eklemiş olalım. Bazı eski Türkçe sözcüklerin, *Moğolların Gizli Tarihi* adlı efsanevî eser başta olmak üzere, orta Moğolca dönemi metinlerinde denkleri araştırılmış, ilk zamanlar Moğolca ile Türkçenin aynı dil ailesi içerisinde yer alması gerektiği vurgulanmış, sonraları ise bu akrabalığın köken birliği olmadığını, aynı coğrafyaları paylaşmalarından ötürü daha çok sözcük alışverişi ile gerçekleştiğini savunanlar yaygınlaşmıştı.

Gerçi bugün hâlâ Ural-Altay dil birliği veya daha dar biçimiyle Altay dil birliği deniliyor olsa da Türk dili ve Moğol dili uzmanlarının görüşünün, köken akrabalığının mevcut olmadığı yönünde ilerlediğini de ekleyelim. Ancak eski Türkçe sözcüklerin Moğolcadaki denklerinin bazı ses değişiklikleriyle yazılmış olması, bu ses denkliklerinin tesadüfi değil, sistematik olduğunu kanıtlamak için önemli veriler olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, eski Türkçede *z* sesi taşıyan bazı sözcüklerin orta Moğolcada *r* sesli olması, bir *r*/*z* ses denkliğini gündeme getirmiştir. Bu arada bu denkliği kabul ederek yaygınlaştıranların karşısında başka bir sorun daha çıkması elbette kaçınılmaz olacaktı. Pekâlâ, bir sözcük Türkçede *z*'li Moğolcada *r*'li olabilir, ancak hangi biçim daha eskidir? Yani *r*'li biçimler mi daha eski, yoksa *z*'li biçimler mi?

Tartışmayı ve fikir yürütmeyi farklı bir noktaya taşıyan sonuç, işte tam olarak budur. Doğal olarak bu soru ve olası iki yanıt, alanın araştırmacıları ile meraklı kitleyi ikiye bölmeye yetmiştir.

Bir taraftan *r* sesinin daha eski olduğunu şiddetle savunanların yanında, öte taraftan *z* sesinin daha eski olması gerektiğini benimseyen ve savunanlar da olmuştur. Konunun yerine oturması için bazı örnekler vermek yararlı olacaktır. Örneğin, *kudur-* fiili *r*'li, ancak *kuduz* sözcüğü *z*'lidir. Yine 'şişmanlamak, kilo almak' anlamındaki *semir-* fiili *r*'li, aynı kökten yapıldığı çok belli olan *semiz* sözcüğü *z*'lidir. Tabii, bundan şu sonucu elbette çıkarmamak gerekir: Bu örneklerden *semir-* fiili Moğolca, *semiz* Türkçedir. Her ikisi de Türkçenin her döneminde sıklıkla kullanılmıştır. Yani bu ses denkliği kesinlikle Türkçede *z*, muadili ise Moğolcada *r*'dir, olarak anlaşılmamalıdır. Burada sıradışı olan ise, her iki biçimin, yani *r*'li ve *z*'li biçimlerin her iki dilde de kullanılmış olmasıdır.

Türkçe ve Moğolca için bir başka sistematik ses denkliği de *l*/*ş*'dir. Tahmin edeceğiniz üzere bu denklikte de Türkçe *ş* sesleri, Moğolcada *l* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu denklikler çerçevesinde bir taraftan Türkçe ile Moğolca arasındaki ilişki, ister köken akrabalığı olsun isterse sözcük alışverişi temelinde bir ortaklık olsun, tartışılırken öte taraftan Türkçenin en eski kollarından biri olan Çuvaşçanın da Moğolcanın gösterdiği özelliklere benzer birtakım ses özellikleri göstermesi de hâliyle kafaları karıştırmıştır. Çuvaşçayı Moğolcanın tarihî kollarından biri olarak görenlerin yanında, Türkçenin uzak bir kolu olarak görenler de olmuştur. Ancak Çuvaşça ile Çuvaşların, Moğollar ile herhangi bir temasının olmaması, Moğolcanın bir parçası olduğu savını doğrudan silip süpürmüştür. Buna göre; ortada duran ve yanıtlanmayı bekleyen soru ise şudur: Neden Çuvaşça da *r*/*z* ve *l*/*ş* ses denkliklerinde Moğolcaya benzer özellikler gösteriyor olabilir? Mademki Çuvaşça, Moğolcanın bir kolu değil idiyse acaba Türkçenin bu kolu, çok eski özellikler mi gösteriyor idi? Belki de bu sorunun en geçerli yanıtı Çuvaşçanın, bünyesinde eski özellikler taşıyor olmasıdır.

Türkçenin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu eski Türkçe dönemi yedi veya sekizinci yüzyıldan kalan eserleri barındırıyor ve eldeki bu mevcut Türkçede *z* ve *ş* ses baskınlığı ortada ise, bu durumda Çuvaşçanın çok eski özellikler taşıyor olması açıklanabilir ve kabul edilebilir görünmektedir.

Öyleyse Türkçenin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu eski Türkçe döneminden daha eski zamanlarda *r* ve *l* ağırlıklı bir Türkçeden mi söz etmemiz gerekiyor? Bu durumda, genel Türkçeyi *r* ve *z* dili olarak iki ana parçaya ayırdıktan sonra, her iki parçadan *r* dilinin tek temsilcisi ve tanığı Çuvaşçayı tek başına ayrı bir yere, *z* dili olan, bilinen tarihî yazı dilleri ile günümüz çağdaş Türk yazı dillerinin tümünü ayrı yere koymayı benimseyen görüşe itibar etmek ve dikkate almak gerekmektedir.

Eski Türk yazıtlarının bulunduğu eski Türkçe döneminden daha eski zamanlarda, örneğin miladın öncesi ile miladın ilk yüzyılları döneminde Türkçenin bir *r* dili olduğu konusu, Türkçenin eskiliğini göstermesi bakımından önemli olduğu kadar, belge eksikliği nedeniyle tam olarak tarihi hakkında fikir yürütülemeyen Moğolcanın eskiliği için de önemli bir kanıt olmaktadır.

Görüldüğü gibi yazılı belgelerin ilk kez gün yüzüne çıktığı eski Türkçe dönemi ve bu dönemin yazıtlar Türkçesi denen ilk evresinden önceki zamanları hakkında öne sürülen görüşler farazi gibi görünse de dil bilimi yasaları çerçevesinde görüş belirtildiğinde daha gerçekçi olmakta, böylece önerilen görüşler sırıtmamakta ve dolayısıyla da havada kalmamaktadır.

Özellikle Peter A. Boodberg ve Louis Bazin'in T'o-paların dil kökenleri ve söz varlığıyla ilgili çığır açan çalışmaları çok önemli olsa da bu ve benzeri Türk dilli halklar tarafından vücuda getirilmiş Türkçe metinlerin elde edilmesinin zaruri olduğu ortada ve çok açıktır.

I. Türk Kağanlığı veya yaygın adıyla I. Köktürk Kağanlığı (552-630) döneminden kalan ve Türk runik alfabesi ile yazılmamış

ve dilleri Türkçe olmayan üç yazıt bulunmaktadır: Bunlar; Bugut, Zhaosu (Mongolküree) ve Hüyis-Tolgoy yazıtlarıdır.

Bu üç yazıttan Bugut (~Bugat) yazıtının 572-581 yılları arasında kağanlık tahtında bulunan Taspar (Tatpar?) Kağan tarafından yazdırılmış ve diktirilmiş olduğu bilinmektedir. Bugün Moğolistan'ın Arhangay eyaletinin Çeçerlek kasabasındaki müzenin bahçesinde bulunan bu yazıt, Soğd ve Sanskrit harfleri ile yazılmış olup dili de Soğdca ve Sanskritçedir. Soğdca ve Sanskritçe yazılmış olduğu için, belki tarihî olaylar açısından bilgi elde edilebilecek olsa da Türkçenin en eski belgesi olarak kabul etmenin bir anlamı bulunmamaktadır.

Bugut yazıtıyla ilgili önemli bir külliyatın var olduğunu da eklememiz gerekmektedir. Bunlar içerisinde önemli olduğunu düşündüğümüz yayınların bir bölümünü, yayımlanma tarihi ile aşağıda vermenin okuyucuya yarar sağlayacağını düşünmekteyiz:

S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşiç, "The Sogdian inscription of Bugut Revised". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 26/1, 1972, s. 63-102. Türkçesi: "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış". Türkçeye çev.: Emine Gürsoy-Naskali, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*, (1987), s. 201-241.

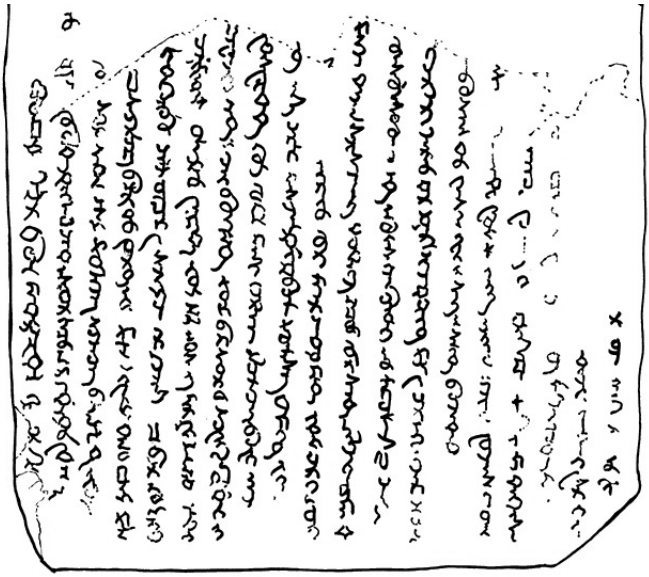
Saadet Çağatay-Semih Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, (1976), s. 245-252.

Alexander Vovin, "Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription". *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 121-134.

Alexander Vovin, "A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscription". *International Journal of Eurasian Linguistics* 1, (2019), s. 162-197.

Yoshida Yutaka, "Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited". *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 97-108.

Dieter Maue, "The Brāhmī Script on the Bugut Stele". *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 109-119.

Çizim: https://bitig.kz/copies/118.gif

İkinci yazıt ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısındaki Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer alan İli Kazak eyaletinin, Çince Zhaosu (昭苏), Moğolca Mongolküree adıyla bilinen kasabasında bulunan yazıttır. Hem Wusun'ların hem de Batı Köktürklerinin hüküm sürdüğü bu bölgede ele geçen yazıt da Soğd harflidir. Bu yazıtın, toprağa gömülü olan bölümünün okunamadığını, harflerdeki aşınmadan dolayı okunmasının ve anlamlandırılmasının zor yazıtlardan biri olduğunu belirtelim. Bu yazıtın da doğal olarak Türkçenin tarihî dönemlerine ışık tutması beklenemez çünkü dili Türkçe değildir. Bu yazıtla ilgili çalışmaların birkaçını ise şöyle verebiliriz:

Takashi Ôsawa, "A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili river in Xinjiang: As a source of the royalgenealogy of the early Turkic Khanate periods. *Bulleten of the National Museum of Ethnology* 20, (1999), s. 327-378.

Takashi Ôsawa, "Şin-Jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel-Mongolküre Yazıtı". *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* c.3, Ankara, 2005: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 559-576.

Takashi Ôsawa, "Aspects of the relationship between The ancient Turks and the Sogdians". M. Compareti-P. Raffetta-G. Scarcia (Eds.): *Ērān ud Anēran*, Studies presented to the Boris Ilich Marshak on the occasion of his 70th Birthday, Napoli, 2006, s. 471-504.

Üçüncü yazıt ise Hüyis-Tolgoy adıyla bilinmekte olup Moğolistan'da bulunmuş ve koruma altına alınmıştır. Yazıt ile ilgili yakın zamanlarda yeni okuma ve anlamlandırmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu yazıtla ilgili yayınlar, yayımlanma sırası ile aşağıda bulunmaktadır:

Mehmet Ölmez, "The Khüis Tolgoi Inscription: On the Discovery, Whereabouts, Condition of the Stones, and an On-the-spot Visit", *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 287-289.

Dieter Maue, "Signs and Sounds". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 291-301.

Alexander Vovin, "An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 303-313.

Étienne de La Vaissière, "The Historical Context to the Khüis Tolgoi Inscription". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 315-319.

Foto: https://bitig.kz/show_big.php?fn=pictures/1366.jpg

I. Köktürk ile Batı Köktürk Devleti dönemi için kuşkusuz paha biçilemez tarihî bilgiler içeriyor olsa da bu üç yazıtın neden Soğd ve Sanskrit harfleriyle yazıldığına dair türlü gerekçeler ileri sürülmüştür. Tabii, en başta Köktürkçe dediğimiz dilin altıncı yüzyılda yazı dili olup olmadığı sorusu ve ardından tartışması gelmektedir. Soğd alfabesi ve dili ile yazılması, Soğdluların, dönemin en ünlü tüccar kavimlerinden biri, Çin ile Anadolu ve Avrupa arasındaki İpek Yolu'nun bir nevi düzenleyicisi ve

uygulayıcısı olması, yine de yazıtın Soğd harfleriyle ve diliyle yazılmış olmasına gerekçe gösterilemez. Bir devlet kendi savaşını, barışını, olaylarını, sevinç ve üzüntülerini başka bir milletin alfabesi ve diliyle yazmış olmasına hangi açıklamayı yapsanız da yetersiz kalmaktadır. Bu konu tartışılmaya devam edilmekle birlikte, karanlık bir konu olarak kalacak gibi görünmektedir.

Sekizinci yüzyılın şaheserleri Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Tariat ve Şine Usu yazıtlarındaki edebî Türkçenin işlek bir dilin ürünü olması, kullanılan benzetme, ikileme, atasözleri, özellikle de cümle kuruluşundaki düzen, dilin çok eski zamanlardan beri işlenmiş ve edebî bakımdan güçlü bir dil olduğunun en büyük kanıtı olsa da yine de altıncı yüzyılda, meramın başka bir dil ile anlatılmış olmasını, ne olursa olsun açıklamak güçtür. Dolayısıyla da haklı olarak bazı araştırmacıların, bu üç yazıtın farklı alfabe ve dille yazılmış olmasını gerekçe göstererek I. Türk Kağanlığı'ndan herhangi bir Türkçe metin kalmamış olmasını, Türk runik alfabesinin yedinci yüzyılın ilk yarısında icat edilmiş olması ile açıklamalarına da zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla da bu tartışmada, görüşün aksini savunsanız bile, ortada duran gerçeklik, sizi haklı olarak kulvar dışına itecektir.

TÜRK RUNİK HARFLİ ESKİ TÜRK YAZITLARI

I. Köktürk Kağanlığı'ndan kalan başka milletlerin alfabesi ve dili ile yazılmış bu üç yazıtın ardından, Türklerin kullandığı Türk runik alfabesinin kökeni ve ne zaman oluşturulduğu konusu karışıktır ve üzerinde çok konuşulmuş olmasına rağmen, henüz tatmin edici bir sonuç elde edilememiştir. Ancak genel kanaatin, özellikle İstemi Kağan döneminde Batı dünyası ve onun en önemli temsilcisi Romalılar ile siyasi ve ticari ilişkiler marifetiyle icat edilmiş bir alfabe olduğu görüşü gün geçtikçe yaygınlık kazanmaktadır. Bu görüşün en önemli dayanak noktası ise İstemi Kağan'ın başında bulunduğu Batı Köktürklerinin Bizans ile karşılıklı elçi göndermek suretiyle ilişki içerisinde olmasıdır. Dolayısıyla da alfabenin, devletler arası kayıt tutma gereksiniminden dolayı icat edilmiş olabileceği olasılığı öne çıkmaktadır. Gerçekten de alfabenin icadı ile ilgili elde herhangi bir somut kayıt olmadığına göre böyle bir görüşün ortaya atılmasını tuhaf karşılamamak gerekir.

Türk runik harfli metinler içerisinde en azından şimdilik en eski tarihli olduğunu düşündüğümüz Çöyr yazıtı Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'da bulunan Tarih Müzesinde korunmaktadır. Bu yazıt insan biçimli bir taşbaba olarak nitelendirebileceğimiz bir heykelin ön tarafında, göğüs bölümünde bulunan ve altı satırdan oluşan metin, şimdilik bilinen en eski Türkçe metin olarak değer kazanmaktadır. Üzerinde tarih olmayan bu yazıtın en eski olabileceğine nasıl karar vermiş olabiliriz? Satırlarda herhangi bir tarih kaydı bulunmuyor olsa da yazıtın içeriğinde İlteriş Kağan'dan bahis olması ve dolayısıyla da İlteriş Kağan'ın 692 yılında öldüğünü

bildiğimiz için bu yazıtı en eski tarihli metin olarak kabul etmek durumundayız. Yazıtta yer alan altı satırın başı ve sonu birbirinin içine girdiği için hangi satırın ilk ve satırın nerede bittiğinin anlaşılması, ancak cümlelerdeki anlam kurgusundan hareket etmekle elde edilebilmektedir. Bize göre yazıtın ilk iki satırı, yani yazıtı hangi döneme koyabileceğimizi gösteren cümle şudur: 1. *İltəriş kaganka* (2) *ögüni sevini barıŋ* "(1) Elteriş Kağan'a (2) övünerek sevinerek katılın!". İşte bu cümleden hareket ettiğimizde, yazıt ile İlteriş Kağan dönemini eşleştirme imkânı elde edebilmekteyiz. Dolayısıyla da bu yazıtın en geç 692 tarihinde ve ilerleyen cümlelerden anlaşıldığına göre, bir tür esenlik dileme amacıyla yazıldığının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmemiz gerekir.

Foto: Dovdoi Bayar,
"Gedenkstätten und Steinskulpturen der Alttürkischen Zeit", s. 74.

Köktürk adının 552 yılında Bumın Kağan ve kardeşi İstemi tarafından kurulan I. Türk Kağanlığı'nın adından ileri geldiğini hemen söyleyelim. Devletin kuruluşunda bu iki kardeş etkili olsa da bir başka önemli husus da Uygur Kağanlığı döneminden kalan Tariat yazıtında, devletin kuruluşunda bir başka isimden daha söz ediliyor olmasıdır. Tariat yazıtının doğu yüzünün 1. satırı şöyledir: <...>*ç yol<l>ug kagan* <...> *bumın kagan üç kagan olormış ėki yüz yıl olormış* "<...> Yollug Kağan <...> Bumın Kağan (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler." Cümlede de açıkça görüldüğü gibi ilk olarak Yollug Kağan'ın, harflerdeki aşınma nedeniyle oluşmuş bir boşluğun ardından, Bumın Kağan'ın adı anılmış ve bunların iki yüz yıl hüküm sürdüğü kaydedilmiştir.

Satırda, Yollug Kağan adı açıkça okunabilmektedir ve bunda kuşku bulunmamaktadır. Yollug Kağan'ın adından sonra, diyelim ki İstemi Kağan'ın adı yazılı idi ancak aşınmadan dolayı harfler silindi ve okuyamıyoruz. Son olarak da Bumın Kağan'ın adının yazılmış olduğu açıkça görülmektedir. Bu tahminimiz doğru olsa, ortada gerçekten de İstemi Kağan'ın adı yazılmış idiyse bile Bumın Kağan'ın adının en sonda, hele İstemi'den sonra yazılmış olması normal bir durummuş gibi görülemez ve açıklanamaz. Eğer Bumın, gerçekten İstemi'nin ağabeyi ise onun adının önde yazılması gerekmez miydi?

Bir başka sıradışı durum ise Yollug Kağan'ın kim olduğudur? Bu adı, II. Köktürk Kağanlığı'nın, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor gibi kağanlık ve beylik yazıtlarında görmüyor iken nasıl oluyor da Uygurlardan kalan bir yazıtta geçiyor? Yollug Kağan, devletin kuruluşunda bu kadar önemli idiyse kağanlık ve beylik yazıtlarında adı neden unutuldu? Uygurlar neden bu adı anma ihtiyacı hissetti? Uygurlar kendilerinden iki yüz yıl kadar önce yaşamış bir kağanın adını nereden biliyordu? Görüldüğü gibi ayrıntı gibi görünen küçük bir konuda bile onlarca soru sorup yanıtlarını aramak üzere epeyce bir mesai harcayabiliriz.

Türk adı, I. ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı döneminde Çin'de hüküm süren Kuzey Zhou (北周), Sui (隋) ve Tang (唐) hanedanlıklarının yıllıklarında *Tujue* (突厥) olarak kayıtlıdır. Dolayısıyla Çin'de kurulmuş hanedanlıkların *Tujue* ile kastettiği, Türkler yani I. ve II. Türk Kağanlığı'nın kurucu boyudur. Bu ad yaygın bir biçimde, özellikle Türkiye'de Köktürk veya Göktürk olarak kullanılmaktadır.

İlteriş Kağan'ın kurduğu II. Köktürk Kağanlığı veya Doğu Köktürkleri, ülkemizde Kutluk Devleti olarak da bilinmektedir. *Kutlug* sözcüğü eski Türk yazıtlarında hem 'kutlu, aziz' hem de kişi adı olarak çok sayıda tespit edilmiş bir sıfattır. Sözcüğün, Türkçe *kut* isminden *+lUg+* isimden sıfat yapma ekiyle kurulduğu bellidir. Ancak İlteriş Kağan'ı kastetmek üzere yaygın bir biçimde kullanılan bu ad, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilen II. Köktürk Kağanlığı döneminin ünlü yazıtlarında tespit edilmemiştir. Bir başka deyişle İlteriş Kağan'ın, Kutlug biçiminde bir adına eski Türkçe metinlerde rastlamamaktayız. Ülkemizde yaygın olarak bu şekilde kullanılmasının tek nedeni, İlteriş Kağan'ın Çin kaynaklarında Guduolu (骨咄祿) olarak geçen unvanından kaynaklanmaktadır. Üç Çin karakterinden oluşan bu sözcük, Türkçe *kutlug*'un Çince telaffuzu olması kuvvetle muhtemeldir. Yani II. Köktürk Devleti'nin adının "Kutluk Devleti" olarak yaygınlaşması, Çin kaynaklarında geçen ad ile ilgilidir. Yine de devletin adının II. Köktürk Devleti veya II. Türk Kağanlığı olarak kullanılmasının daha uygun olacağını belirtmek yararlı olacaktır.

Elinizdeki kitabın ana kaynağını oluşturan eski Türk yazıtlarını yazmada kullanılan alfabenin kökeni, yayılma alanları ve adlandırılması da üzerinde çok konuşulmuş konuların başında gelmektedir. Bu alfabenin kökeni ile ilgili tartışmalar bir yana bırakıldığında alfabenin adlandırılması hakkında da ne yazık ki ortak bir görüşten söz edemeyiz. Öncelikle alfabenin Köktürk veya Göktürk alfabesi olarak adlandırılması doğru değildir. Çünkü bu alfabeyle, Uygurlar başta olmak üzere birçok Türk boyu savaşlarını, hatıralarını, duygularını taşlara ve kayalara işlemiştir.

Alfabenin adlandırılmasında kullanılan "Eski Türk Alfabesi", ifadeye çok genel bir anlam yüklediği için ve Türklerin eski dönemleri ile ne kastedildiğinin açık olmamasından dolayı yanlış anlamalara yol açmakta ve dolayısıyla kullanışlı bir adlandırma olmamaktadır. Buna göre bu türden bir adlandırmada örneğin, Arap, Fars ve Türk harflerinin birleşimi olan ve genel olarak Osmanlı alfabesi denen yazı sistemi de eski Türk alfabesi ifadesinin kapsamına girmektedir.

Bazı araştırmacılar ile alana meraklı kimselerin kullandığı "Türk Alfabesi" terimi çok daha kapsamlıdır ve bu nedenle ifade etmek istenen alfabe tam olarak anlaşılamamaktadır. Aslında alfabe hakkında ilk görüşler ortaya çıkmaya başladığında "runik" ifadesi yaygın olarak kullanılmaktaydı. Gerçi bir bölüm araştırmacılar gerçekten İskandinav runlarının alfabesinden esinlenilerek icad edildiğini düşündüğü için bu adlandırmayı benimserken bir bölüm araştırmacılar ise ifadeyi beğenmese de kullanmak zorunda kalmaktaydı.

Runik ifadesi, tek başına kullanıldığında belki Run kökenli imiş gibi bir çağrışım yapıyor olsa da "Türk Runik" ifadesi daha özgün bir adlandırma olacaktır. Bu bakımdan "Türk Runik" ifadesi, özellikle "Köktürk Alfabesi" veya "Göktürk Alfabesi" ifadesinden daha açıklayıcıdır ve yanlış anlamalara asla mahal vermeyecek türdendir. Bu nedenle de tam olarak meramımızı anlatmaya yetmese de tüm çalışmalarımızda "Türk Runik Alfabesi" ifadesini kullanmaktayız. Elbette bu adlandırmadan "Türklerin kullandığı bu en eski alfabe, İskandinav Runları kökenlidir." anlamını çıkarmamak gerekir. Tüm bu çaba, ifadenin tam olarak neyi anlatmak istediğini belirlemek, okuyucuyu çapraşık ve doğru olmayan bilgiden uzak tutmak içindir.

Türk runik alfabesi olarak adlandırdığımız bu alfabe sistemi gerçekten çok kullanışlı, özellikle ünlüleri göstermesi bakımından güçlü müdür? Şunu hemen eklemek gerekir ki Türkçenin en önemli tarafı, bünyesinde çok sayıda ünlü bulundurmasıdır. Bu

bakımdan bir alfabenin iyi veya kötü, kullanışlı veya kullanışsız, güçlü veya zayıf olmasını belirleyen en temel ölçü, kuşkusuz ünlülerin gösterilmesindeki işlevselliği ve gücüdür.

Türk runik alfabesini, kapalı *e* sesi de dâhil olmak üzere, uzunluğu ve kısalığı bir tarafa bıraktığımızda, ünlülerin yazımı bakımından Latin temelli yeni Türk harflerinden sonra ikinci sıraya koymamız gerekir. Çünkü Türk runik alfabesinde *a* ve *e*, *ı* ve *i*, *o* ve *u* son olarak da *ö* ve *ü* birer işaret ile gösterilmiştir. Bu da sözcükteki ünlünün *a* mı *e* mi, *ı* mı *i* mi, *o* mu *u* mu ve *ö* mu *ü* mü olduğunu anlamaya imkân tanımamakta, elbette bu durum, sözcüğün doğru okunması ve dolayısıyla da doğru anlaşılması konusunda hiçbir yardım sağlamamaktadır. Bu konu, doğal olarak alfabenin en zayıf tarafıdır. Gerçi Arap temelli ve Fars ve Türk harflerinin birleşimi olan Osmanlı Türkçesinin alfabesine göre daha iyi bir durumda olduğunu da eklememiz gerekir. Çünkü özellikle yuvarlak ünlülerde bir vav harfi ile *o*, *ö*, *u*, *ü* sesleri karşılanırken Türk runik alfabesinde *o* ve *u* ile *ö* ve *ü* sesleri birer harf ile karşılanmaktadır.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında, ünlülerin gösterilmesinden kaynaklanan bazı sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını burada belirtmek yararlı olacaktır.

Türk runik alfabesi ile yazılmış eski Türk yazıtlarında tespit edilen yer adları, kişi adları, boy ve kavim adlarını tam olarak okumak mümkün değildir. Sözcükteki ünlüler tam olarak tespit edilemediği için farklı okumalar elde edilmektedir ki bu da doğal olarak Türk dilinin bu ilk metinlerinden beslenen tarih, kültür, coğrafya, sosyoloji, felsefe gibi birçok bilim alanını dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir. Örneğin, boy adının *Tölis~Töles~Tölös* veya *Töliş~Töleş~Tölöş* gibi türlü biçimlerde okunmasının bir nedeni ünlülerin yazılmasındaki tasarruf ise, boy adının *s* veya *ş* ile iki farklı biçimde okunmasının nedeni ise ince ünlülü *s* ve *ş* seslerini gösteren harfin bir tane olmasıdır.

İki ünlünün bir harf ile gösterilmesi, sözcükleri belirlemede güçlük çıkarsa da bu yazımın en önemli tarafı, özellikle kişi

adlarında bir birlik olmamasına ve dolayısıyla da türlü okuma ve anlamlandırmalara yol açmaktadır. Örneğin, II. Köktürk Devleti'nin önemli siması Tonyukuk'un adının *Tonyukuk* ve *Tunyukuk* olarak iki türlü okunması, özellikle Türk dili alanı dışından kişilerin kafasında soru işaretleri belirmesine neden olmaktadır. *Tonyukuk* veya *Tunyukuk* okuyan kişi, okuyuş türüne göre de sözcükteki kök ve eki ayırt etmek ve ona göre anlam vermek zorunda kalmaktadır. Bu da iki türlü görüşün ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına ve dolayısıyla boş yere mesai harcanmasına neden olmaktadır.

Benzer bir durumu yine II. Köktürk Devleti'nin dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kırk yedi yaşında ölen kardeşi Köl Tegin'in adında da görmekteyiz. Bu büyük komutanın adının veya unvanının *Köl* ya da *Kül* okunmasının tek nedeni *ö* ve *ü* ünlülerinin bir harf ile gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Doğal olarak da *Köl* okuyan farklı bir anlam vermekte, *Kül* okuyan ise daha farklı bir anlamla karşılamak durumunda kalmaktadır. Bu da kişi adlarında bir birlik sağlanamaması sonucunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, her ne kadar tamamen tesadüfen, İsveçli bir subay olan P. Tabbert von Strahlenberg'in esir düşerek Ruslarca Sibirya'ya sürgüne gönderilmesi sonucunda ele geçmiş olsa da başta Finliler olmak üzere İskandinav ülkelerine mensup araştırmacıların, özellikle eski Samoyed halkının yaşadığı Güney Sibirya bölgesine yaptığı seferler marifetiyle epeyce bir yol kat etttiğini de vurgulamamız gerekir.

Eski Fin halklarından olan Samoyedlerin yaşadığı Güney Sibirya bölgesine olan heyecanın, bu taşların bulunması ile daha da arttığını belirtmeliyiz. Kendi atalarını aramakla meşgul olan başta Finli coğrafyacılar olmak üzere araştırmacıların elde ettiği, daha önceden bilinmeyen bir alfabe ile yazılmış taşların bulunması, kafalarında beliren "acaba bizim atalarımızdan mı?" sorusunun yanıtını bulmak için çok sayıda bilim seferleri gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle yazıtların bulunmasındaki en

büyük etken olan Strahlenberg'in sürgün hayatını tamamlayıp ülkesine dönmesi ile kaleme aldığı "Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölümü" olarak Türkçeye çevirebileceğimiz *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* adlı eseri, var olan ilgiyi daha da artırmıştır. Bu sayede kökenlerini Avrupa yerine, kuzey ve kuzeydoğu Asya'da arayan başta Finliler olmak üzere İskandinav kökenli halklar adeta bölgeye akın etmiştir. Tabii, bu da kısa zaman içerisinde yüzlerce yazıtın bulunmasına ve harflerin çözülüp okunma sürecinin hızlanmasına vesile olmuştur.

Artan bu ilgi, bulunan yüzlerce yazıtın yerinden alınıp bölgede bulunan müzelere taşınmasına neden olmuş, bu sayede yazıtlar, korunaklı yeni yerlerinde sonsuzluğa doğru yol almaya devam etmiştir. Böylece bu durumu, ilk bulunan yazıtlardan olan Yenisey yazıtlarının daha sağlam ve daha az zarar görmüş olmasının en büyük nedenlerinden biri olarak değerlendirmek durumundayız. Elbette, yazıtın az zarar görmüş, harflerin daha az aşınmış olması, dil ve tarih araştırmaları için büyük önem taşımaktadır.

Hakasya, Tuva ve kısmen de olsa Dağlık Altay cumhuriyetlerini içine alan Güney Sibirya bölgesinde özellikle Finlilerin alkışlanası keşifleri devam ederken 1889 yılında Rus Coğrafya Kurumu adına orta ve kuzey Moğolistan'da araştırmalar yapan Nikolay M. Yadrintsev'in, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'a yaklaşık 360 km. batıda, Orhon Irmağı kıyısında, Koşo-Çaydam Gölü yakınında bulduğu iki büyük taş, tüm dikkatleri Yenisey bölgesinden Moğolistan'a çekmeyi başarmıştır. Çünkü burada bulunan ve sonradan Köl Tegin ve Bilge Kağan adına dikildiği anlaşılan iki taşın her ikisinin de bir yüzü Çincedir. Araştırmacıların gözünü bu bölgeye dikmesinin en büyük nedeni ise Çince bölümden elde edilen bulgu sayesinde, en azından bu taşların hangi halk tarafından yazıldığının anlaşılabilecek olmasıdır. Eğer Yenisey bölgesinde ele geçen yazıtlar ile Yadrintsev'in orta Moğolistan'da bulduğu yazıtlardaki harfler aynı veya benzer ise bu durumda hangi halk tarafından yazıldığı da kolaylıkla elde edilebilecek idi.

Yenisey bölgesindeki araştırmalarından epeyce bir uzmanlık elde eden Finliler de Moğolistan'daki bu buluşa kayıtsız kalmamış ve en iyi uzmanlarından oluşan bir heyeti, bu iki yazıtın fotoğraflarını ve kopyalarını almak üzere bölgeye göndermiştir. Tabii, dönemin güçlü devleti Ruslar da en yetkin uzmanlarından biri olan Wilhelm Radloff'un bölgeye ulaşmasını sağlamıştır. Hasılı, Türklerden kaldığı anlaşılan bu yazıtlar üzerinde epeyce bir halkın dikkati ve titiz araştırmaları bulunmaktadır ve bizler, yani hem araştırmacı hem okuyucu hem de daha geniş kapsamla Türkler, bu araştırmacılara çok şey borçlu olduğumuzun bilincindeyiz.

Gerek Finli ve gerekse Rus heyetlerinin aldığı fotoğraflar ve o dönem şartları için çok güç olsa da bakarak yaptıkları çizim, bugün bile hâlâ kullanılıyor ise o araştırmacıların hatıralarını da unutmamak gereklidir. En azından yazıtta yer alan harf veya damgaların yüz yılı aşkın zaman önceki durumunu, aşınıp aşınmadığını veya harflerin dökülüp dökülmediğini görmek bile o araştırmacıları hatırlamak için kâfidir.

Örneğin, 1909 yılında G. John Ramstedt tarafından bulunan ve her ne kadar yazıt sahibi Kırgız kökenli olduğunu belirtmiş olsa da Uygur Kağanlığı döneminden kaldığı kuvvetle muhtemel olan Suci yazıtının bugün elimizde olmadığını hesaba kattığımızda, o dönem araştırmacıların ne kadar büyük bir iş başardığını anlamamıza da imkân tanımaktadır. Devletin kültür ile ilgili işlerine bakan yöneticilerine kızarak yazıtı gömen, sonradan da nereye gömdüğünü unutan sözde bilim adam(!)larını göz önüne aldığımızda, eğer yazıtın 1913 yılında G. John Ramstedt tarafından yayımlanan makalede yer alan görselleri ve çizimleri olmasaydı bugün Suci yazıtı ile ilgili herhangi bir şey bilmeyecek, tarihî eserlerimizden, atalarımızın ne yazdığından mahrum kalmış olacaktık.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bir yüzü Çince olduğu olduğu için burada yazanlardan hareket ederek geri kalan üç yüzün II. Köktürk Devleti'nin dördüncü kağanı Bilge Kağan ve kırk yedi yaşında vefat eden

kardeşi Köl Tegin adına dikilmiş olduğu kolaylıkla öğrenilmişti. Aslında iki yazıtın birer yüzlerinin sekizinci yüzyılda Tang Hanedanlığı'nın Çincesi ile yazılmış olması bir bakıma yazıtların çözülmesinde ne kadar önemli olduğunun anlaşılması için iyi bir kanıt olmaktadır. Dolayısıyla Çin hükümdarı, iyi niyet gösterisi olarak kendi hizmetindeki beş yüz kişiden oluşan, içinde taziye sunmakla görevli üst düzey yöneticiler, taş ve yazıt ustaları, bark yapımı için gerekli malzemelerle birlikte II. Köktürk Kağanlığı'nın merkezi Ötüken'e gönderdiği hem Çince hem de Türkçe bölümden zaten anlaşılmaktadır.

Çok satır olması ve bir yüzünün Çince olması nedeniyle Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtları, araştırmacıları en çok heyecanlandıran metinler olmuştur. Özellikle Köl Tegin yazıtının Bilge Kağan yazıtına göre daha iyi durumda olması, harflerin daha açık seçilebilmesi, yazıtlar üzerinde büyük mesai harcayan Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff'u, doğal olarak bu metne yönlendirmişti. Metinde çok geçen *köl tėgin*, *teŋri* ve *türk* sözcüklerindeki harflere tahmini ses değerleri vererek yola çıkan Thomsen, Türkçenin ünlü sistemini de göz önüne alıp çok geçen harflerin ünlü olabileceğini var sayarak sonuca ulaşmış, bu büyük buluşunu 25 Kasım 1893'te ilan etmiş ve 15 Aralık 1893 tarihinde "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'lénisséi, notice préliminaire" adıyla yayımlamıştı.

Radloff da Thomsen'in gerisinde kalmamış ve Thomsen'in kendisine gönderdiği "ilk bildiri" adıyla ünlü olan çalışmasından da yararlanmak suretiyle serinin üç fasikülünü 1894 yılında, dördüncü fasikülünü ise 1895 yılında yayımlamıştı. Sonuç itibarıyla Türk runik harfli bu metinlerdeki harfleri çözen ve ilk okuma denemelerini gerçekleştiren Vilhelm Thomsen, ilk kez kitap olarak yayımlayan ise Wilhelm Radloff olmuştur. Her iki bilim adamının hem bilim dünyasında apayrı bir yeri, hem de Türklerin gönlünde özel bir değeri olmuştur. Bu değerin, gün geçtikçe katlanarak artacağı da kuşkusuzdur. Devletimiz ve Ankara

Büyükşehir Belediyesinin öncülüğünde Vilhelm Thomsen'in adı, başkentimiz Ankara'nın Çankaya ilçesinde bir caddeye verilmiş ve böylece bu bilim insanının adı ölümsüzleştirilmiştir.

Eski Türk yazıtları ile ilgili yoğun bir mesai harcayan araştırmacıları ilgi ile izlerken 1897 yılında bitkibilimi uzmanı Yelizaveta Nikolayevna Klements'in, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un yaklaşık 60 km. doğusundaki Nalayh kasabasına yakın bir yerde, bölgede yaşayan halk tarafından Bain-Tsokto denilen bölgede iki taştan oluşan Tonyukuk yazıtını bulduğu haberi kısa sürede yayılmış ve bu kez tüm dikkatler Tonyukuk yazıtına çevrilmişti.

Gün geçtikçe yeni yazıtlar bulunan ve tamamı bir araya getirildiğinde ciltler dolusu büyük bir külliyat elde edilen bu yazıtlarla ilgili kafalardaki sorulardan biri kuşkusuz, "Türkler bu yazıtları hangi amaçla taşlara nakşetti?" sorusu olmuştur. Taş üzerine çeşitli aletlerle yazı yazmanın güçlüğü düşünüldüğünde atalarımızın aslında ne büyük bir iş başardığını da gözardı etmememiz gerekir. Çünkü taş üzerinde birkaç sözcüğün kazınmasından söz etmiyoruz, binlerce harf ve yüzlerce cümleden oluşan büyük bir külliyattan söz ediyoruz.

Binlerce harf ve yüzlerce cümleden oluşan bu büyük külliyatın yazılma amaçlarından birini, kendinden sonra gelen nesillere öğüt vermek, kendi döneminin olumsuzluklarının yeniden yaşanmaması için uyarıda bulunmak olarak belirlememiz gerekir. İşte çok haklı olarak merhum Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* kitabının ön sözünde ifade ettiği cümle, taş üzerine onca emek harcanmasının nedenini tam olarak açıklamaktadır: "Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri."

Gerçekten de yazıtta konuşan, ister büyük bir devlet adamı, kağan olsun isterse sıradan bir insan olsun öncelikle çocuklarına, aile bireylerine, akrabalarına, boyuna, milletine hitap etmekte, onları türlü konularda uyarmaktadır. Bu uyarıların en gözdesi ve ünlüsü olarak sekizinci yüzyılın güçlü devleti Çin'deki Tang

Hanedanlığı'na karşı Bilge Kağan'ın uyarılarını hatırlamamak mümkün mü? Köl Tegin yazıtının güney yüzünün 5. satırında Bilge Kağan, Çin ve Çinliler hakkında şu bilgiyi verir ve dolayısıyla milletini ve gelecek nesilleri tehlikeye karşı uyarır: *Altun kümüş işgiti kotay buŋsuz ança bėrür tawgaç bodun sawı süçig agısı yımşak ermiş süçig sawın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş yagru kontokda kėsre añıg bilig anta öyür ermiş* "(Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler. Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş."

Eski Türk yazıtları içerisinde önemli bir yer tutan az satırlı ve küçük yazıtların, kahramanlar adına, aile bireyleri tarafından, çok zaman ölen kişinin ağzından yazıldığı bilinen bir gerçektir. Türkoloji literatüründe daha çok "Orhon Yazıtları" adıyla bilinen Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtları, kağanlık yazıtları olduğu için öteki yazıtlardan biraz daha süslü ve dikkatli yazılmıştır. Bunun nedeni, elbette adına dikilen kimselerin kağan ya da devletin üst düzey yöneticileri olmasıdır.

Köl Tegin, Bilge Kağan, Tes, Tariat ve Şine Usu gibi kağanlık yazıtlarını taşa nakşedenler, taşa yazı yazma işinden anlayan, meslek olarak bu işle uğraşan *bitigçi* yani yazıcılardı. Özellikle Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtları ile yazıtların bulunduğu külliyenin yapımında Çin'deki Tang Hanedanlığı'ndan *bedizçi*ler yani taş ustaları getirildiğini Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki cümlelerden anlıyoruz. Öteki yazıtlardan, özellikle Dağlık Altay ve Yenisey bölgesinin yazıtlarının yazıcılarının, en azından bir bölümünün halktan kimseler olduğunu söylememiz gerekir. Az satırlı ve daha küçük boyutlu ve metni özensiz yazılmış Dağlık Altay ve Yenisey bölgesi yazıtlarında anlatılan olayların, ölen kişinin kendi ağzından aktarılması, nasıl öldüğü, kaç savaşta mücadele ettiği, bu yazıtların, ölen kişinin aile fertleri

tarafından yazdırılıp diktirildiğine de iyi bir kanıt olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Bilge Kağan'ın yeğeni olduğu ifade edilen Yollug Tegin'in yazıtlardaki Türkçe metinleri yazma işine, Bilge Kağan yazıtında da değinilmiştir. Bilge Kağan yazıtının güney-batı yüzündeki satır: *[Türük bilge] kagan b[itigin] yol<l>ug tėgin bitidim bunça barkıg bedizig uzug <...> [ka]gan atısı yol<l>ug tėgin men ay artukı tört kün [olo]rup bitidim bedizet<d>im y[aratdım]* "Bilge Kağan'ın yazıtını (ben) Yollug Tegin yazdım. Bunca barkı, süslemeleri, sanat işini <...> kağanın yeğeni (ben) Yollug Tegin, ben otuz dört gün oturup yazdım, süsledim, yaptım."

Buna göre; Bilge Kağan yazıtının yazma işinin, *otuz artukı tört* yani otuz dört günde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Köl Tegin yazıtını yirmi günde yazan Yollug Tegin Bilge Kağan yazıtını ise on dört günlük bir farkla otuz dört günde tamamlamıştır. Tabii, okuyucunun aklına şöyle bir soru gelecektir? Yollug Tegin daha uzun bir zaman diliminde yazdığına göre, acaba Bilge Kağan yazıtının metni daha mı uzun idi? Bu soruya yanıtımız hayır olacaktır. Çünkü Köl Tegin yazıtındaki Türkçe bölümler ile Bilge Kağan yazıtındaki Türkçe bölümler arasında küçük bir iki fark bulunmaktadır. O da Köl Tegin yazıtının doğu yüzünde kırk satır varken Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde bir fazla ile kırk bir satır bulunmaktadır. Ayrıca güney ve kuzey yüzlerinde ise ikişer satır fazladır. Toplamda üç satırlık fazlalığı on dört günde yazdığını düşünmek için elbette hiçbir neden yoktur.

Hem II. Köktürk Kağanlığı hem de Uygur Kağanlığı dönemine ait çok satırlı kağanlık yazıtlarında anlatılan olayların nasıl hatırda tutulduğunun da problemli ve yanıt aranması gerekli bir konu olduğu kuşkusuzdur. Hele Köl Tegin yazıtında olduğu gibi Köl Tegin'in hangi savaşta hangi renk ata bindiği, nasıl saldırdığı; Tonyukuk yazıtında Kırgızlara boyun eğdirmek için gerçekleştirilen kuzey seferi sırasında yaşanan olayların ayrıntılı anlatılmış olması, gerçekten dikkatimizi çekmektedir. Adına yazıt

dikilen kişi, müsvedde de olsa, hayatta iken yazılmış veya metin oluşturulmuşsa, belki olan biteni kendisi anlatmış olabilir. Ancak kişinin ölümü ile gerçekleşen kederin hüzünle anlatılmış olması, yazıt metninin, kişinin sağlığında oluşturulmuş olabileceği savına, doğal olarak engel olmaktadır. Ancak bunları, Uygur Kağanlığı döneminden kalan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtları için söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu üç kağanlık yazıtını yazan kişi Moyan Çor, yani kağanın kendisidir. Ayrıca şunu da hemen belirtmek gerekir ki Köl Tegin yazıtındaki duygusal ifadeleri, yazıt metninin ağabey Bilge Kağan tarafından oluşturulmuş olmasına bağlamamız gerekmektedir. Bir başka deyişle, Köl Tegin yazıtındaki metinlerin duygusal yönü, tamamen Bilge Kağan'ın kişiliğiyle ilgili bir konudur. Bu nedenle Köl Tegin yazıtı, öteki eski Türk yazıtlarından hem Bilge Kağan'ın kardeşine duyduğu sevgi ve saygıyı hem de devlet için yapılanları anlatmış olması bakımından ayrılmaktadır. Yani bu yazıt hem devletin iç ve dış ilişkilerini hem de iki kardeşin birbirine bağlılığını ifade eden cümleleri barındırmaktadır.

Adına yazıt dikilen kişi hayatta değilse, olayları iyi bilen ve hatırlayan kişilerden yararlanılması gerekeceği açıktır. Gerçekten de, özellikle Köl Tegin yazıtında bazı olayların çok ayrıntılı anlatılmasını, yazıtın, ağabeyi Bilge Kağan tarafından yazdırılmış ve diktirilmiş olmasıyla ilişkilendirebiliriz. Hatta Bilge Kağan yazıtının bir bölümünün Köl Tegin yazıtıyla aynı olması, Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın olaylara tam anlamıyla hâkim olmadığı ve dolayısıyla babası tarafından yazdırılan ve diktirilen Köl Tegin yazıtından büyük ölçüde yararlandığına bağlamamız gerekmektedir.

Yazıtın, kişinin bizzat kendisi, akrabaları ya da devletin ileri gelenleri tarafından dikilmiş olmasının yanında, asıl problem yazıtta anlatılan olayların nasıl hatırda tutulduğudur. Olan bitenin sağlıklı bir şekilde taşa aktarılabilmesi için olayları bilen, hatırlayan kimselerden yararlanılmış olması kaçınılmazdır.

II. Köktürk Kağanlığı'nın yönetimi sırasında Uygurlar tarafından yazılmış ve dikilmiş yazıtlar hakkında açık bilgimiz olmamakla birlikte, Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar hakkında bilgimiz bulunmaktadır. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarını Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtları olarak değerlendirilebiliriz. Çünkü bu dört yazıt, dönemin kağanları tarafından yazdırılıp diktirilmiştir.

Uygur döneminin yazıtlarından olan ve özellikle Uygurların askerlik düzeni hakkında önemli bilgiler veren Tariat (Terh) yazıtının kuzey yüzü, diğer yüzlere göre daha ilginç ifade ve cümleler barındırmaktadır. Kuzey yüzünün 5. satırında, yazıtı yazan ve yapan kişiler hakkında bilgiler verilmektedir. Satır şöyledir: *[Bunı] bitigme bunı yaratıgma bilge kutlug tarkan seŋün bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım èçisi èki ayur tèdi kutlug bilge seŋün uruşu kutlug tarkan seŋün ol èki ayur* "(bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutlug Tarkan Sengün(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) hanımın amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı söyledi (anlattı). Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı".

Yukarıda verdiğimiz cümlelerden hareket ettiğimizde yazıtın yazım ve yapım işlerini Bilge Kutlug Tarkan Sengün'ün üstlendiği anlaşılmaktadır. Satırın devamında ise bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen kişinin, yani anlatıcının kimliği verilmek istenmiştir. Dolayısıyla, Tariat yazıtında yer alan olayları anlatan kişilerin, büyük bir olasılıkla hanın amcaları Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Gerçekten de Tariat yazıtında çok sayıda yer adı, boy adı ve unvanlar geçmektedir. Bunları doğru bir şekilde sayabilmek ve taşa aktarılmasını sağlayabilmek için anlatıcıların bizzat olayların içinde olması gerektiği de kuşkusuzdur. Elbette olan bitenin taşa aktarılmasında kağanın da rolü olmalıdır. Ama kağanın yaşı küçük olduğunda, amcalarından ya da yaşı büyük olan akrabalarından bilgi alması, doğal olarak kaçınılmazdır.

Böylelikle kağanlık yazıtlarında geçen olayları anlatanların, adına yazıt dikilen kişinin ağabeyi, amcaları gibi yakın akrabalarından ve devletin ileri gelen kimselerinden biri veya birkaçı olduğu ortaya çıkmaktadır. Kağanlık yazıtlarının dışındakiler için de benzer şeyler söyleyebilecek olsak da esasen aile bireyleri ve akrabaları tarafından bir metin oluşturulmuş olması mümkün görünmektedir.

Örneğin, Tonyukuk yazıtının anlatıcısı kuvvetle muhtemel Tonyukuk'un kendisidir. Çünkü yazıtta anlatılanlar, ikinci veya üçüncü şahıslarca bilinmesi mümkün olmayacak olaylarla ve öykülerle doludur. Üstelik yazıtta yer alan anlaşılması güç atasözleri ve deyimler de cümleleri kuran kişinin Tonyukuk olması gerektiğini destekler mahiyettedir. Ancak Tonyukuk yazıtının metni bizzat kendisi tarafından oluşturulmuş olsa da taşa aktarılması işinin kendisi tarafından mı yoksa ölümünden sonra akrabaları tarafından mı yapıldığı konusu tartışılmıştır. Elbette, olayları taşa aktaranların taş ustası olması veya bu işlerden anlaması gerekir. Bazı bölümlerin ayrıntılı olması taşa yazılacak olayları bizzat Tonyukuk'un anlattığını da düşündürmektedir.

1912 yılında W. Kotwicz tarafından bulunan ve Bilge Kağan döneminde Tarduşlara atanmış şad görevini ifa eden Küli Çor adına yazdırılmış ve diktirilmiş Küli Çor yazıtının kolofon yani hatime satırları olan 27, 28, 29 ve 30. satırlarında, yazıtın yazıcısı ve anlatıcısı hakkında bilgi edinebilmekteyiz. 27. satırın ilk bölümlerinde, yapılan yoğ törenine dair bilgilerden sonra satırın son bölümlerinde, yaptığı işle ilgili bilgi bulunmakta ise de satırın sonundaki aşınma ve dökülmeler olayın ne olduğunu anlamaya imkân vermemektedir. Yazıtın 29. satırı ise harflerdeki aşınma ve dökülmelerden dolayı okunamamaktadır. Batı yüzünün alt bölümüne yatay olarak yazılmış olan 30. satır şu şekilde okunup anlamlandırılabilir: *Küli çor bitigin bitidim* 'Küli Çor'un yazıtını yazdım'.

Küli Çor yazıtının anlatıcısıyla ilgili bilgi bulunan 28. satır ise şöyle okunup anlamlandırılabilir: <...> *bilmez biligin*

biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim "<...> (Herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım". Bu cümleden, anlatıcının aynı zamanda olayları taşa aktardığı anlaşılmaktadır. Cümleden çıkarılabilecek sonuç ise anlatıcı olabilmek için adına yazıt dikilen kişi hakkında çok fazla şey bilmek gerektiğidir. Yazıt sahibinin aldığı unvanlarla ilgili bilgiler, bindiği atların türü gibi konuların ayrıntılı anlatılmış olmasını, anlatıcının özel bilgilerle donanmış olduğuna işaret olarak değerlendirmeliyiz.

Yazıtlarda yer alan olayların kim veya kimler tarafından anlatılmış olabileceği konusunda Yenisey bölgesi yazıtları için de bir şeyler söylememiz gerekir. Öncelikle hemen belirtmeliyiz ki bu yazıtların büyük bir bölümü az satırlı, daha çok, adına yazıt dikilen kişinin kahramanlıkları ile aile fertlerine, vatanına, güneşe ve aya duyulan özlem, ölen kişinin ağzından anlatılmıştır. Bu yazıtların belki de tamamının, aile fertleri tarafından yazıldığını söylesek yanılmış olmayız.

Örneğin, Çaa-Höl VIII (E 20) yazıtının 1. satırındaki cümleden edindiğimiz bilgiye göre, yazıt, Külüg Apa adlı kahramanın dört çocuğu tarafından yazdırılmış ve diktirilmiştir: *Tört oglanım bar üçün beŋkümün [tikti]* "Dört çocuğum olduğu için ebedî taşımı diktiler."

Altın Köl I (E 28) yazıtının 9. satırında yer alan cümlede ise, küçük kardeşleri ile ağabeylerinin gücü ve kudreti olduğu için ebedi taşı dikebildikleri ifade edilmiştir. Cümle şöyledir: *Er er<d>em <ü>çün inim èçim uyurın üçün beŋgümün tike bèrti* "Erkeklik kahramanlığım için, kardeşim (ve) ağabeyim muktedir oldukları için ebedî taşımı dikiverdiler."

Uybat I (E 30) yazıtının 2. ve 3. satırlarında geçen cümleye göre, yazıt sahibinin on erkek kardeşi ve dokuz çocuğu olduğu için yazıtın dikildiği belirtilmiştir. Böylece yazıtı yazan da büyük bir olasılıkla yazıt kahramanının çocuklarından biri veya birkaçıdır. Cümle şöyledir: (2) *on inisi tokuz oglı bar üçün* (3) *çawış tun*

tarkan beŋüsi tike bėrtim "(2) On kardeşi dokuz çocuğu olduğu için, (3) Çavış Tun Tarkan'ın ebedî taşını dikiverdim."

Abakan (E 48) yazıtının 6. satırındaki cümleye göre yazıtı dikenler yedi erkek çocuktur ve bu çocuklar, yazıtta babalarına hitap eder: *Yėti urı ogluŋuzka bökmedök kaŋıçım alp <u>kuşça buŋı tüşürmek ertiŋiz buŋka taşıŋ beŋkü tiker men yıta* "Yedi erkek çocuğunuza doymadınız. Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını ebedî (kalmak üzere) dikiyorum, eyvah!"

Yine Abakan yazıtının 9. satırında ise yazıtın dikilişi, babalarının yedi erkek çocuk sahibi olmasına bağlanmıştır: *Yėrde artuk erdemi bar üçün beŋkü tike bėrtim yėti urı [o]glı <bar> üçün tike bėrtimiz* "Yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için ebedî taş dikiverdim. Yedi erkek çocuğu olduğu için (ebedî taşı) dikebildik." Hatta bu yazıtın ilk satırında yazıtların dikilmesi konusunda tuhaf bir övünme ile karşılaşılmaktadır. Bu övünme, aslında yazıt dikmenin saygınlık göstergesi olabileceğine dair düşüncelerimizi de pekiştirmektedir. Cümle şöyledir: *Ėliŋ <...>o/uln çıŋız bar <...>ns tike bėrtimiz kiş[i]de yėg tiker biz* "Yurdun <...> güçlü olduğunuz için <...> (için) dikiverdik. Kişiler içinde (en) iyi (biz) dikeriz."

Eski Türk yazıtlarının büyük bir bölümünde duygusal cümlelerle karşılaşırız. Bu da Türklerin yeri geldiğinde yırtıcı bir kartal, ancak yeri geldiğinde ise ne kadar yufka yürekli olduğunu göstermektedir. Özellikle devlet yöneticileri, milletine seslenirken adeta bir baba şefkatiyle evladının başını okşarcasına uyarır, böylelikle gönlünden geçenleri bu taşlar üzerine nakşettiğini anlatır. Belki de yazıtlardaki en güzel cümlelerden biri ile, Köl Tegin yazıtının güney yüzünün 10 ve 11. satırları ve Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 8. satırında geçen cümle ile karşılaşırız: *Türük bodun tėrip ėl tutsıkıŋın bunta urtum yaŋılıp ölsikiŋin yeme* (11) *bunta urtum neŋ neŋ sawım <bar> erser beŋgü taşka urtum* "Türk milletini bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım, yanılıp öleceğinizi de (11) buraya kazıdım. Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım." Yani büyük devlet olup güzel günler geçireceğinizi de

yanılıp öleceğinizi yazdım diyerek adeta tarihin tekerrürden ibaret olduğunu ifade etmekte, dolayısıyla da yaptıkları işleri milletine anlatarak bir nevi hesap vermekte, kağanlar, kendinden sonra gelecek nesillerin güzel günler görmesi için öğütte bulunmaktadır.

Türklerin yetiştirdiği devlet adamları içerisinde belki de en duygusal ve yufka yüreklisi olan Bilge Kağan, yanılıp öldüklerinde ne ile karşı karşıya kalınacağını da tüm çıplaklığıyla, kardeşi adına yazdırdığı Köl Tegin yazıtının doğu yüzünün 24. satırında anlatır: *Kanıŋ suwça yügürti süŋüküŋ tagça yatdı beglik urı ogluŋ kul boltı eşilik kız ogluŋ küŋ boltı* "Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğulların köle oldu, hanımefendiliğe layık kızların cariye oldu." Hata edip yanılan bir milletin, bey olmaya yakışır oğullarının köle, hanımefendi olmaya layık kızlarının ise cariye olduğu, yalın bir anlatım ile ifade edilmiştir. İşte Bilge Kağan, hem o günün insanlarına hem de sonraki nesillere adeta tarih dersi verir ve bunları okuyarak aynı hatalara düşmeyin dercesine kendi insanını sürekli uyarır.

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının, her ne kadar Türkçe bölümü Yollug Tegin'in yazdığını biliyor olsak da taşların Çince bölümleri ile külliye ve içindeki bark ile heykellerin yapım işini Tang Hanedanlığı'nın Çinli ustaları eliyle gerçekleştirildiğini de biliyoruz. Belli ki Bilge Kağan, kardeşi için yaptırdığı anıt külliye ile yazıtın muhteşem olmasını istiyordu ve Çinlilerin bu yardımını anmak suretiyle onların katkısını da gizlememiş olmaktadır. Bunun, dürüstlüğün güzel örneklerinden biri olarak değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz. Köl Tegin yazıtının güney yüzünün 11 ve 12. satırı: *Men beŋgü taş tikdim tawgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedizet<d>im meniŋ sawımın sımadı tawgaç kaganıŋ içreki bedizçig ı<d>tı aŋar adınçıg bark yaraturtum için taşın adınçıg bediz urturtum taş tokıtdım köŋülteki sawımın urturtum* "Ben ebedî taş diktim. Çin kağanından süsleme ustası getirttim, süslettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanı, has süsleme ustasını gönderdi. Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırttım.

İçini, dışını muhteşem (şekilde) süslettim. Taş yontturdum. Gönlümdeki sözlerimi nakşettim."

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının bulunuşu, üzerindeki ilk çalışmalar, harflerin çözümü ve ilk neşir çalışmalarının büyük bir heyecanla başladığı ilk zamanlar, hâliyle Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkatini çekmişti. Cumhuriyetin ilânıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün, üzerinde en fazla durduğu konunun tarih ve dil olduğu bilinmektedir. Atatürk'ün 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) ile 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyetini (Türk Dil Kurumu) kurması ve bu iki kurumu Türk tarihi ve Türk dili araştırmalarına yönlendirmesi ve en önemlisi kendine ait az sayıda malvarlığının büyük bir bölümünü bu iki kuruma vakfetmesi zaten tarihe ve dile verdiği değerin en iyi ve somut göstergesidir. Türk tarihinin İslamî dönemden öncesinin az biliniyor olması, Türkçenin de hem doğu hem de batı dillerinin etkisi altında örselenmesi, Atatürk'ün bu iki önemli konuya neden bu kadar değer verdiğini de açıkça ortaya koymaktadır.

Cumhuriyetin ilanına gelinceye değin özellikle Türkçenin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edebileceğimiz Türk runik harfli eski Türk yazıtları hakkında birkaç çalışma yapıldığı görülmektedir. Ülke dışında Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff gibi bu alanın önemli uzmanları, eski Türk yazıtları hakkkında ciddi bir mesai harcarken ülkemizde yazıtlardan söz eden ilk çalışma İkdam Gazetesi'nin 200. sayısında, 17 Şubat 1895'te yayımlanan "Hutût-ı Kadîme-i Türkiyye" adlı makaledir. Makale isimsiz olsa da Necib Asım'a ait olabileceğini ifade eden araştırmacılar bulunmaktadır.

Bu makalenin ardından Şemsettin Sami'nin, Vilhelm Thomsen'in yazıtları yayımladığı ünlü çalışmasından esinlenerek hazırladığı kitabını mutlaka anmamız gerekir. Şemsettin Sami, Türk runik harflerini kırmızı renk ile, metnin okunuşunu ise Osmanlı harfleriyle ve siyah renk ile vermiştir. Şemsettin Sami'nin bu çalışmasından başka, Necib Asım Yazuksuz'un 35 sayfalık *Pek Eski Türk Yazısı* adlı yayınını da anmamız gerekir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ve takip eden yıllarda, daha geniş anlamda Cumhuriyet döneminde yine Necib Asım'ın 1924 yılında yayımladığı *Orhun Abideleri* adlı eseri bu yolda yapılmış önemli çalışmalardandır. Necib Asım, bu çalışmasının ilk bölümünde kısa bir eski Türkçe gramerinin ardından, Köl Tegin ile Bilge Kağan yazıtlarının orijinal metnini Osmanlı harfleriyle yazmış ve satır aralarına da yine Osmanlı harfleriyle o günkü Türkçeye aktarmasını vermiştir.

Cumhuriyet döneminde eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalar içerisinde Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı eseri ayrı bir yere sahiptir. Günümüze kadar çeşitli vesilelerle yeni baskıları yapılan bu eser ilk yayımlandığında dört cilt iken yeni baskıları ise tek cilt olarak Türk Dil Kurumu tarafından yapılmıştır. Bu eserde yazıtların Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleri ile yazımı ve Türkiye Türkçesine aktarması bulunmaktadır. Hüseyin Namık Orkun dört ciltlik bu çalışmasını hazırlarken Vilhelm Thomsen ile Wilhelm Radloff'un yayınlarını temel alarak yeni okuma ve anlamlandırmalar yapmıştır. Eserin birinci cildi büyük kağanlık yazıtlarına ayrılmış, ikinci ciltte ana hatlarıyla Türk runik harflerinden söz etmiş ve bazı yazıtların yayımını vermiş, üçüncü ciltte Yenisey bölgesi yazıtlarının yeni ve Türkiye'deki ilk yayımını yapmıştır. Orkun, dördüncü cildi ise metinlerin sözlüğüne ayırmış olup cildin son bölümlerinde yazıtlara ait fotoğraflara yer vermiştir.

Türkiye'de eski Türk yazıtları hakkında yapılan çalışmalar içerisinde Muharrem Ergin'in 1970 yılında yayımlanan *Orhun Abideleri* adlı eserinin çığır açan çalışmalardan biri olduğunu hemen ekleyelim. Talat Tekin'in 1988 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Orhon Yazıtları* adlı eserinde Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtları işlenmiştir. 1994 yılında Simurg Yayınları tarafından yayımlanan *Tunyukuk Yazıtı* adlı çalışmasında da Tekin, Tonyukuk yazıtının yeni bir yayımını yapmıştır.

Bu öncü sayılabilecek çalışmaların ardından eski Türk yazıtları alanında ülkemizde önemli yayınlar yapılmıştır ve gün

geçtikçe bu yayınların sayısı artmaktadır. Hem ülkemizde hem de dünyadaki tüm çalışmaların bir araya getirilmesi gerektiğinden hareket ederek eski Türk yazıtlarının tam bir bibliyografyasını yapabilmek amacıyla, bu satırların yazarı ilk çalışmasını *Türk Runik Kaynakçası* adıyla 2008'de, genişletilmiş baskısını ise 2010 yılında *Türk Runik Bibliyografyası* adıyla yayımlamıştı. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarıyla ilgili, ilk çalışmalardan bu güne kadar yapılan tüm yayınların bir araya getirildiği *Türk Runik Bibliyografyası* adlı çalışma ise 2017 yılında Bilge Kültür Sanat Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Türk runik harfli eski Türk yazıtları ile ilgili ülkemizde önemli çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda, bu çalışmalardan yazıtların yayımını içeren telif kitapları, yayımlanma tarihine göre vermeyi yararlı buluyoruz:

1921/1922 (Hicri 1340)

Yazuksuz, Necip Asım, *Orhun Abideleri*. İstanbul.

1936

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1938

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1940

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1941

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1970

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

1988

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1994

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg Yayınları.

1995

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.

2000

Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi. Yeni baskı: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2005

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

2007

Aydın, Erhan, *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM Yayınları.

2009

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen Yayınları.

Şirin User, Hatice: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları. Yeni baskı: *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara, 2016: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2011

Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Balcı, Mustafa, *Orhun Yazıtları, Türkçedeki İlk Çalışmalar*. Konya: Çizgi Kitabevi.

2012

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya: Kömen Yayınları. Yeni baskı: İstanbul, 2017: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.

Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*. Derleyen: Gıyasettin Aytaş, Ankara: Akçağ Yayınları.

2013

Aydın, Erhan-Rysbek Alimov-Fikret Yıldırım, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

2014

Alimov, Rysbek, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.

2015

Alyılmaz, Cengiz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Mert, Osman, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

2016

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kormuşin, İgor-Emine Mozioğlu-Risbek Alimov-Fikret Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

2018

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Ölmez, Mehmet, *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

2019

Aydın, Erhan, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Kitap.

2020

Akar, Ali, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karabulut, Erol, *Urqun (Orhun) Yazıtları-Yeniden*. İstanbul: Mavi Ağaç Yayınları.

Tabaklar, Özcan-Feryal Korkmaz, *Orhun Yazıtları, Tengri Teg Tengride Bolmış Türk Bilge Kağan*. İstanbul: Kapı Yayınları.

ESKİ TÜRK YAZITLARI DÖNEMİNİN DİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Türk runik harfli Eski Türk yazıtları, Türkçenin bilinen ilk yazılı dönemi olan "Eski Türkçe" içerisinde değerlendirildiği için Türkçenin ses, şekil, anlam, cümle ve sözlük bilgisi bakımından ilk örnekleri ile karşılaşmaktayız. Yani elimizdeki sözcükler, en erken yedinci yüzyılın sonu ile sekizinci yüzyılın başındaki Türkçeyi gösterse de en eski örnekler olarak kabul etmek durumundayız. Elbette daha önceki dönemlerde de mutlaka yazılı metin vardı ancak anlaşılan o ki günümüze kadar ulaşmadı ya da hâlâ gün yüzüne çıkmayı beklemektedir.

Ses bilgisinin en küçük birimi olan sesleri gösterebilmek için doğal olarak alfabede yer alan her işarete, doğru ses değerlerini vermek gerekir. Yukarıdaki bölümlerde de değindiğimiz gibi harflerin ses değerleri Vilhelm Thomsen'in çözümünden bu güne değin bazı sorunları da beraberinde getirmekte, alfabedeki bazı harflerin tam olarak hangi sesleri karşıladığı konusu bugün de kafaları kurcalamaya devam etmektedir.

Türk runik alfabesinin, Türklerin kullandığı alfabeler içerisinde, 1 Kasım 1928'de Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kabul edilen yeni Türk harflerinden sonra, kullanışlılığı ve sesleri ifade etmesi bakımından en gelişmişi olduğunu bir kez daha belirtelim. Çünkü ünlülerin uzunluğu ve kısalığı bir yana bırakıldığında, sekiz ünlü, dört işaretle gösterilmiştir. Ayrıca kapalı *e* sesi için özellikle Yenisey bölgesi yazıtlarının bir bölümünde ayrı bir işaret (𐰇) kullanıldığını da eklemiş olalım. Buna göre; ünlüler şu

işaretlerle gösterilmiş olmaktadır: *a*/*e* (𐰀), *ı*/*i* (𐰃), *o*/*u* (𐰆), *ö*/*ü* (𐰍) ve *kapalı e* (𐰇).

Ünlülerin yazımında belli kurallar olmakla birlikte, sözcüklerin yazımında genel bir tasarruftan söz etmemiz gerekmektedir. Kağanlar ve beyler için yazdırılan ve daha gösterişli olan yazıtlardaki metinlerin yazımında genel bir kurala bağlılıktan söz edebilmemiz mümkün olsa da bunu eski Türk yazıtlarının tümü için, özellikle de az satırlı küçük yazıtlar için söylememiz güçtür.

Eski Türk yazıtlarındaki tek noktalama işareti üst üste konmuş iki noktadır. Bu noktalama işareti esasen sözcükler arasına konur ve sözcüklerin birbirinden bağımsız olduğunun anlaşılmasına yardım eder. Aslında bu işaretin, sözcüklerin ayrılmasında önemli bir yeri olsa da özellikle Dağlık Altay ve Yenisey bölgesindeki az satırlı küçük yazıtlarda sözcüğün içine de konduğuna dair örnekler bulunmaktadır. Tabii, bu durumda sözcüğümüz ikiye bölünmüş olmaktadır. Üst üste konmuş iki noktanın, sözcüğün içine konması, iki sözcük gibi algılansa da eğer doğru okuyorsanız ve bildik bir sözcük ile karşı karşıya iseniz bunun bir yazım hatası olduğunu kolaylıkla anlayabilirsiniz. Ancak daha önce karşılaşılmamış, bilinmeyen bir sözcük ise sözcüğü tanımlamak güç bir hâl alacaktır. Bunu da Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında, yazıcıdan kaynaklanan yazım sorunlarının en önemlilerinden biri olarak kaydetmemiz gerekmektedir.

Türk runik harfli metinlerin yazımıyla ilgili en önemli sorunlardan biri ise sözcük başında ve içindeki *a* ve *e* ünlülerinin yazılmamasından kaynaklanmaktadır. Eğer Türkçe kurallara göre sözcük, başta bulunması mümkün olmayan bir ses ile başlıyorsa, bu durumda sözcüğün ünlü ile yani *a* veya *e* ile başladığını anlamak kolaydır. Ancak eğer sözcük başında Türkçe kurallara uygun, başta bulunabilen bir harf var ise, bu durumda sözcüğün başında o ünsüzün bulunduğu var sayılabilir veya bir ünlü olduğu da düşünülebilir. Eğer karşınızda bilinmeyen bir sözcük var ise bu durumda sözcüğü tespit etmek, hâliyle güçleşir.

Örneğin, sözcük başında ince veya kalın bir *r* harfi varsa ve sözcüğün Türkçe olduğunu düşünüyorsak mutlaka başında bir *a* veya *e* tasarlamamız gerekir. Çünkü Türkçe sözcüklerin başında *r* ünsüzü bulunmaz. Ancak sözcüğün başında *b*, *s*, *y* gibi Türkçede başta bulunmasında herhangi bir kural dışılık söz konusu olmayan bir ünsüz ile başlıyorsa bu durumda ya o ünsüz ile okumak ya da başında bir *a* veya *e* ünlüsü tasarlamak gerekecektir. Doğal olarak bu da iki türlü okumaya imkân tanıyacak ve en çok ihtiyacımız olan okumada birlik sağlamayı gerçekleştirememiş olacağız. Tabii, bir de bunun anlamlandırılması boyutu gündeme gelir ki bu durumda iki türlü anlamlandırma elde edilir. Bu da doğal olarak karmaşayı daha da artıracak bir durumun ortaya çıkmasına yol açmış olacaktır.

Eski Türk yazıtlarında *b*, *d*, *g*, *k*, *l*, *n*, *r*, *s*, *t* ve *y* ünsüzleri için alfabede ikişer harf olması, harflerin birbirinin yerine yazıldığına dair çok sayıda örnekle karşılaşılmasına neden olmaktadır. Büyük kağanlık yazıtları, uzman *bitigçi*ler yani taş ve yazı ustaları eliyle, taşa daha dikkatli aktarıldığı için bu durumun örneğini az sayıda görüyor olsak da özellikle Dağlık Altay, Yenisey bölgesi ve Kırgızistan yazıtlarında çok sayıda örnekle karşılaşmaktayız. Tabii, bu tipteki yazım farklılıkları, yazım hatası olabileceği gibi yazıcının diyalektini yani lehçe farklarını da gösteriyor olabileceğinden dolayı, dil araştırmalarında büyük bir öneme sahiptir.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarındaki yazımla ilgili bir başka sorun da bazı kural dışı yazımların yanlış yazım mı yoksa yazıtın yazıcısının diyalektine bağlı olarak diyalektik özellik mi olduğudur. Örneğin, Yenisey bölgesi yazıtlarından Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtında, ince yani ön ünlülü *k* ile yazılması gereken bazı sözcükler ön ünlülü *g* ile yazılmıştır. Bu durum yazıta özgü bir tür dikkatsizlikle açıklanabileceği gibi yazarın diyalekt özelliği ile de ilgili olması pekâlâ mümkündür.

Yazıcının diyalektinde ön ünlülü *k* ile art ünlülü *k* ünsüzlerinin ötümlüleşme eğilimi gösteriyor olması da göz önüne alınabilir.

Nitekim yazıtın son satırında *kaşga* yerine *gaşga*, 7. satırında da *kėyik* yerine *gėyik* yazılmış olması, hem yazım hem de diyalektik özellikler bakımından önemlidir. Buradan hareketle, Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtının yazıcısının diyalektinde *takı*'dan başka, ötümlüleşme eğilimi gösteren üç örnek daha bulunmaktadır: *gün<kün*, *gerçin<kerçin*, *gėyik<kėyik*.

Yenisey bölgesinden Malinovka (E 56) yazıtında da *gut eş* veya *gutaş* diye bir sözcük grubu yer almaktadır. Gerçekten de *kut* sözcüğü ile karşı karşıya isek o zaman ya yazıcı yanlış yazmış ya eski Türk yazıtlarında görülen bir başka diyalekt özelliği ya da erken bir ötümlüleşme örneği olarak kaydetmemiz gerekmektedir.

Bir başka örnek ise Şançi III (E 152) yazıtında *esisim* sözcüğünün yazımında ikinci *s* harfinin *z* olması gerekir. Bunu da ya yanlış yazım ya da diyalekt özelliği olarak değerlendirmemiz mümkündür. Özellikle Dağlık Altay ve Yenisey yazıtlarında bu türden farklı yazımlara sıklıkla rastlandığını da eklememiş olalım.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının ses bilgisi için bir başka karmaşık konu da sözcük içi ve sonu ince veya kalın ünlülü *b* seslerinin okunması yani yeni Türk harflerine aktarılması ile ilgilidir. Bazı naşirler *b* ile okurken bazıları ise *w*/*v* biçiminde okumakta, sözcük içi ve sonundaki bu sesin *b* ile *v* arasında olduğu ancak yazımda gösterilmediği sonucuna ulaşmaktadır. Bu da bu sesin farklı transkripsiyon işaretleri ile gösterilmesine neden olmaktadır: *b*, *w*, *v*, *β*.

Sözcük içi ve sonu *b* sesinin yazımda gösterilmemesi konusuna benzer bir ses de sözcük başında bulunması gereken *h*- sesi ile ilgilidir. Dil bilimi ve Altay dilleri teorisi açısından *p>f>h>ø* gelişmesine göre, Türk runik harfli eski Türk yazıtları dönemi Türkçesi veya biraz daha öncesinde sözcük başında *h*- sesi bulunan bir dönem olması gerekir. Neredeyse Gerhard Doerfer'in sistemleştirdiği, ancak bazı araştırmacılarca pek de kabul görmeyen sözcük başı *h*- sesi ile ilgili önemli bir külliyatın bulunduğunu da belirtmeden geçmemek gerekir. Ancak gerçek olan şu ki ana

Altayca döneminde sözcük başında *p* sesi tasarlanabiliyorsa, bu sesin sonra *f*, ardından *h* ve nihayetinde ise sesin erimesi sonucunda kaybolmuş olması gerekmektedir. Hatta bu sesin günümüz İran'ında konuşulan Halaççada sözcük başında izlerinin kaldığı da öne sürülmüştür. Yani kısaca Türkçenin, yazıtlar dönemi veya az daha öncesinde sözcük başında bir *h*- sesli dönem geçirmiş olması gerekmektedir.

Eski Türk yazıtları döneminin ses bilgisi bakımından bir başka karmaşık konusu da sözcük içi ve sonundaki *d* sesinin durumudur. Bilindiği gibi bu ses, Türkçenin sonraki dönemlerinde sızıcılaşarak *d*>*ḍ*/*d̲*/*δ*/*z̲* hâlini alıp ardından tarihî ve çağdaş bazı Türk yazı dillerinde *y* sesine dönüşmüştür. Aslında bu ses olayının *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ten itibaren Arap harfleriyle *peltek* z (*ḍ*/*d̲*/*δ*/*z̲*) ile yazılmasıyla başladığı genel kanaat olarak özellikle ders kitaplarında kendine yer bulmuş olsa da eski Türk yazıtları üzerinde çalışan bazı naşirler bu sızıcılaşma olayının yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren görülmeye başlamış olması gerektiği, ancak bunun Türk runik harf sisteminde ayrı bir işaret ile gösterilmediği kanaatindedir. Örneğin bu sesi, eski Türk yazıtlarıyla ilgili neşir çalışmalarında apayrı yeri bulunan Gerard Clauson'da (*d̲*), Árpad Berta'da ise (*δ*) işaretleri ile verilmiştir.

Eski Türk yazıtları Türkçesinin ses bilgisi bakımından bir başka önemli ve belirleyici sesi de *ñ* (*ny* 𐰋)'dir. Bazı naşirler çift ünsüzün yazımı gibi düşünse de gerçekte asli bir ses olduğunda kuşkumuz bulunmamaktadır. Bu sesin eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren iki ses yani *n* ve *y* olarak ayrı ayrı yaşadığı, hatta Manihaist metinlerde *n*, Budist metinlerde ise *y* tarafında olduğu genel bir kanaat olarak değerlendirilmekteydi. Ancak bu sesin eski Uygur Türkçesinin Manihaist çevrede yazılmış metinlerinde *n*, Budist çevrede yazılmış metinlerinde *y* olarak yaşamını devam ettirdiği görüşü de kanıtlanmaya muhtaçtır. Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar sayesinde bunun böyle olmadığı konusunda tatmin edici görüşler elde edilmiş olduğunu da eklemiş olalım.

Şekil bilgisi yani sözcük köklerinin ardında bulunan ekler bakımından da birkaç şey söylemek yararlı olacaktır. Çünkü Türkçenin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu dönemden söz ettiğimize göre, bu metinlerde yer alan eklerin de ilk hâlleri ile karşılaşmaktayız. Tabii, eklerin tespitinde, başta Manihaist ve Budist eski Uygur Türkçesi metinleri olmak üzere, Karahanlı Türkçesi döneminin şaheserleri *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lügâti't-Türk*, karşılaştırma yapmada en önemli yardımcı kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Bu eserlerden *Dîvânu Lügâti't-Türk*, İslâm dünyasına, özellikle de Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış Arapça-Türkçe sözlük olduğu için sözcüklerin tespitinde ve anlamlandırılmasında önemli derecede yardım etmektedir.

Türkçenin yapım eklerinin dört ana bölümü olan isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma eklerinin ilk hâlleri ile karşılaştığımızdan dolayı, ekin daha eski biçimi için fikir yürütme olanağı da elde edilebilmektedir. Yazıtlar döneminin bazı karakteristik yapım eklerinin sonraki dönemlerde ve özellikle çağdaş Türk yazı dillerinde olup olmaması da şekil bilgisi araştırmaları için önemli sonuçlar elde etmemize imkân tanımaktadır.

Eski Türk yazıtları dönemi Türkçesinin çekim ekleri de şekil bilgisi alanının bir alt bölümünü oluşturmaktadır. İsim ve fiil çekim ekleri içerisinde yer alan bir ekin, sonraki dönemlerde bulunup bulunmaması, ekin doğru okunmasına ve anlaşılmasına da yardım etmektedir.

Eski Türk yazıtlarının oldukça kapsamlı bir söz varlığına sahip olduğunu hemen söyleyelim. Askerlikle ilgili çok fazla sözcüğün kullanılmış olmasının yanında, gündelik hayata dair izler de söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Eski Türk yazıtlarıyla ilgili en önemli sorunlardan biri, yazıtların neredeyse tamamına yakınında herhangi tarih kaydının bulunmuyor olmasıdır. Yazıtlarda tarih kaydı bulunmaması sorununa paralel olarak bir başka önemli sorun da yazıtın hangi Türk dilli boy tarafından yazıldığının ve dikildiğinin bilinmiyor olmasıdır. Köl

Tegin, Bilge Kağan, Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun gibi kağanlık yazıtlarının hangi boy mensupları tarafından yazıldığı ve dikildiği bilinmekle birlikte, öteki yazıtların hangi boylarca dikildiği konusu ciddi tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Eski Türk yazıtlarının bir bölümünde yer alan boy damgalarından hareket ederek sonuca ulaşmaya çalışan araştırmacıların karşılaştığı en büyük sorun ise damganın, yazıtı yazan veya diken kişinin boyuna mı yoksa yönetici boya mı ait olduğu konusudur. Yani aynı damgalı yazıtlar, aynı boy mensuplarınca yazılmış olması mümkün gibi görünse de pekâlâ hâkim boyun damgasını da taşıyor olabilir. Damgalar konusunda belki de en emin olduğumuz damga, Uygurlara ait olandır. Çünkü Şine Usu yazıtının kuzey yüzünde yer alan damganın aynısı Xi'an'de bulunan Eski Türkçe-Çince, iki dilli Karı Çor Tegin yazıtında da yer almaktadır. Bütün bunlardan hareket ettiğimizde yazıt sahibi boyların hangileri olduğuna dair kuşkular ortadan kalkmadıkça Türk dili ile konuşan ve yazan boyların eski Türkçe dönemindeki söz varlığı ve dil bilgisi yapıları hakkında da sağlıklı bilgi elde etmek mümkün görünmemektedir.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının diyalektolojisi için yapılan çalışmalar henüz emekleme aşamasındadır, dersek yanılmış olmayız. Bazı yazıtlarda yer alan, ancak başka yazıtlarda ya bulunmayan veya başka bir sözcükle ifade edilen herhangi bir sözcüğün diyalektoloji çalışmalarına önemli destek verdiği göz ardı edilmemelidir.

Örnek olması bakımından, Uygurlardan kaldığı yönünde genel bir kanaat bulunan ve dolayısıyla yazıtlar dönemi Uygur diyalektolojisi için önemli kanıtlar sunan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır ve Karı Çor Tegin yazıtlarında bulunup öteki Türk runik harfli yazıtlarda bulunmayan veya başka bir sözcükle ifade edilen, özellikle Güney-Doğu lehçe grubunda yani Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde kullanım alanı bulunan bazı sözcüklerin bu yolda epeyce yardım etmekte olduğunu belirtelim.

Tek örnek olarak nitelendirilebilecek sözcüklere ilişkin birkaç örnek vermek konunun aydınlatılabilmesi için yararlı olacaktır:

Adın 'başka': Tes yazıtı doğu yüzü 2. satır.
Ançıp 'sonra': Tes yazıtı kuzey yüzü 2. satır, Tes yazıtı doğu yüzü 3. satır, Şine Usu yazıtı doğu yüzü 7 ve 8. satır, Şine Usu yazıtı batı yüzü 1, 4, 5. satırlar.
Belgü 'damga': Tes yazıtı güney yüzü 3. satır, Tariat yazıtı batı yüzü 2. satır, Şine Usu yazıtı doğu yüzü 8 ve 9. satır.
Çıt 'çit, karargâhı çevreleyen sınır taşları veya tahta kazıklar': Tes yazıtı güney yüzü 2. satır, Tes yazıtı batı yüzü 1 ve 2. satır, Şine Usu yazıtı doğu yüzü 8 ve 9. satır, Şine Usu yazıtı güney yüzü 2. satır.
Ėgil (sıradan) halk: Şine Usu yazıtı doğu yüzü 2. satır.
Ilag 'vadi, otlak': Tariat yazıtı batı yüzü 4 ve 5. satır.
Küt- 'beklemek': Şine Usu yazıtı doğu yüzü 5. satır.
Örgi- 'otağ, taht kurmak': Şine Usu yazıtı güney yüzü 10. satır.
Örgin 'taht': Tes yazıtı güney yüzü 2. satır, Tariat yazıtı güney yüzü 6. satır, Tariat yazıtı batı yüzü 1 ve 2. satır, Şine Usu yazıtı doğu yüzü 8 ve 9. satır, Şine Usu yazıtı güney yüzü 10. satır, Şine Usu yazıtı batı yüzü 6. satır, I. Karabalgasun yazıtı II. bölüm 8. satır.
Sın 'mezar, kabir': Karı Çor Tegin yazıtı 12. satır.
Toŋtar- 'yıkmak, devirmek': Tariat yazıtı doğu yüzü 8. satır.
Utru 'karşı, karşı taraf": Şine Usu yazıtı güney yüzü 3. satır, Hoyto-Tamır XI yazıtı 4. satır
Yaŋı 'ayın ilk günleri; kişi adı': Şine Usu yazıtı kuzey yüzü 9. satır, Şine Usu yazıtı doğu yüzü 1, 3, 5, 6, 11. satırlar, Şine Usu yazıtı batı yüzü 1, 2, 4. satırlar, Hoyto-Tamır VI yazıtı 4. satır, Hoyto-Tamır XV yazıtı 2. satır, Karı Çor Tegin yazıtı 17. satır, Arhanan yazıtı 1. satır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden 'damga' anlamıyla karşımıza çıkan *belgü* sözcüğü yalnızca Uygur yazıtlarında tespit edilmiş olduğuna göre bu sözcüğün Uygur kimliği taşıdığını, ihtiyatlı da olsa söylemek durumundayız. Çünkü öteki yazıtlarda aynı anlamdaki *tamga* sözcüğü ile karşılaşmaktayız. 'Ayın ilk

günleri" anlamındaki *yaŋı* sözcüğü de yalnızca Uygur yazıtlarında tespit edilmiştir. Buna göre, bu sözcüğü de Uygurların diyalektik sözcüklerinden biri olarak değerlendirebiliriz.

Hasılı, eğer bir yazıtta yukarıdaki sözcüklerden herhangi biri bulunuyor ise yazıtın Uygur boyuna mensup bir kimse tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Tüm harcanan bu emeğin, hangi yazıtın hangi Türk boyu tarafından meydana getirildiğini tespit etmek için olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.

Uygur yazıtları için tespit ettiğimiz diyalektolojik sözcükleri, Yenisey bölgesi yazıtları için de örneklerle şöyle gösterebiliriz:

Çök 'şaman ayin veya dualarında "amin!" benzeri bir söz': Tuba II (E 36) yazıtı 2. satır, Tepsey VI (E 116) yazıtı, Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt 2. satır.

Elik 'geyik': Abakan (E 48) yazıtı 4. satır.

Esizim '"ne yazık!" "ne acı!" anlamında bir acınma ünlemi': Bu acınma ünleminin yüzlerce örneği bulunmakta olup buraya birkaç tanesi alınmıştır: Uyuk-Tarlak (E 1) yazıtı 1. satır, Uyuk-Turan (E 3) yazıtı 2 ve 6. satırlar, Barık I (E 5) yazıtı 3. satır, Kara-Sug (E 9) yazıtı 1. satır.

Esizlerim '"ne yazık!" "ne acı!" anlamında bir acınma ünlemi': Yeerbek I (E 147) yazıtı 5. satır.

Esizni '"ne acı!" "ne yazık!" anlamında bir acınma ünlemi': Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt 3. satır

Esni '"ne acı!", "ne yazık!" anlamında bir acınma ünlemi': Çaa-Höl III (E 15) yazıtı 1. satır, Altın-Köl II (E 29) yazıtı 8. satır, Bay-Bulun II (E 49) yazıtı 3. satır, Yeerbek I (E 147) yazıtı 1. satır.

Ogadma- 'elde edememek, imkân bulamamak': Tuva D (E 51) yazıtı 2. satır, Elegest IV (E 70) yazıtı 3. satır.

Kėş 'okluk, sadak': Uyuk-Turan (E 3) yazıtı 2. satır, Elegest I (E 10) yazıtı 5. satır, Oznaçennaya (E 25) yazıtı 3. satır. Bu sözcüğün, Moğolistan'daki yazıtlarda tespit edilmemiş olması, ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk* adlı eserinde bulunan "Oğuz ve Kıpçakların bilmedikleri" bilgisi kuşkusuz çok değerlidir. Bu

da bize sözcüğün Yenisey bölgesinde yaşayan Türk dilli halkların diyalektik sözcüklerinden biri olabileceği görüşünü öne sürmemize imkân tanımış olmaktadır.

Kuy 'oba, köy': Bu sözcüğün onlarca örneği bulunmakta olup buraya birkaçı alınmıştır: Uyuk-Turan (E 3) yazıtı 1. satır, Barık II (E 6) yazıtı 4. satır, Elegest I (E 10) yazıtı 1. satır, Köjeelig-Hovu (E 45) yazıtı 6. satır.

Saŋun 'general': Sözcüğün çok sayıda örneğinden bir ikisi alınmıştır: Aldıı-Bel I (E 12) yazıtı 1. satır, Haya-Baji (E 24) yazıtı 5. satır, Uybat III (E 32) yazıtı 7. satır. Bu sözcük Moğolistan'daki yazıtlarda *seŋün* biçiminde, yani sözcükteki ünlüler ince sıradandır. Bu nedenle herhangi bir yazıtta kalın ünlülü *saŋun* biçimine rastladığımızda Yenisey bölgesinden bir yazıta ait olduğunu düşünmemize imkân tanımaktadır.

Tokış 'savaş': Bay-Bulun II (E 49) yazıtı 3. satır. 'savaş' anlamındaki bu sözcük yerine, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarında *süŋüş* sözcüğünün kullanılmış olduğunu ekleyelim. Ayrıca Moğolistan bölgesi yazıtlarından Ongi yazıtının 10. satırında ve kesin olmamakla birlikte Yenisey bölgesinden Ortaa-Tey (E 99) yazıtında *uruş* sözcüğü tespit edilmiştir. Buna göre, 'savaş' anlamındaki *tokış* sözcüğünü Yenisey bölgesinde yaşayan Türk dilli halkların diyalektik sözcüklerinden biri olarak değerlendirmemiz mümkün görünmektedir.

Yıta "ne acı!", "eyvah!" anlamında bir acınma ünlemi': Bu acınma ünlemi de çok sayıda tespit edilmiş olup buraya bir iki tanesi alınmıştır. Uyuk-Turan (E 3) yazıtı 1 ve 2. satırlar, Begre (E 11) yazıtı 1, 3, 4. satırlar, Kızıl-Çıraa II (E 44) yazıtı 1, 3, 4. satırlar.

Yıtu '"ne acı!", "eyvah!" anlamında bir acınma ünlemi': Altın-Köl I (E 28) yazıtı 5. satır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerin yanında, özellikle Yenisey ve Dağlık Altay bölgesi yazıtlarında tespit edilen ve boy adları bulunan yazıtların, o boyun diyalekt özellikleri için en önemli kaynak olduğunu da hatırdan çıkarmamamız gerekir.

Aşağıda yer alan listede bazı yazıtlarda, adına yazıt dikilen kimsenin hangi boya mensup olduğunun özellikle belirtilmiş olması, o yazıtın adı geçen boya ait olabileceğini anlamamız ve nihayetinde sonuca ulaşmamız konusunda önemli ipuçları vermektedir:

Boy adı	**Geçtiği yazıt**	**Yazıtın Bulunduğu Bölge**
Az	El-Bajı (E 68)	Yenisey
Basmıl	Bömbögör	Moğolistan
Karluk	Bömbögör	Moğolistan
Kırgız	Suci	Moğolistan
Kırgız	Haya-Baji (E 24)	Yenisey
Kümül	Kızıl-Çıraa II (E 44) Köjeelig-Hovu (E 45)	Yenisey
On Ok	Kırgızistan yazıtları	Kırgızistan
Oğuz	Hangiday	Moğolistan
Tarduş	Küli Çor	Moğolistan
Tokuz Tatar/Tatar	Herbis-Baarı (E 59)	Yenisey
Tölis	Hoyto-Tamır V	Moğolistan
Tölis	Abakan (E 48) Tuva G (E 55) Yeerbek I (E 147)	Yenisey
Türgeş	Tuba III (E 37)	Yenisey
Türgeş	Kırgızistan yazıtları	Kırgızistan
Uygur	Tes Tariat Şine Usu I. Karabalgasun Hoyto-Tamır Sevrey	Moğolistan
Uygur	Karı Çor Tegin (Xi'an)	Çin Halk Cumhuriyeti

Yukarıda bulunan boylar ve karşılarında yer alan yazıt adları, en azından o yazıtın o boya ait olabileceğini ifade etme amacı taşımaktadır. Ancak, elimizde kesin kanıtlar artmadıkça bilimsellik gereğince buna da kuşku ile yaklaşmakta yarar bulunmaktadır.

ESKİ TÜRK YAZITLARININ BULUNDUĞU COĞRAFYALAR

Türk runik harfli eski Türk yazıtları Asya coğrafyasının türlü yerlerinde bulunmakla birlikte, en ünlülerinin ve üzerinde en çok konuşulmuş olanların Moğolistan'da bulunduğunu hemen belirtelim. Moğolistan'daki yazıtların dışında, Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva ve Hakasya Cumhuriyetleri sınırları içerisindeki Yenisey yazıtları, Dağlık Altay Cumhuriyeti sınırları içerisinde ele geçen Dağlık Altay Yazıtları, Kırgızistan'da bulunan Kırgızistan ve öteki adıyla Tanrı Dağı yazıtları, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki eski Türk yazıtları da bu büyük külliyatın bulunduğu ülkelerdendir.

Bugün Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının toplam sayısı altı yüze yakındır. Elimizde tam bir sayı olmamasının başlıca nedenlerinden biri, her geçen gün yeni yazıtların bulunuyor olması, ötekisi ise özellikle Rusya ve Çin gibi dışa kapalı ülkelerde tam olarak kaç tanesinin bulunduğu konusunda çelişkili bilgilerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle bu iki ülkede yeni ele geçen bazı yazıtların duyurulmaması, bazılarının esrarengiz bir biçimde ortadan kaybolmasını da önemli sorunlardan olarak değerlendirmek durumundayız.

Türk runik harflerinin, eski Türk yazıtlarında kullanılan tüm şekilleri ve ses karşılıkları altta bulunan tablo üzerinde gösterilmiştir. Tablo, harfleri öğrenmek ve dolayısıyla yazıt metinlerini okumak isteyenler için yarar sağlayacaktır.

Ünlüler	
Harfler	**Ses karşılıkları**
	a, e
 (Yenisey)	ė (kapalı e)
	ı, i
	o, u
	ö, ü
Ünsüzler	
Harfler	**Ses karşılıkları**
	b (kalın)
	b (ince)
	ç
	d (kalın)
	d (ince)
	g (kalın)
	g (ince)
	k (kalın)
	k (ince)
	l (kalın)
	l (ince)
	m
	n (kalın)
	n (ince)
	ŋ (ng)
	ñ (ny)
	p

𐰴	r (kalın)
𐰺 𐰽	r (ince)
𐰾 𐰿	s (kalın)
𐱃	s, ş (ince)
𐱅 𐱇 𐱈 𐱋	ş (kalın)
𐱏 𐱐 𐱑	t (kalın)
𐱓	t (ince)
𐰃 𐰆	y (kalın)
𐰉 𐰊 𐰍	y (ince)
𐰋 𐰌 𐰏	z
𐰆 𐰇	ok/uk, ko/ku
𐰖 𐰗 𐰘	ök/ük, kö/kü
𐰞 𐰟	ık/kı
𐰽	iç/çi
𐰢	lt
𐰣 𐰤	nç
𐰉 𐰋 𐰍 𐰏	nt
𐰠	aş (?)
𐰢	baş
𐰔	dem
𐰴	kış

Aşağıdaki bölümde Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının bulunduğu coğrafyalardan söz edilecek, bu coğrafyalarda yer alan yazıtların en ünlüleri hakkında kısa bilgiler verilecek, örnekler okuyucunun dikkatine sunulacaktır.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI

Moğolistan'da bulunan yazıtların toplam sayısının yüz kırk iki olduğunu ve her geçen gün bu sayıya yeni yazıtların eklendiğini belirtmemiz gerekir. Bu yazıtların bir bölümü, başta başkent Ulan Batur olmak üzere bazı kentlerdeki müzelerde korunmakta, ancak büyük bir bölümü ise hâlâ dikildiği veya yazıldığı yerde durmaktadır. Moğolistan'da bulunan yazıtların büyük bir bölümü hususen yazıt taşı elde edilerek üzerine yazı yazılması şeklinde oluşturulmuş metinlerdir. Bir bölümü de kayalar üzerine yazılmıştır. Dolayısıyla, ülkemizin yüzölçümünün neredeyse iki katı kadar olan Moğolistan'ın uçsuz bucaksız bozkırlarında belki dikili büyük taş bulmak güç görünse de kayalar üzerine yazılmış metinler ile yer altında kalmış ve üzerinde yazı bulunan arkeolojik malzeme bulmak her zaman mümkündür.

Moğolistan'da bulunan eski Türk yazıtları esasen II. Göktürk Devleti döneminden kalan yazıtlardan oluşmaktadır. Göktürkler ile aynı coğrafyada hüküm süren ve Göktürklerin ardılları olarak nitelendirebileceğimiz Uygur Kağanlığı döneminin en ünlü yazıtları olan ve devletin ikinci kağanı Moyan Çor adına yazdırılıp diktirilen Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarını da Moğolistan bozkırlarının en önemli şaheserlerinden olarak kaydetmemiz gerekmektedir. Bu üç önemli yazıttan Tes ve Tariat, müzede koruma altında iken satır sayısı bakımından en hacimli ve içerdiği bilgiler bakımından en değerlisi olan Şine Usu yazıtı ne yazık ki hâlâ ilk dikildiği yerde iki parça kırık vaziyette durmakta, hem biz Türklerden hem de Moğollardan ilgi beklemeye devam etmektedir.

Moğolistan'ın uçsuz bucaksız bozkırlarında ele geçen yazıtlar, ilk bulundukları günden bu yana birkaç kez listelenmiştir. Ancak yazıtların birkaçının adının Moğolcası ile batı dünyasınca bilinen adları, farklı yazıt sanılınca farklı yazıtmış gibi algılanmış ve listelerde kendine yer bulmuştur. Moğolistan'daki yazıtların

tümünü içeren herhangi bir yayın bulunmaması da bu yazıtlara gösterdiğimiz ilginin açık kanıtıdır. Ancak bu satırların yazarının, yakın zamanda, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü yayımlama ve okuyucunuın yararına sunma düşüncesinin bulunduğunu da bu vesile ile ifade etmiş olalım.

Yukarıdaki bölümlerde de belirttiğimiz gibi I. Köktürk Devleti döneminden kalan ancak Türk runik harfleriyle ve Türkçe yazılmamış üç yazıttan Bugut ve Hüyis Tolgoy yazıtları Moğolistan'da, Zhaosu yazıtı ise Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır. II. Köktürk veya öteki adıyla Doğu Köktürk devletinin dördüncü hükümdarı Bilge Kağan'ın kardeşi adına yazdırdığı Köl Tegin yazıtı, Bilge Kağan adına yazdırılan Bilge Kağan yazıtı, II. Köktürk Devletinin bilgesi, aksakalı Tonyukuk adına yazdırılan ve iki taştan oluşan Tonyukuk yazıtı, Bilge Kağan'ın kağanlık yönetiminde batıdaki Tarduşlar üzerinde şad unvanıyla yönetici görevinde bulunan Küli Çor adına yazdırılıp diktirilmiş Küli Çor yazıtı, Ongi, İhe-Ashete, İhe-Hanın-Nor gibi ünlü olan yazıtlar da Moğolistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Moğolistan'daki yazıtların envanter bilgilerini vermek ve dolayısıyla listelemek amacıyla H. Perlee, D. D. Vasilyev, F. Sema Barutçu Özönder, Béla Kempf, Cengiz Alyılmaz, Osman F. Sertkaya, Azzaya Badam ve bu satırların yazarının çalışmaları bulunmaktadır. Aşağıda, bu satırların yazarının 2015 yılında yayımlanan "Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi" başlıklı makalesinde verdiği listeyi aşağıya aktarmayı, hem yazıtlarımızın adlarını kayda geçirmek hem de her Türk gencinin atalarından kalan bu kutsal emanetleri bilmeleri açısından yararlı buluyoruz. Listede yer alan yazıtların ünlü, bilinen adı en önde, öteki adları arkada sıralanmaktadır. Bu sayede farklı adların, farklı yazıtmış gibi algılanmasının da önüne geçeceğimizi düşünüyoruz.

Mo 1. Köl Tegin/Kül Tegin/ Orhon I
Mo 2. Köl Tegin yazıtının kaplumbağa biçimli altlığındaki yazıt
Mo 3. Bilge Kağan/Orhon II
Mo 4. Bilge Kağan külliyesindeki balbal üzerindeki yazıt
Mo 5. Tonyukuk I/Tunyukuk I
Mo 6. Tonyukuk II/Tunyukuk II
Mo 7. Tonyukuk külliyesindeki sıva üzerindeki yazıt/Tonyukuk III
Mo 8. Ongin/Ongi/Öngi
Mo 9. Ongin külliyesindeki balbal üzerindeki yazıt
Mo 10. Küli Çor/İhe Hüşötü/ Köli Çor/Köl İç Çor/Kül İç Çor
Mo 11. Tes
Mo 12. Tariat/Taryat/Terh
Mo 13. Tariat yazıtının kaplumbağa biçimli kaidesindeki yazıt
Mo 14. Şine Usu/Şine Us/ Moyun Çor/Bayan Çor/Selenge yazıtı/Mogoyn Şine Us
Mo 15. Suci/Süci/Bel
Mo 16. Kara Balgasun I/Har Balgas I/Üçüncü Uygur yazıtı
Mo 17. Kara Balgasun II/Har Balgas II yazıtı
Mo 18. Sevrey/Somon Sevrey
Mo 19. Çoyr/Çoyren/Çöyr
Mo 20. İhe Ashete/Höl Asgat/ İh Asgat/Altun Tamgan
Mo 21. İh Hanuy Nuur/ Erdene Mandal
Mo 22. Arhanan/Kül Tarhan
Mo 23. Hangiday
Mo 24. Bömbögör
Mo 25. Hoyto Tamır I/Tayhar Çuluu I
Mo 26. Hoyto Tamır II/Tayhar Çuluu II
Mo 27. Hoyto Tamır III/ Tayhar Çuluu III
Mo 28. Hoyto Tamır IV/ Tayhar Çuluu IV
Mo 29. Hoyto Tamır V/ Tayhar Çuluu V
Mo 30. Hoyto Tamır VI/ Tayhar Çuluu VI
Mo 31. Hoyto Tamır VII/ Tayhar Çuluu VII
Mo 32. Hoyto Tamır VIII/ Tayhar Çuluu VIII
Mo 33. Hoyto Tamır IX/ Tayhar Çuluu IX
Mo 34. Hoyto Tamır X/ Tayhar Çuluu X
Mo 35. Hoyto Tamır XI/ Tayhar Çuluu XI
Mo 36. Hoyto Tamır XII/ Tayhar Çuluu XII

Mo 37. Hoyto Tamır XIII/ Tayhar Çuluu XIII
Mo 38. Hoyto Tamır XIV/ Tayhar Çuluu XIV
Mo 39. Hoyto Tamır XV/ Tayhar Çuluu XV
Mo 40. Hoyto Tamır XVI/ Tayhar Çuluu XVI
Mo 41. Hoyto Tamır XVII/ Tayhar Çuluu XVII
Mo 42. Hoyto Tamır XVIII/ Tayhar Çuluu XVIII
Mo 43. Hoyto Tamır XIX/ Tayhar Çuluu XIX
Mo 44. Hoyto Tamır XX/ Tayhar Çuluu XX
Mo 45. Hoyto Tamır XXI/ Tayhar Çuluu XXI
Mo 46. Hutug Uul I/Khutuk Ula I/Kutlug Tag I
Mo 47. Hutug Uul II/Khutuk Ula II/Kutlug Tag II
Mo 48. Hutug Uul III/Khutuk Ula III/Kutlug Tag III
Mo 49. Hutug Uul IV/Khutuk Ula IV/Kutlug Tag IV
Mo 50. Hutug Uul V/Khutuk Ula V/Kutlug Tag V
Mo 51. Yamaanı Us I/Hanan Had I
Mo 52. Yamaanı Us II/Hanan Had II
Mo 53. Yamaanı Us III/Hanan Had III
Mo 54. Yamaanı Us IV/Hanan Had IV
Mo 55. Yamaanı Us V/Hanan Had V
Mo 56. Yamaanı Us VI/Hanan Had VI
Mo 57. Açit Nuur I
Mo 58. Açit Nuur II
Mo 59. Açit Nuur III
Mo 60. İh Biçigt I
Mo 61. İh Biçigt II
Mo 62. Örük I
Mo 63. Örük II
Mo 64. Gürbelcin/Gurvaljin Uul
Mo 65. Gurvan Mandal I/ Dund Mandal
Mo 66. Gurvan Mandal II/ Adag Mandal
Mo 67. Altan Had I
Mo 68. Altan Had II
Mo 69. Teht
Mo 70. Tevş/Aru Bogdo
Mo 71. Olon Nuur/Galuut
Mo 72. Olon Nuur/Akbatır Taşı/Höh Hötöl
Mo 73. Nalayh yazıtı/Ulan Batur (Urga) Kiremit yazıtı
Mo 74. Baga Oygor I
Mo 75. Baga Oygor II

Mo 76. Biger I
Mo 77. Biger II
Mo 78. Biger III
Mo 79. Biger IV
Mo 80. Biger V
Mo 81. Biger VI
Mo 82. Biger VII
Mo 83. Darvi I/Bayşin Üzüür I/Tsagaan Tolgoy I
Mo 84. Darvi II/Bayşin Üzüür II/Tsagaan Tolgoy II
Mo 85. Darvi III/Bayşin Üzüür III/Tsagaan Tolgoy III
Mo 86. Del Uul I
Mo 87. Del Uul II
Mo 88. Del Uul III
Mo 89. Del Uul IV
Mo 90. Hanangiyn Buuts
Mo 91. Dalan Uul
Mo 92. Doloodoyn/ Doloogoydoy
Mo 93. Delüün
Mo 94. Jirimiyn Hudag
Mo 95. Zoos/Runik harfli para
Mo 96. Züriyn Ovoo/Somon Tes/Tes
Mo 97. Züün Oroy Övöljöö/ Ak Şokı/Tsagaan Salaa
Mo 98. Zürh Uul
Mo 99. Övördörölj
Mo 100. Övörhangay
Mo 101. Örtöönbulag
Mo 102. Raşaan Had
Mo 103. Mutrın Temdeg / Kutlug'un Mührü
Mo 104. Tsahir I
Mo 105. Tsahir II
Mo 106. Şaahar Tolgoy I
Mo 107. Şaahar Tolgoy II
Mo 108. Şaahar Tolgoy III
Mo 109. Şiveet Hayrhan I
Mo 110. Şiveet Hayrhan II
Mo 111. Şiveet Hayrhan III
Mo 112. Tömör Tsorgo
Mo 113. Har Magnay/Kara Alın
Mo 114. Tsenher Mandal/ Hentey I-II/Burgast Valley
Mo 115. Tsetsüühei
Mo 116. Kara Katu/Ereen Harganat/Hatuu Us
Mo 117. Kitap Düğme Üzerindeki Yazıt
Mo 118. Yay Üzerindeki Yazıt
Mo 119. Tuğla Üzerindeki Yazıt
Mo 120. Adı bilinmeyen bir yazıt
Mo 121. Çalgı Üzerindeki Yazıt
Mo 122. Baga Hayrhan I
Mo 123. Baga Hayrhan II
Mo 124. Delgerhaan I
Mo 125. Delgerhaan II

Aşağıdaki bölümde, Moğolistan'daki Türk runik harfli eski Türk yazıtları hakkında, tümü için olmasa da ünlü olanlar hakkında kısa bilgiler ile yazıtın metniyle ilgili örnekler vermeyi yararlı buluyoruz.

KÖL TEGİN YAZITI

Köl Tegin, II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kardeşidir. Bilge Kağan ve Köl Tegin, 692 yılında ölen İlteriş Kağan'ın oğullarıdır. Bilge Kağan'ın doğum tarihini 684 olarak belirlemek mümkündür. Bunu, Bilge Kağan yazıtındaki cümleden anlamaktayız: Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü 13-14. satır: *Kaŋım]* (14) *kagan uçdokda özüm sekiz yaşda kaltım* "babam] (14) kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındaydım." Yine Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'in doğum tarihlerini öğrenebilmeye yardım edebilecek benzer bir cümle de Köl Tegin yazıtında yer almaktadır. Köl Tegin yazıtı doğu yüzü 30. satır: *Kaŋım kagan uçdokda inim köl tėgin yėt[i yaşda kaltı]* "Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi." Bu iki cümleye göre İlteriş Kağan öldüğünde oğulları Bilge sekiz, Köl Tegin ise yedi yaşında idi. Buna göre Bilge Kağan'ın 684, Köl Tegin'in ise 685 yılında doğmuş olduğunu anlayabiliyoruz.

Köl Tegin adının unvan olması gerekmektedir. Unvanın ilk bölümü olan *köl* sözcüğü, bilindiği üzere *Köl* ve *Kül* olarak iki türlü okunmaktadır. Yukarıda, ses bilgisi ile ilgili bölümde de söylediğimiz gibi Türk runik alfabesinin *ö* ile *ü* ünlülerini ayırt etmemesi nedeniyle, unvandaki ünlünün *ö* mü *ü* mü olduğu konusu tartışılagelmiştir. Bu unvanın ilk zamanlarda yaygın olarak *Kül* okunduğu bilinmekte ise de sonraları *Köl* okuma önerilerinin arttığı görülmektedir. *Köl* biçiminde okumak niyetinde olanların temelde iki anlamdan hareket ettiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki *köl irkin* kişi adı ve bunun

Kâşgarlı Mahmud tarafından verilen "aklı göl gibi toplanmış, dolmuş" anlamıdır. Kısaca belirtmek gerekirse *Köl* okuyanların bir bölümü 'göl' anlamından hareket etmektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu örnekten hareket ederek Moğolların efsanevî hükümdarı *Çingiz* adının Türkçe *teŋiz* 'deniz' sözcüğü olduğunu ve Moğollarda kullanılan Dalay Han'dan hareket ederek Bilge Kağan'ın kardeşinin unvanının *köl* olması gerektiğini önerenler de olmuştur. Yani *Köl* okuyarak 'göl' anlamı verenlerin, bu unvanın *Köl* olarak okunuşunun yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Köl okuyup ikinci bir anlam önerenlerin de sayısı az değildir. Bu görüşte olanlar ateş kültünden hareket ederek Moğolca *otçigin* 'ateş prensi' sözcüğüyle ilişkilendirmek istemiştir. Her ne kadar Moğolca kaynaklarla ilişkilendirmek isteyenler olmuşsa da *tėgin*/*tigin* sözcüğünün Moğolca biçimi olan *çigin* sözcüğünün Moğolcada tek başına kullanıldığına dair tanık bulunmadığını da not etmemiz gerekmektedir. Bu sayede, Köl Tegin ile ilişkilendirilen unvanın Moğolca biçiminin *otçigin* olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre; *Köl Tegin* adı ile Moğolca *otçigin* adının bir ve aynı anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da *köl* sözcüğünün 'yanmak' anlamındaki *köñ-* (*~köny-*) fiilinin fiil tabanı olan *kö-* fiilinden yapılmış olması gerekmektedir. Bir başka deyişle, günümüz Türkçesindeki "Yanan şeylerden artakalan toz madde" anlamındaki *kül* sözcüğü ile aynı sözcük olmaktadır. Ancak sözcüğün ilk anlamının "ateşin kor kısmı" veya benzeri bir anlama sahip iken günümüzde ise, anlamı farklılaşarak 'Yanan şeylerden artakalan toz madde' anlamını kazanmıştır.

Tüm bu bilgilerden hareket ettiğimizde Türklerde ve Moğollarda bulunan, bugün bile hâlâ yaygın olarak yaşatılan bu eski bozkır geleneğine göre, ocağın sönmemesi için evin en küçük erkek çocuğu evlendikten sonra anne ve babasıyla oturur, onların vefatından sonra da o evde yaşamaya devam ederdi. Bu bilgilerden hareket ettiğimizde, Köl Tegin'in evin en küçük erkek çocuğu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Köl Tegin'in Çin kaynaklarındaki adı *Que teqin* (闕特勤) olarak yazılmıştır. Tabii, bu yazılış, sözcüğün *Köl* mü *Kül* mü olduğu konusunda ipucu vermemektedir. Çünkü Çincenin ses mantığı ile Türkçenin ses mantığı zaten birbiri ile ilgili değildir. Bu nedenle de Türkçe bir sözcüğün Çince telaffuzu kimi zaman akıl almaz derecede değişir, farklılaşır. Bu nedenle de Çince telaffuz edilen sözcüğün Türkçe aslının ne olduğunu anlamak da o derecede güçleşir. Bu satırların yazarının tüm yayınlarında *köl* okumasının temel gerekçesi, Moğolca *otçigin* 'ateş prensi' sözcüğünden hareket ederek Türkçe **kö-* 'yanmak' fiiliyle ilişkilendirmek istemesinden kaynaklanmaktadır.

Ağabey Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin'in ölümünü oldukça duygusal cümlelerle ifade etmiştir. Bu duygusal cümleler, o çağlardaki başka milletlerin yaşamları göz önüne alındığında Türklerin, bozkırın güç şartlarında yaşıyor olsalar da medeniyet bakımından ne kadar ileri bir düzeyde olduğunu göstermek için iyi bir kanıt olmaktadır.

Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün tamamı Köl Tegin'in kahramanlıklarına ayrılmış gibi bir izlenim edinmemize neden olmaktadır. Bu satırlarda, Köl Tegin'in savaşlardaki mahareti olmasaydı devletin ve dolayısıyla da milletin sıkıntı çekeceği özellikle ifade edilmiştir. Köl Tegin'in hangi nedenden dolayı, savaşta mı, hastalanarak mı yoksa suikast sonucunda mı öldüğüne dair bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Bu ölümün nedeni hakkında yazıtta en küçük bir ipucunun bulunmaması da gerçekten büyük bir talihsizliktir ve dikkat çekicidir. Ancak Çinlilerin ifadesiyle, Türkler hastalanarak ölmeyi ayıp saydıklarına göre, hastalanarak ölmüş olabileceği düşünülebilir. Bizce, eğer Köl Tegin bir savaşta ölmüş olsaydı mutlaka belirtilirdi. Çünkü savaşta kahramanlık gösterirken ölmek ayıp sayılabilecek bir şey değildir, kaldı ki aşağı yukarı aynı dönem yazıtlarından olan Küli Çor yazıtının kahramanı olan ve Tarduşları şad unvanıyla idare eden Küli Çor'un bir savaş esnasında öldüğü kaydedilmiştir.

Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün 11, 12 ve 13. satırlarında Köl Tegin'in cenaze törenine katılan Türk kökenli boylar ile öteki halklar sayılmıştır. Törene gelenlerin sayıldığı cümleler şöyledir: *Yogçı sıgıtçı kıtañ tatawı bodun başlayu udar seŋün kelti tawgaç kaganta işiyi likeŋ kelti bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti töpöt kaganta bölün kelti kurıya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti on ok oglum türgêş kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti kırkız kaganta tarduş ınançu çor kelti bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti* "Yas tutmak için gelenler (ve) ağıtçılardan Kitan (ve) Tatavı halkını temsilen General Udar geldi. Çin kağanından İşiyi Likeng geldi. On bin (top) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi. Tibet kağanından Bölün geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi. On Ok evladım Türgeş kağanından mühürdar Makaraç (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi. Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi."

Cümlelerde görüldüğü gibi yas tutmak ve taziye bildirmek için gelenler içerisinde Tang Hanedanlığı'nı yani Çinlileri temsilen gelen kişinin adı Türkçe telaffuzla *İşiyi Likeŋ*'dir. Bu kişinin, on bin top ipek, altın ve gümüş de getirdiği açıkça ifade edilmiştir. Tibetlilerden gelen temsilci ise, yine Türkçe telaffuzla *bölün* unvanlı bir kimsedir. Bu sözcüğün Tibetçe aslı *blon*, dolayısıyla *bölün* okuduğumuz sözcük ise Türkçe telaffuzu olmaktadır.

Cenaze törenine gelenlerden, önce doğu bölgesindeki boy ve halklar, ardından güney ve batı bölgelerinden gelen temsilciler sayılmıştır. Buna göre; batıda Soğd ve Berçik halkı, Buhara halkı, On Okların ve onların temsilcilerinin geldiği ifade edilmiştir. Cenaze törenine Kırgızları temsilen gelen kişinin, Tarduşlara mensup olduğunun belirtilmiş olmasının ilginç bir durum olduğunu da eklememiz gerekir.

Yazıtta yer alan cümlelere göre Köl Tegin yazıtının yazdırılması, süslemelerinin yapılması, barkın yapımı ve süslenmesi işini ise Çin hükümdarının yeğeni General Çang'ın üstlendiğini anlıyoruz.

Köl Tegin yazıtı, kireç taşından yapılmış dört yüzlü tek parça büyük bir taştır. Taşın yüksekliği 3.75 m.'dir. Taşın doğu ve batı yüzleri aşağıda 1.32 m., üstte 1.22 m.'dir. Kuzey ve güney yüzlerinin eni ise 46 ile 44 cm. kadardır. Yazıtın batı yüzü Çince, geri kalan üç yüz ise Türk runik alfabesi ile yazılmış Türkçe metinlerle kaplıdır. Doğu yüzünde 40, kuzey ve güney yüzlerinde ise 13'er satır bulunmaktadır. Yazıtın kuzey ve doğu, güney ve doğu yüzleri ile güney ve batı yüzleri arasındaki kenar bölümde birer satır yer almaktadır. Çince olan batı yüzünde de küçük bir Türkçe metin bulunmaktadır. Yazıtın üzerine oturtulduğu kaplumbağa kaidesinde ise sekiz satırlık, ancak yedi sekiz sözcüğü okunabilen Türkçe bir metin yer almaktadır.

Köl Tegin'in ölüm tarihi için genel kanaat, koyun yılının 17. günü yani 27 Şubat 731 olduğu yönündedir. Yazıtın batı yüzündeki Çince bölüme göre yazıt, 1 Ağustos 732 tarihinde dikilmiştir. Ancak yazıtın Türkçe bölümlerinden elde edilen tarih ise 21 Ağustos 732'yi göstermektedir. İki tarih arasındaki 20 günlük farkın nedeni, yazıtın ilk önce Çince bölümünün yazılması, Türkçe bölümünün yazılmasının ise yirmi gün sürmesidir. Bu konu yazıtın güney-doğu yüzünde yer alan satırda açıkça ifade edilmiştir: *Bunça bitig bitigme köl tėgin atısı yol<l>ug tėgin bitidim yėgirmi kün olorup bo taşka bo tamka kop yol<l>ug tėgin bitidim* "bunca yazıyı yazan Köl Tegin'in yeğeni Yollug Tegin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara tamamen (ben) Yollug Tegin yazdım." Bu cümle de bize, Türkçe bölümlerin yazılmasının yirmi gün sürdüğünü göstermektedir.

II. Köktürk Kağanlığı döneminin kudretli savaşçısı Köl Tegin 27 Şubat 731 tarihinde ölmüş, yoğ töreni 1 Kasım 731'de yapılmış ve yazıtı da 21 Ağustos 732 yılında ağabeyi Bilge Kağan

tarafından düzenlenmiş ve dikilmişti. Köl Tegin yazıtındaki cümlelerin Bilge Kağan'a ait olduğu belli olmakla birlikte, yazıtın işlenmesi, taş üzerine kazınması işinin Yollug Tegin'e ait olduğu yazıtta ifade edilmiştir. Köl Tegin yazıtı güney-doğu yüzü: *Bunça bitig bitigme köl tėgin atısı yol<l>ug tėgin bitidim* "bunca yazıyı yazan Köl Tegin'in yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım."

Köl Tegin'in ölümünün ardından, gösterişli bir külliye içerisine bir bark yapılmış ve külliyenin girişine de yazıt ile heykeller dikilmiştir. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin'in hatırası için yaptırmayı tasarladığı külliyenin yapımı için Çin'den *bedizçi*ler yani taş ve yazı ustaları getirtmiştir. Bu da bize o yıllarda Çin'deki Tang Hanedanlığı ile Köktürklerin iyi ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir. Tang Hanedanlığı'nın eski tarihî kaynağı olarak bilinen Jiu Tangshu'da Çin imparatorunun, Chang Ch'ü-i ile Lü Hsiang'ı bir fermanla sınır ötesi kavimlere doğru yola çıkardığı, yazıt diktirdiği, atalara kurban sunmak için bir sunak ve bir bark ile barkın dört duvarına da Köl Tegin'i savaşırken gösteren resimler yaptırdığı ifade edilmiştir.

Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla külliyedeki barkın içi, Köl Tegin'in savaş sahnelerini ifade eden duvar resimleriyle süslenmiştir. Ancak 1958 yılında Köl Tegin külliyesinde kazı yapan Çekoslovak arkeoloji ekibi başkanı Lumir Jisl'in verdiği bilgiye göre barkın duvarlarında duvar resimlerine rastlanmamıştır. Tabii, bu çelişkiyi, ya Çinliler, kendi içindeki Türk kökenli boylara iyi görünmek amacıyla duvarları ve barkın içini savaş sahneleriyle süslediği konusunda yalan söylediğine ya da Köl Tegin külliyesindeki büyük tahribatın nedeni olarak görmemiz mümkün olan Yenisey Kırgızlarının Uygur Kağanlığı'nı ele geçirmelerinden sonra mevcut yazıtları ve yazıtların bulunduğu külliyeleri tahrip etmiş olmalarına bağlayabiliriz. Ancak bu iki olasılıktan hangisinin doğru olduğunu bilmemiz elbette mümkün değildir. Bu konuda Çinlilerin, anıt yaptırmak, yazıt yazdırmak konusunu abarttığını, dolayısıyla da verdikleri bilginin doğru olmadığını düşünmek niyetinde olduğumuzu da ekleyelim.

Köl Tegin yazıtına sonradan iki ekleme yapılmıştır. Bunlardan birincisi batı yüzüne, Çin'deki Mançu Hanedanlığı'nın Ulan Batur elçisi Huo-san-to-pen (Sanduo) tarafından yapılmıştır. İkinci ekleme ise doğu yüzünün tepeliğinde bulunan dağ keçisi damgasının burun bölümündedir.

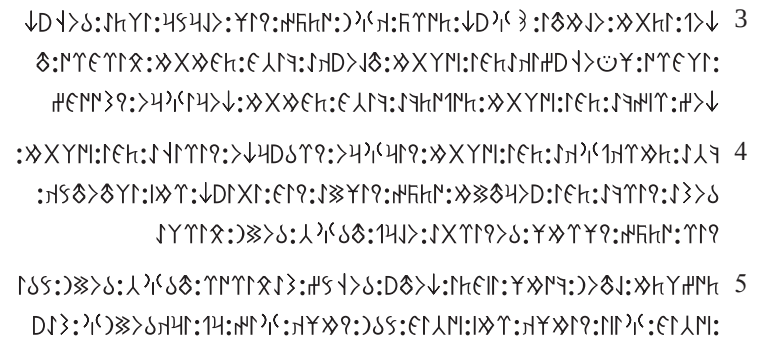
Köl Tegin yazıtı, Koşo-Çaydam Gölü yakınlarında Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından yaptırılmış ve önceleri kazılarda elde edilen buluntuların konduğu depo-müze olarak kullanılan binaya sonradan modern bir müze görünümü kazandırılmış ve yazıt bu müze içerisine yerleştirilmiştir. Yazıt taşınmadan önce iki kardeş yani Bilge Kağan ile Köl Tegin'in yazılı taşlarının arası beş yüz-altı yüz metre kadar iken aynı müzede bir-iki metre aralıkla durmaktadır. Dolayısıyla her iki kardeşin yazıtları ve dolayısıyla da hatıraları, devletimizin himmetleriyle yan yana gelmiş olmaktadır. Böylelikle atalarımızın bize bıraktığı kutsal emanetler koruma altına alınmakla, doğanın ve canlıların zararlarından korunmuş bir hâlde sonsuzluğa doğru uzanmaya devam etmektedir.

Aşağıdaki bölümde Köl Tegin yazıtından birkaç parça bulunmaktadır. Önce Türk runik harfli metni, ardından yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı ayrı ayrı verilecektir.

Köl Tegin Yazıtının Güney Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

1 :ↄ𐰋𐰃𐰏:𐰋𐰓𐰇𐰺:𐰇𐰽𐰇𐰆:ↄ𐰆𐰍:𐰇𐰉𐰚𐰇:𐰋𐰉𐰚:𐰇𐰋𐰺:𐰇𐰋𐰚𐰇𐰆𐰍𐰚𐰇
𐰇𐰚𐰚𐰇:𐰋ↄ𐰴:𐰋𐰉𐰆𐰍:𐰇𐰽𐰚𐰇:𐰋ↄ𐰇𐰍:𐰋𐰢𐰉𐰃𐰋:ↄD𐰇:𐰉𐰃𐰉𐰚:𐰚𐰉𐰃𐰓
<...> 𐰢𐰓:𐰚𐰉𐰃𐰇↓𐰽D𐰃:𐰓𐰢𐰽𐰓:𐰇D𐰽𐰚:𐰚𐰉𐰃𐰇𐰓𐰚𐰉:

2 𐰚𐰉𐰃𐰉𐰇:𐰇𐰇𐰽𐰢:𐰴𐰆𐰍𐰓:𐰋𐰢:𐰚𐰽:XΠ:𐰢𐰽𐰃𐰉X:𐰢𐰋𐰃𐰆:𐰇ↄ𐰴:𐰇𐰋𐰆𐰉𐰃:𐰢𐰍:𐰋𐰢↓𐰓
𐰚:𐰇𐰽𐰋𐰓:𐰢𐰢𐰆:𐰽𐰍:𐰋𐰍𐰆𐰽:↓:𐰋𐰽𐰚𐰋:𐰢𐰽:𐰢𐰢𐰆:𐰚𐰉𐰃𐰇:𐰇𐰽𐰆𐰍:
:𐰇𐰋ↄ:𐰢<...>𐰚𐰢𐰆:𐰇.𐰋:.↓:ↄ𐰴ↄ:𐰚𐰚𐰇𐰇:𐰇☺:𐰋𐰽𐰚𐰋:𐰢𐰽:𐰽𐰢𐰆:𐰋𐰍𐰆
<...>ↄ

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum sawımın tüketi èşidgil ulayu iniygünüm oglanım birki uguşum bodunum bèrye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz [tatar] <...>*

2 *tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti èşid katıgdı tıŋla ilgerü kün tugsıka bèrgerü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋaru anta içreki bodun ko[p] m[aŋ]a kör[ür] n bunça bo[dun] <...>*

3 *kop èdim ol amtı añıg yok türük kagan ötüken yış olorsar èlte buŋ yok ilgerü şantuŋ yazıka tegi süledim taloyka kiçig tegmedim bèrgerü tokuz ersinke tegi süledim töpötke kiçig tegmedim kurıgaru yènçü ügüz*

4 *keçe temir kapıgka tegi süledim yırgaru yèr bayırku yèriŋe tegi süledim bunça yèrke tegi yorıtdım ötüken yışda yèg idi yok ermiş èl tutsık yèr ötüken yış ermiş bo yèrde olorup tawgaç bodun birle*

5 *tüzültüm altun kümüş işgiti kotay buŋsuz ança bèrür tawgaç bodun sawı süçig agısı yımşak ermiş süçig sawın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş yagru kontokda kèsre añıg bilig anta öyür ermiş*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Tengriteg Tengride Bolmış Türk Bilge Kağan(’ım). Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit. Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler. Otuz Tatarlar <...>

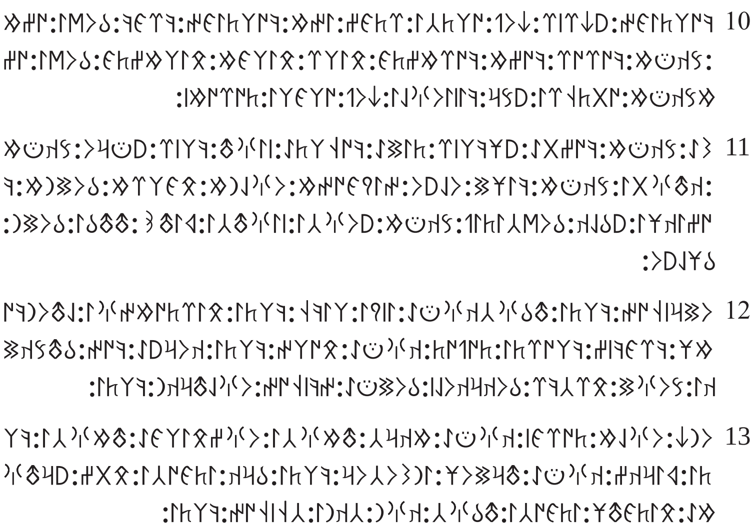
2 Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin. Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, oradaki tâbi halklar bana bağlıdır. Bu kadar halk <...>

3 hepsini düzene soktum. Onlar şimdi kötü (durumda) değiller. Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları’nda otururs a ülkede sıkıntı olmaz. Doğuda Şandong Ovası’na kadar sefer ettim. (Büyük) Okyanusa ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim, Tibet’e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Irmağı (Sirderya)’nı

4 geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettim. Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim. Bunca yere kadar asker sevk ettim. Ötüken (ormanlı) Dağları’ndan daha iyisi asla yok imiş. Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) Dağları imiş. Bu yerde oturarak Çin halkı ile

5 (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler. Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.

Köl Tegin Yazıtının Kuzey Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

10 *köl tėgin yok erser kop ölteçi ertigiz inim köl tėgin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım öd teŋri aysar kişi oglı kop ölgeli törömiş*

11 *ança sakıntım közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım katıgdı sakıntım ėki şad ulayu iniygünüm oglanım beglerim bodunum közi kaşı yawlak boltaçı tėp sakıntım yogçı sıgıtçı kıtañ tatawı bodun başlayu*

12 *udar seŋün kelti tawgaç kaganta işiyi likeŋ kelti bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti töpöt kaganta bölün kelti kurıya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti*

13 *on ok oglum türgėş kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti kırkız kaganta tarduş ınançu çor kelti bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

10 Köl Tegin olmasaydı hepiniz ölecektiniz. Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu. Kendi kendime düşündüm: Zaman ve (ebedî) gök şöyle demiş: "İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış."

11 Öylece düşündüm. Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm. İyice düşündüm. İki şad (ve) diğer kardeşlerim, çocuklarım, beylerim, halkım, (hepsinin) gözü, kaşı kötü olacak deyip düşündüm. Matem için gelenler (ve) ağıtçılardan Kitan (ve) Tatavı halkını temsilen

12 General Udar geldi. Çin kağanından İşiyi Likeng geldi. On bin (top) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi. Tibet kağanından Bölün geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.

13 On Ok evladım Türgeş kağanından mühürdar Makaraç (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi. Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.

Köl Tegin yazıtının müzeye taşınmadan önceki ve müzedeki görüntüsü

BİLGE KAĞAN YAZITI

II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı olan Bilge Kağan, babası İlteriş Kağan 692 yılında öldüğünde henüz sekiz yaşındaydı. Yaşı devleti yönetecek kadar büyük olmadığı için töre gereği amcası Kapgan Kağan tahta çıkmıştı. Amcası Kapgan Kağan'ın töre gereği tahta çıkması, zaten Bilge Kağan'ın kardeşi anısına yazdırıp diktirdiği Köl Tegin yazıtında açıkça ifade edilmiştir. Köl Tegin yazıtı doğu yüzü 16. satır: *Törög kazganıp uça barmış kayım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş ol töröde üze èçim kagan olortı* "yasaları kazanıp (sonsuzluğa) uçup gitmiş. Babam kağana ilk önce Baz Kağan'ı balbal (olarak) dikmişler. Yasalar gereğince amcam kağan tahta oturdu."

Kapgan Kağan tahtta iken Bilge Kağan'ın on dört yaşında Tarduşlara şad uvanıyla yönetici olarak atandığını, kendi yazıtındaki şu cümleden anlıyoruz: Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü 15. satır: *Tört yègirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum* "on dört yaşımda Tarduş halkına şad (olarak) atandım." Buna göre Bilge Kağan 698 yılından itibaren şadlık makamında idi. Bilge Kağan, oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan kendi yazıtında bu konu ile ilgili şöyle demektedir: Bilge Kağan yazıtı güney yüzü 9. satır: *Men tokuz yègirmi yıl şad olortum toku[z yègir]mi yıl kagan olortum* "Ben on dokuz yıl şad olarak görev yaptım. On dokuz yıl kağan olarak tahtta kaldım." Bu bilgiye göre Bilge Kağan, on dokuz yıl şadlık, on dokuz yıl ise kağanlık görevinde bulunmuştur.

Kapgan Kağan 716 yılında öldürülünce yerine Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ın tahta geçmesi ve kısa bir süre kağanlık yapması Köl Tegin'i öfkelendirmiş, İnel Kağan ve maiyetindekileri kılıçtan geçirip ağabeyi Bilge'yi tahta oturtmuştu. Hatta gerçekleşen bu olayda, Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Tonyukuk da İnel Kağan'ın tarafını tutmuştur. Ancak Tonyukuk'un Köl Tegin'in öfkesinden kıl payı kurtulmasının temel nedeni ise Bilge Kağan'ın Tonyukuk'un kızı ile evli olmasıdır. Dolayısıyla

Tonyukuk'un kayınpederlik konumu, Köl Tegin tarafından canının bağışlanmasına vesile olmuş, yönetimden el çektirilmiş ve kendi boyuna geri gönderilmiştir. Türk devlet geleneğinin bu tarz iç çatışmalar ile taht kavgalarından hoşlanmıyor olmasındandır ki bu konu hakkında her üç yazıtta da tek kelime edilmemiş, üstü kapalı olarak Bilge Kağan ile Tonyukuk, iğneleyici cümlelerle birbirlerine göndermede bulunmuştur.

Kapgan Kağan'dan her zaman övgü dolu cümlelerle söz eden Bilge Kağan'ın, İnel Kağan ile Tonyukuk'un yaptığı, yönetimi ele geçirme girişimini hoş karşılaması da beklenemezdi. Devlet terbiyesi gereğince onlardan kötü söz ile bahsetmemiş, yalnızca her ikisinin de adını anmayarak kırgınlığını ifade etmiştir.

716 yılında kardeşi Köl Tegin'in dirayetiyle tahta geçen Bilge Kağan, Çinlilerin aktardığı bilgiye göre 734 yılında maiyetinde bulunan Meilu Çor (梅錄啜) adlı bir kimse tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Bu olay, it yılının 10. ayının 26. günü gerçekleşmiştir ki bu tarih, 25 Kasım 734'e denk gelmektedir. Buna göre; 684 yılında doğmuş olan Bilge Kağan 734'te öldüğünde elli yaşında idi.

Küçük oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Bilge Kağan yazıtı, Köl Tegin yazıtından birkaç cm. daha yüksek olup yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır bulunmaktadır. Hem Türkçe yüzleri hem de Çince yüzünün Köl Tegin yazıtından daha kötü durumda olduğunu eklememiz gerekir. Üç parça olarak kırık vaziyette duran yazıt, 2001 yılında Koşo-Çaydam Gölü yakınlarında kurulu depo-müzeye taşınmış ve burada birleştirilmek suretiyle yeniden ayağa kaldırılmıştı. Depo-müzeye daha sonra modern bir müze görünümü kazandırılarak Koşo-Çaydam Müzesi adı verilmiştir. Hâlen Köl Tegin yazıtı ile birlikte aynı müzede bulunmaktadır.

Yazıtın Çince bölümünün 19 Ağustos 735 tarihinde tamamlandığı ve Türkçe bölümlerin ise 34 günde yazıldığı bilgisinden

hareket eden araştırmacılar ve takvim uzmanları yazıtın 20 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olması gerektiği kanaatindedir. Bilge Kağan yazıtındaki metinleri oluşturan Tengri Kağan, amcası Köl Tegin'in, babası tarafından yazdırılan yazıtının metinlerinden yararlandığını söyleyebiliriz. Çünkü her iki yazıtın birçok cümlesi neredeyse aynıdır veya birbirine çok yakındır. Ancak Bilge Kağan yazıtında bulunup Köl Tegin yazıtında bulunmayan bazı olaylar ve dolayısıyla da satırlar da yok değildir. Dolayısıyla Bilge Kağan yazıtında anlatılan bazı olaylar Köl Tegin yazıtında yer almaz. Örnek verecek olursak; güney yüzü 9. satır: *Ulug oglum agrıp yok bolça kug seŋünüg balbal tike bėrtim* "Büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal (olarak) dikiverdim." Burada yer alan *agrı-* fiilinin 'hastalanmak' anlamında olduğunu da ekleyelim.

Aşağıda Bilge Kağan yazıtından birkaç örnek satır bulunmaktadır:

Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *Teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan sawım kaŋım türük bilg[e kagan] <...> [al]tı sir tokuz oguz ėki ediz kerekülüg begleri bodunı <...>[tü]rük te[ŋ]ri <...>*

2 *üze kagan olortum olortokuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod[un ö]girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti bödke özüm olorup bunça agır törög tört buluŋdakı yarat<d>ım bitidim üze kök teŋri as[ra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış]*

3 *kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış olorupan türük bodunıŋ ėlin törösin tuta bėrmiş ėti bėrmiş tört buluŋ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluŋdakı bodunug baz kıl[mış] başlıgıg yüküntürmiş tizlig[ig sökürmiş ilgerü kadırkan yışka tegi kėrü]*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Tengriteg Tengri Yaratmış Türük Bilge Kagan('ım). Sözüm: Babam Türk Bilge Kagan <...> Altı Sirler, Dokuz Oğuzlar, İki Edizler, Kerekülüg Beyleri (ve) halkı <...> Türk (ebedî) göğü <...>

2 Üzerine kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı. Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım. Yukarıda mavi gök, [aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.]

3 İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan (ormanlı) Dağları'na kadar, batıda

Bilge Kağan Yazıtının Güney Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

[illegible] 9
[illegible] <...> [illegible]
<...> [illegible]

[illegible] 10
[illegible]
<...> [illegible]

[illegible] <...> [illegible] 11
[illegible]
<...> [illegible]

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

9 *ölürti ulug oglum agrıp yok bolça kug seŋünüg balbal tike bėrtim men tokuz yėgirmi yıl şad olortum toku[z yėgir]mi yıl kagan olortum ėl tutdum otuz artukı bir [yaşıma] <...>*

10 *türüküme bodunuma yėgin ançа kazganu bėrtim bunça kazganıp kaŋım kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı lagzın yıl bėşinç ay yėti otuzka yog ertürtüm bukug totok <...>*

11 *kaŋı lisün tay seŋün başadu bėş yüz eren kelti kokılık ö/ü <...> altun kümüş kergeksiz kelürti yog yıparıg kelürüp tike bėrti çıntan ıgaç kelürüp öz yar<...>*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

9 Öldürdü. Büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal (olarak) dikiverdim. Ben on dokuz yıl şad olarak görev yaptım. On dokuz yıl kağan olarak tahtta kaldım. Devleti yönettim. Otuz bir yaşımda <...>

10 Türklerim, halkım için daha iyisini öylece elde ettim. Bunca (şeyi) elde edip babam (Bilge) kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında sonsuzluğa uçup gitti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdım. Askerî vali Bukug <...>

11 Babası büyük general Lisün'ün başında bulunduğu beş yüz kişi geldi. Kokulu <...> altını (ve) gümüşü fazlasıyla getirdiler. Cenaze tütsüleri getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip kendisi <...>

Bilge Kağan yazıtının önceki ve müzedeki görüntüsü

TONYUKUK YAZITI

Tonyukuk yazıtının bulunduğu Bain-Tsokto bölgesi ile Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Orhon Irmağı civarındaki Koşo-Çaydam Gölü arasındaki uzaklığın 420 km. kadar olduğu bilgisini paylaşarak başlayalım. Kendisi tarafından yazdırılıp diktirilen ve iki taştan oluşan yazıtın 1. taşın batı yüzünün ilk satırı şöyledir: *Bilge toñukuk ben özüm tawgaç ėliŋe kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi."

II. Köktürk Kağanlığı'nın bu önemli devlet adamının doğum tarihi hakkında kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak geniş bir tarih aralığı olarak 630-681 yılları arasında doğmuş olması gerektiğini öne sürebiliriz. Çünkü yazıtın ilk satırında, doğduğu sırada Köktürklerin Çin'deki Tang Hanedanlığı'na tabi olarak yaşadığını ifade etmiştir.

681 yılında İlteriş Kağan liderliğindeki Köktürklerin bağımsızlıklarını elde etmek üzere bir mücadele içerisine girdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla II. Köktürk Devleti'nin 681 yılından itibaren kurulmuş olduğu açıklık kazanmaktadır. Tonyukuk'un kim olduğuyla ilgili olmak üzere; kendi anlattıkları, Türk runik harfli eski Türk yazıtları, Türkçenin sonraki döneminde yazılmış metinler ile Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynakları olmak üzere iki ana bilgi kaynağından söz etmemiz gerekir. Tonyukuk'un kim olduğu ve ayrıntılı biyografisi ile ilgili kendi yazdıklarından bir şey çıkarmamız söz konusu değildir. Çünkü kim olduğu ve hangi boya mensubiyeti gibi konulardan ne yazık ki söz etmemiştir.

Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgi de Ashide Yuanzhen (阿史德元珍) adlı bir kişi ve onun Tonyukuk olup olmadığı konusu etrafında gelişmiştir, diyebiliriz. Yani Çin kaynaklarının en ünlülerinden olan Jiu Tangshu'da adı geçen Ashide Yuanzhen'ın Tonyukuk olup olmadığı konusu çok tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir. Çinlilerin verdiği bilgiye göre; II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluş yılları döneminde bu kişi başkomutandır ve Türgeşlerle yapılan bir savaşta ölmüştür.

Çin kaynakları üzerinde yoğun bir mesai harcayan Friedrich Hirth, 1899 yılında yayımladığı "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen" başlıklı ünlü çalışmasında, Çinlilerin verdiği bu ölüm haberinin uydurma olduğunu ve dolayısıyla da Tonyukuk ile Ashide Yuanzhen'ın aynı kişi olması gerektiğini öne sürmüştü. Hirth'in ortaya attığı bu görüş, uzun

bir zaman kullanılmış ve bu kişinin Tonyukuk olduğu görüşü günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bazı Çin dili ve tarihi uzmanları ile Köktürk dönemi araştırmacılarına göre Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk ayrı ayrı kişilerdir. Dolayısıyla yeni kaynaklar ve yeni bilgiler elde edinceye kadar bu tartışma uzayıp gitmeye devam edecek gibi görünmektedir.

Gerçekten de Çinlilerin anlattığından elde ettiğimiz bilgilere göre; İlteriş Kağan dönemi olaylarında Ashide Yuanzhen'den söz edilmişken Kapgan Kağan döneminde bu kişiden tek kelime edilmemiştir. Buradan hareketle Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olduğu görüşünü benimsemediğimizi de eklemek durumundayız.

Tonyukuk'un adı ile ilgili çok şey söylenmiş olsa da *Tonyukuk* ve *Tunyukuk* okunmasından da anlaşılacağı üzere ad ile ilgili tartışmaların tamamlanmış olduğunu söyleyemeyiz. *Tonyukuk* ve *Tunyukuk* okuyuşlarının her ikisi de Türk runik harflerinin ünlüleri okutma sistemi bakımından doğrudur. Bu önemli kişinin adının, yazıtın bulunduğu ilk günlerden bu yana *Tonyukuk* okunduğunu biliyoruz.

Son zamanlarda yaygınlaşmaya başlayan *Tunyukuk* okuyuşunun altında 'ilk, birinci' anlamındaki *tun* sözcüğünün yattığını söyleyebiliriz. *Tun* sözcüğü, yazıtlar dönemi Türkçesinde üç kez karşımıza çıkan, bilinen bir sözcüktür. Ailenin en küçük erkek çocuğuna *köl* dendiğini Köl Tegin'in adından bildiğimiz için ailenin, kız veya erkek, ilk doğan çocuğuna ise *tun* sıfatı eklenerek adlandırma yapılmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Ayrıca bu *tun* sözcüğüne Kâşgarlı Mahmud'un ölümsüz eseri *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te de *tun ogul* ve *tun kız* olarak rastlamaktayız. Dolayısıyla bu da bir görüş olarak değerlendirilebilir. Ancak bu durumda, *Tonyukuk* sözcüğünün ikiye bölündüğünü, *ñ* (*ny* ɲ) sesinin bu şekilde ikiye bölünerek iki sözcük ortaya çıktığını veya başka bir ifadeyle iki sözcüğü birleştirerek tek sözcük elde edilmiş olduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir.

Tonyukuk adını türlü biçimlerde okuyup tam da ön geniz sesi *ñ* (*ny* ɲ) sesinden ikiye bölüp eksiltip çıkartıp okuyanların ve bir bölümünü kesinlikle saf dışı etmemiz gereken türlü anlamlar verenlerin olması, sözcüğün tam olarak anlaşılamadığının en iyi göstergesidir. Ad ile ilgili *Tonyukuk* veya *Tunyukuk* okuyuşlarının dışındaki, alışılmadık, tuhaf ve dil bilimi kurallarından uzak okumaları ciddiye almadığımızı belirtmemiz gerekmektedir.

Tonyukuk veya *Tunyukuk* gibi iki biçimde okunan bu adın hangi anlamda olduğu da başka bir tartışma konusu olmuştur. Ad ile ilgili anlamlandırmalara göz attığımızda karşımıza şöyle öneriler çıkmaktadır: Özellikle Ashide Yuanzhen'ın adındaki *Yuanzhen* ifadesini zorlama ile 'baş, yüce, en baştaki büyük, birinci derecede veya birinci olarak yücelmiş olan' veya 'saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet' anlamlarını verenlerin yanında, 'elbisesi yağla kutsanmış' gibi oldukça tuhaf ve kabul edilemez anlamlandırmaların hiçbir geçerliliği ve değeri bulunmamaktadır. Üstelik bu görüşte olan başta René Giraud ve J. Paul Roux gibi Fransız bilim ekolünün, Türklerin yemek yedikten sonra ellerinin yağını üzerine sildiğini, dolayısıyla da elbisesi çok yağlı olanın çok zengin olduğu gibi bir anlama ulaştıklarını da ekleyelim. Bu tür gayrı ciddi görüş sayesinde atalarımızı ilkel, mağara adamları gibi çizmeye çalışmalarının hiçbir bilimsel anlamı ve değeri elbette yoktur.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda *Tonyukuk* adının tespit edildiği yerleri şöyle belirleyebiliriz:

Tonyukuk yazıtı 1. taş:
Batı yüzü 1, 5, 6. satırlar
Güney yüzü 8, 10. satırlar
Kuzey yüzü 7, 10 satırlar
Tonyukuk yazıtı 2. taş:
Batı yüzü 2. satır
Güney yüzü 3. satır
Doğu yüzü 8. satır

Kuzey yüzü 1, 3. satırlar
Bilge Kağan yazıtı:
Güney yüzü 14. satır
Küli Çor yazıtı:
Batı yüzü 1. satır.

Tonyukuk adının, kendi yazıtında 𐱅𐱅𐰾𐰆 ve Bilge Kağan ile Küli Çor yazıtında ise 𐱅𐱅𐰃𐰾𐰆 biçimiyle yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yani kendi yazıtında *ñ* (*ny* 𐰾) sesini gösteren harf, öteki iki yazıtta ise *n* (𐰆) ve *y* (𐰃) seslerini gösteren harfler ile yazılmıştır. Hemen belirtelim ki Bilge Kağan yazıtındaki Tonyukuk, bildiğimiz Tonyukuk iken Küli Çor yazıtında geçen ise, Küli Çor'un erkeklik adı olan Küli Çor unvanını almadan önceki çocukluk adı olması kuvvetle muhtemeldir.

Hasılı, Tonyukuk adında bulunan *ñ* (*ny* 𐰾) sesi, yazıtlar döneminden sonraki Türkçe metinlerde *n* veya *y* sesleri ile gelişimini sürdürdüğüne göre, farazi bir *toñuk-* veya *tuñuk-* biçiminde bir fiil tasarlamak şeklen mümkün görünmektedir. Buradan fiilden isim yapan *-k+* eki ile isim yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak yazıtlar dönemi Türkçesinden sonraki Türkçe metinlerde bu fiile rastlamamış olmamız, Tonyukuk'un adı ile ilgili savımızı okuyucunun, şimdilik tahmin olarak değerlendirmesi beklenmektedir. Bir kişi adını veya unvanını bu kadar uzun uzun anlatmamızın nedeni, söz konusu adı dil bilgisi kurallarına göre düşünüp karar vermek ile ilgilidir. Bu nedenle, dil bilgisi kurallarını hiçe sayarak gelişigüzel okuma ve anlamlandırmalara itibar edilmemesi gerektiğini de bir kez daha vurgulamış olalım.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Küli Çor yazıtında geçen Tonyukuk adı, bildiğimiz Tonyukuk ile ilgili olmadığına göre Tonyukuk'un kullandığı unvanlarına hem kendi yazıtından hem de Bilge Kağan yazıtından ulaşabilmekteyiz. Tonyukuk'un Bilge Kağan yazıtında tespit edilen unvanı *Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*'dır. Dikkat edilirse burada *bilge* sözcüğü kullanılmamıştır.

Kasıtlı mı yoksa tamamen yazıcının hatası mı olduğunu anlamanın mümkün olmadığı bu yazım, hâliyle dikkatimizi çekmektedir.

Kendi yazıtında ise *Bilge Tonyukuk*'u on bir, *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* unvanını ise bir kez kullandığı anlaşılmaktadır. Bu iki unvan grubundan en çok kullandığı kuşkusuz Bilge Tonyukuk'tur. Eğer Tonyukuk adını asıl adı olarak düşünecek isek *bilge* sözcüğü unvan durumunda olmak zorundadır. Günümüz Türkçesinde de kullanılan *bilge* sözcüğü 'bilge' anlamında olup *bil-* 'bilmek' fiilinden, *-ge+* eki ile isim yapılmıştır. Tonyukuk'un bu unvanı kullanmak suretiyle bilge, akıllı bir kişi olduğunu ifade etme kaygısı taşıdığını öne sürebiliriz.

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan unvanında ise; *Bilge Tonyukuk* bölümünün ardında bulunan *Boyla*, *Baga* ve *Tarkan* sözcükleri ayrı ayrı askerî unvanlardır. Bu üçünden *boyla* unvanının tam olarak hangi rütbeyi işaret ettiği bilinmese de üst düzey askerî bir yetkili unvanı olması gerekir. *Baga* sözcüğü ise günümüz Türkçesindeki *kurbağa*, *kaplumbağa* ve *tosbağa* sözcüklerinde de bulunan ve hayvanın atikliği ile ilgili bir özelliğin askerî unvan olarak kullanılması şeklinde açıklamamız mümkün görünmektedir. Yine de bu sözcüğün kaplumbağa ve tosbağa gibi ağır hareket eden bir hayvanın adında bulunuyor olması, hâliyle dikkatimizi ve ilgimizi çekmektedir.

Tarkan ise yine üst düzey bir askerî unvan olup bunun tam olarak hangi rütbeyi karşıladığını bilmek ne yazık ki bu günün imkânlarıyla güçtür.

Çin kaynaklarında anlatılanlar bir yana, Tonyukuk'un II. Göktürk Devleti'nde tam olarak hangi görevde bulunduğunu tespit etmek de en önemli uğraşlarımızdan biri olmalıdır. Tonyukuk'un kendi yazıtında, özellikle belirttiği görevlere göz attığımızda onun dört kez kullandığı *ayguçı*, birer kez kullandığı *ayıgma*, *çavış* ve *yagıçı* sözcükleri, yaptığı görevler ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu sözcüklerden *ayguçı* sözcüğünün kökü olan *ay-* fiili ile ardındaki *-gu+* fiilden isim yapan ek ve meslek adı bildiren

+çı ekini göz önüne aldığımızda tam olarak 'söyleyici' anlamına ulaşabiliriz. Dolayısıyla sözcüğü 'danışman, müşavir' olarak günümüz Türkçesine aktardığımız zaman Tonyukuk'un devletteki görevi daha iyi anlaşılmış olacaktır. Buna göre; Tonyukuk'un ifa ettiği görevlerden biri kesinlikle kağanın danışmanı, müşaviri olmaktadır. 1. taş güney yüzü 3. satır: *Kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* "Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş."

Ayguçı sözcüğüne hem yapı hem de anlam bakımından benzeyen *ayıgma* sözcüğü de yine *ay-* fiilinden, bu kez *-gma+* fiilden isim yapma ekiyle isim yapılmıştır. *Ayıgma* sözcüğünü de *ayguçı* gibi 'danışman, müşavir' anlamıyla günümüz Türkçesine aktarabiliriz. Yazıttaki bir örneğin geçtiği yer şöyledir: 1. taş batı yüzü 5. satır: *Uduzugma ulugı şad erti aygıl tėdi ayıgması ben ertim* "sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim."

Son olarak *çavış* sözcüğünün üst düzey bir askerî yetkili unvanı olduğunu belirtmemiz gerekir. Sözcüğün geçtiği cümle şöyledir. 1. taş batı yüzü 7. satır: *Bilgesi çawışı ben ök ertim* "(O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim". Sözcüğün sekizinci yüzyıldaki anlamı ile günümüzdeki anlamını karşılaştırdığımızda epeyce bir aşağı düzeye indiğini de anlamak mümkündür.

Tonyukuk'un yaptığı görevleri anlamamıza imkân sağlayan son sözcük ise bir kez geçen *yagıçı*'dır. 'Düşman' anlamındaki *yagı* sözcüğünün ardında bulunan ve meslek adı yapmaya yarayan *+çı* ekiyle birlikte sözcüğün anlamını 'savaşçı' olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Cümle şöyledir: 2. taş güney yüzü 6. satır: *Yagıçısı yeme ben ök ertim* "Savaşçısı da bizzat bendim".

Yukarıda, Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevini tam olarak anlamamıza yardım eden dört sözcükten hareket ettiğimizde, İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan ancak özellikle İlteriş ve Kapgan Kağan dönemlerinde kağanın danışmanı, müşaviri pozisyonunda olduğunu belirtmemiz gerekir.

Eski Türk yazıtlarında on iki kez karşımıza çıkan *yabgu* sözcüğü, kağandan sonraki en yetkili kişinin unvanıdır. Yabgu

unvanı alacak kişi hanedan soyundan gelebileceği gibi hanedan dışından olabileceğinin de örnekleri bulunmaktadır. Yabgu unvanlı kişiden sonra devlet yönetiminde üçüncü sırada olan kişi ise şad unvanını taşımaktaydı. Dolayısıyla hem Köktürk hem de Uygur kağanlıklarında kağan-yabgu-şad sırasıyla bir hiyerarşiden söz edebiliriz. Zaten yazıtlardaki örnekler de devlet yönetimi sırasının bu şekilde olduğunu göstermektedir.

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırında yer alan cümlede düşmandan öldürülen yöneticiler kağan-yabgu-şad sırasıyla sayılmıştır: ***Kagan****ın* ***yaw[gu****sı]n* ***şad****ın anta ölürtüm* "**Kağan**ını, **yabgu**sunu (ve) **şad**ını orada öldürdüm". Tonyukuk yazıtının 2. taşın batı yüzünün 6. ve 7. satırında da benzer bir cümle ile karşılaşmaktayız: ***Kagan****ın tutdumuz* ***yawgu****sın* ***şad****ın* (7) *anta ölürti* "**kağan**larını yakaladık. **Yabgu**sunu, **şad**ını (7) orada öldürdü(k)."

Cümlelerden de anlaşıldığı gibi, devlet yönetiminde, kağandan sonraki ikinci kişi yabgudur. Bu nedenle de Tonyukuk'u devlet yönetiminde ikinci adammış gibi göstermek doğru olmadığı gibi, tarihî olaylarla da çelişmektedir. Buna göre; yabgu ve şad unvanlarını kullanmadığını anladığımız Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevi, kağanın danışmanı, müşaviri olmaktadır.

Yazıt ile ilgili fiziki olarak şu bilgileri verebiliriz: İki taştan oluşan Tonyukuk yazıtının birinci taşı ikincisine göre daha iyi durumda, harfler daha açık seçilebilmektedir. Her iki taşın ölçüleri ise şöyledir: Birinci taş: 243 x 64 x 32 cm., ikinci taş: 215 x 45-50 x 28 cm. Birinci taşta 35, ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır.

Tonyukuk yazıtıyla ilgili eklememiz gereken bir başka konu da Tonyukuk'un anlatacaklarının 58 yani 2. taşın doğu yüzünün 8. satırında tamamlandığını, ancak 2. taşın kuzey yüzünün boş kalması nedeniyle son dört satırın doldurma olduğunu mutlaka belirtmemiz gerekir. Çünkü 58. satır tam anlamıyla bitiş yani kolofon (hatime) cümlesi izlenimi vermektedir. Satır şöyledir: *Türük bilge kagan ėliŋe bititdim ben bilge toñukuk* "(Yazıtı yazma işini) Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tonyukuk."

Bu durum, metnin taşa aktarılmadan önce iyi bir müsveddesinin yapılmadığı fikrine ulaşmamıza neden olmaktadır.

Yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini söyleyebiliriz. Yazıtın yazılış ve dikiliş tarihi üzerinde türlü görüşler bulunduğunu belirtmiştik. Ancak yazıtını Bilge Kağan'ın tahtta olduğu zamanda tamamladığını kendi cümlelerinden anlamaktayız. Yazıtın son satırı yani 2. taşın kuzey yüzünün 4. satırı şöyledir: *Türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur* "Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur."

Bilge Kağan'ın tahtta kaldığı 716-734 yılları arası, yazıtın dikilme ihtimali olabilecek tarih aralığı olması hasebiyle farklı tarihlendirme yapanlar bulunmaktadır. Yazıtın 732-734 yılları arasında dikildiğini düşündüğümüzü de ayrıca belirtmek durumundayız. Tonyukuk'un, Köl Tegin yazıtındaki cümleleri gördükten sonra kendi yazıtını ona göre şekillendirdiği, damadı Bilge Kağan'ın kardeşi için yazdırıp diktirdiği Köl Tegin yazıtında kendisinden hiç bahsetmemesi, Tonyukuk'un da kendi yazıtında Bilge Kağan'dan çok az bahsetmesine neden olmuştur, diye düşünüyoruz.

Tonyukuk yazıtında yer alan bazı sözcükler, öteki Türk runik harfli metinlerde yer almaz. Yalnızca Tonyukuk yazıtında tespit edilen bu sözcükler, yazıtın eski Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılar bakımından oldukça değerlidir. Aşağıda, bu sözcüklerden bir bölümünü vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz:

Aşok 'Soğdluların lideri': 2. taş güney yüzü 2. satır
Beŋlig 'doruklu': 2. taş batı yüzü 9. satır.
Boguz 'boğaz': 1. taş güney yüzü 1. satır.
Boguzlan- 'boğazlanmak': 1. taş kuzey yüzü 2. satır.
Böŋre- '(büyükbaş hayvan) böğürmek': 1. taş batı yüzü 6. satır.
Buntut- 'aklını başından almak': 1. taş doğu yüzü 2. satır.
İnel kagan 'Kapgan Kağan'ın oğlu': 1. taş kuzey yüzü 7. satır, 2. taş güney yüzü 1. satır.

Karagu ‘gözetleme kulesi’: 1. taş kuzey yüzü 10. satır, 2. taş doğu yüzü 3. satır.
Kızıl ‘kızıl, kırmızı’: 2. taş doğu yüzü 2. satır.
Kork- ‘korkmak’: 2. taş batı yüzü 4. satır.
Korkma- ‘korkmamak’: 2. taş batı yüzü 6. satır.
Küreg ‘kaçak’: 1. taş güney yüzü 1 ve 2. satır, 1. taş kuzey yüzü 5 ve 9. satır.
Oruk ‘oyuk, geçit’: 1. taş doğu yüzü 7. satır.
Ögleş- ‘anlaşmak’: 1. taş doğu yüzü 3. satır.
Semiz ‘semiz, besili’: 1. taş batı yüzü 5 ve 6. satır.
Taŋ ‘tan (vakti)’: 1. taş kuzey yüzü 11. satır.
Tarkınç ‘dağınık’: 1. taş doğu yüzü 5. satır.
Ter ‘ter’: 2. taş doğu yüzü 2. satır.
Tügünlüg ‘düğümlü’: 2. taş doğu yüzü 4. satır.
Uçuz ‘kolay’: 1. taş güney yüzü 6. satır.
Üz ‘aksi’: 1. taş kuzey yüzü 10. satır.
Üz- ‘kopmak’: 1. taş güney yüzü 6. satır.
Yan- ‘geri dönmek’: 2. taş batı yüzü 2. satır, 2. taş doğu yüzü 3. satır.
Yet- ‘yedeğe almak’: 1. taş kuzey yüzü 1. satır.
Yėrçi ‘kılavuz’: 1. taş doğu yüzü 6. satır, 1. taş kuzey yüzü 2. satır.
Yinçge ‘ince’: 1. taş güney yüzü 6. satır.

Toplamda iki taş, sekiz yüz (cephe) ve altmış iki satırdan oluşan bu paha biçilemez eski Türkçe şaheserde esasen Köktürklerin ikinci dönemi yani 681’den itibaren devlet kurma süreçleri, ardından devletin İlteriş Kağan tarafından kurulması, Kapgan Kağan döneminde yapılan seferler ve boyların bir araya toplanması konu edinilmiştir.

Tonyukuk, hayat hikâyesini ve savaşlarını anlatırken olayların daha iyi anlaşılabilmesi için cümleleri bazen ayrıntılı bir biçimde tane tane ifade ederken bazen de okuyanın da yorum yapabilmesine imkân sağlamak adına daha kısa ve öz vermiştir. Örneğin, kuzeye yapılan ve temel amacı Kırgızlara boyun eğdirmek

olan Güney Sibirya seferini altı satır ile anlatmış, her dağı, tepeyi nasıl aştıklarını, karlı dağları aşarken hangi sorunlarla karşılaştıklarını hikâye edercesine vermiştir. Ancak özellikle kısa ve öz verdiği bölümlerde daha çok bir atasözü ve deyim ile bilgeliğini konuşturmuş, okuyanın da çaba sarf etmesini istemiştir.

Aşağıdaki bölümde Tonyukuk yazıtından örnek satırlar yer almaktadır:

Tonyukuk Yazıtının 1. Taş Batı Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *bilge toñukuk ben özüm tawgaç ėliŋe kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti*

2 *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi teŋri ança tėmiş erinç kan bėrtim*

3 *kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yėrinte*

4 *bod kalmadı ıda taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti yėti yüz kişig*

5 *uduzugma ulugı şad erti aygıl tėdi ayıgması ben ertim bilge toñukuk kagan mu kışayın tėdim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda*

6 *böŋ<r>eser semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş tėyin ança sakıntım anta kėsre teŋri bilig bėrtök üçün özüm ök kagan kışdım bilge toñukuk boyla baga tarkan*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldm. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi.

2 Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim,

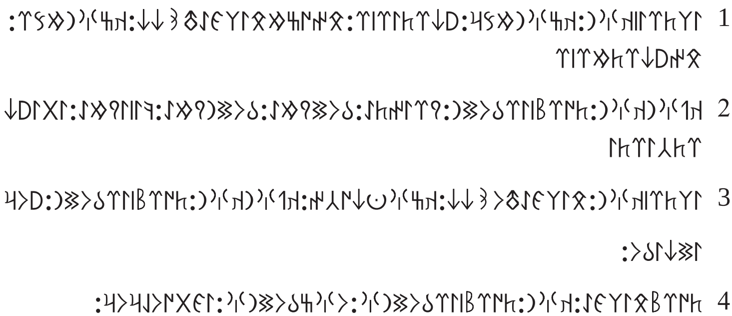
3 hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök "öl" demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Köktürk Sir halkının topraklarında

4 boy kalmadı. Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi

5 sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim, Bilge Tonyukuk, kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta

6 böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan

Tonyukuk Yazıtının Son Dört Satırı (2. Taş Kuzey Yüzü) Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *ėltėriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge toñukuk kazganmasar ben yok ertim erser*

2 *kapgan kagan türük sir bodun yėrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*

3 *ėltėriş kagan bilge toñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı <üçün> bo*

4 *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Elteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tonyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım

2 Kapgan Kağan, Türk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı.

3 Elteriş Kağan (ve) Bilge Tonyukuk başardığı için Kapgan Kağan Türk Sir halkını ilerlettiği için bu

4 Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.

ONGİ YAZITI

Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarının dikilmiş olduğu Koşo-Çaydam Gölü civarının 160 km. kadar güneyinde bulunan bu yazıtı, Bilge Kağan, Köl Tegin, Tonyukuk yazıtının ardından önemli yazıtlardan biri olarak değerlendirmekteyiz. Yazıtın, Köktürk Hanedanı'ndan Bilge Işvara Tamgan Tarkan adına dikildiğini, bu kişinin babasının El Etmiş Yabgu, kardeşinin de Işvara Tamgan Çor olduğunu yazıttaki cümlelerden anlıyoruz.

Ongi yazıtı ile ilgili tartışmaların özellikle dikiliş tarihi etrafında geliştiğini söyleyebiliriz. Yazıtı, dikiliş tarihi bakımından Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından daha eski bir döneme koymak isteyenler olduğu gibi, 740 yılına tarihleyerek II. Köktürk Kağanlığı'ndan kalan en son yazıt olduğunu öne sürenler de olmuştur.

Yazıtın dikildiği tarihi belirten satırdaki aşınma nedeniyle, bazı araştırmacılar sözcüğü *lüi* yani 'ejderha' yılı, bazı araştırmacılar ise *koñ yıl* 'koyun yılı' okumak ve dolayısıyla tarihlendirmek istemiştir. Yazıtın tarih kaydının bulunduğu 12. satır şöyledir: *Üze teŋri koñ yılka yėtinç ay küçlüg alp er kaganımda adrılu bardıŋız* "yukarıda (ebedî) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanımdan ayrılıverdiniz." Yazıtın özensiz yazıldığını ve biçim bakımından bazı harflerin Köl Tegin, Bilge

Kağan ve Tonyukuk gibi II. Köktürk Kağanlığı döneminin ünlü yazıtlarından farklı olduğunu da ekleyelim.

Yazıtın önemli bir söz varlığına sahip olduğunu belirtmemiz gerekir. Özellikle 1. satırda bulunan Yamı adı ve kağan olduğu belirtilen bu kağanın kim olduğu tartışılmış, bu adın Bumın veya İstemi yerine yanlış yazıldığını önerenler de olmuştur.

Yazıtın 4. satırında yer alan *kapgan èltèriş kagan èliŋe kılıntım* cümlesinde ise kağanların adlarının sıralanmasında bir hata yapıldığı açıktır. Cümlenin, hâliyle *èltèriş kapgan kagan* olarak başlaması beklenirdi. Çünkü İlteriş'in, Kapgan'dan daha önce kağanlık yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu satırda geçen cümleyi "Kapgan ve İlteriş'in memleketinde (yönetimleri esnasındaki coğrafi sınırlar içerisinde) yaratıldım." olarak anlamamız gerekmektedir.

Yazıtta tespit edilen en değerli sözcüklerden biri kuşkusuz *teŋriken*dir. Toplam dört kez geçen bu sözcüğün geçtiği yazıtların Uygur yazıtları olabileceğini önerenler olmuşsa da elbette bu görüş doğru değildir. Çünkü *teŋriken* sözcüğü Yenisey yazıtları da dâhil olmak üzere birçok yazıtta tespit edilmiştir. Sözcüğün 'ilahi, hazretleri' gibi bir anlamla günümüz Türkçesine aktarılabileceğini de ekleyelim.

Aşağıda, bu önemli yazıtın metninden örnek satırlar bulunmaktadır:

Ongi Yazıtının Doğu Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

1 :ı𐰺ı𐰃:ı𐰺𐰋𐰋:ı𐰺ı𐰉:ı𐰺ı𐰇(?ı𐰆):ı𐰉ı𐰴ı𐰗:ı𐰉ı𐰇:ı𐰉𐰋:ı𐰺ı𐰆ı𐰀:ı𐰺ı𐰉ı𐰗

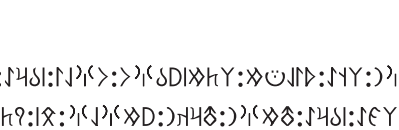
<...>:ı𐰺𐰚ı𐰇:ı𐰺)ı𐰉ı𐰗:ı𐰺ı𐰇ı𐰉𐰚:ı𐰉𐰆:ı𐰉ı𐰗:ı𐰉𐰾ı𐰃ı𐰗:ı𐰉𐰗)

2 ı𐰉ı𐰆:ı𐰉ı𐰴ı𐰇ı𐰉>𐰃ı𐰀ı𐰚:ı𐰉ı𐰴ı𐰀:)𐰾>𐰃ı𐰆ı𐰉ı𐰀:ı𐰺ı𐰚ı𐰉:ı𐰉)ı𐰉ı𐰗:ı𐰉ı𐰗)ı𐰉ı𐰗

<...>ı𐰇ı𐰚ı𐰉:ı𐰉ı𐰴ı𐰀:ı𐰇ı𐰗:ı𐰉ı𐰴ı𐰃:ı𐰉ı𐰚ı𐰉:ı𐰉ı𐰴ı𐰃:ı𐰉ı𐰴ı𐰃

3 𐰺ı𐰉ı𐰉:)𐰾>𐰃ı𐰆ı𐰀:ı𐰆ı𐰉:ı𐰺ı𐰴𐰃:>ı𐰇:𐰃ı𐰉ı𐰃:)𐰾>𐰃ı𐰆ı𐰀:ı𐰉𐰾ı𐰇:ı𐰴𐰃ı𐰇:ı𐰴𐰃ı

ı𐰺ı𐰉ı𐰆:ı𐰉ı𐰴ı𐰇:ı𐰇ı𐰀:ı𐰉ı𐰀:ı𐰉ı𐰃:ı𐰉ı𐰃ı𐰺ı𐰉ı𐰴ı𐰗:ı𐰉ı𐰇

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *eçümüz apamız yamı kagan tört buluŋug ėtmiş yıgmış yaymış basmış ol kan yok boltokda kėsre ėl yitmiş ıçgınmış kaçışmış?* <...>

2 *kaganladok kaganın ıçgını ıdmış türk bodun öŋre kün tugsıkıŋa kėsre kün batsıkıŋa tegi bėrye tawgaçka yıraya yışka [tegi]* <...>

3 *alp erin balbal kışdı türk bodun atı yok bolu barmış erti türk bodun yitmezün tėyin yuluk ermezün tėyin üze teŋri tėr ermiş*

4 *kapgan ėltėriş kagan ėliŋe kılıntım ėl ėtmiş yawgu oglı ışwara tamgan çor yawgu inisi bilge ışwara tamgan tarkan aymaglıg bėş yėtmiş èçim atım* <...>

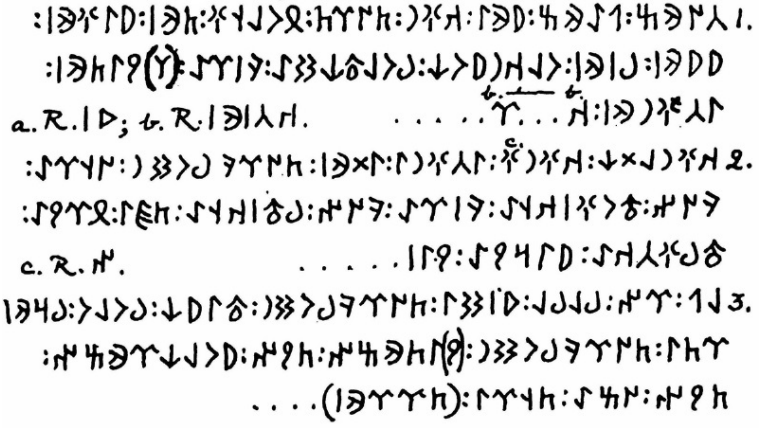
Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Atalarımız, dedelerimiz Yamı Kağan dört bir tarafı düzenlemiş, bir araya toplamış, (isyancıları) bastırmış. O han öldükten sonra yurdu kaybetmişler, (her tarafa) dağılmışlar <...>

2 Kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Türk halkı doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin'e, kuzeyde bozkıra kadar <...>

3 Kahraman askerini balbal (olarak) diktiler. Türk halkının adı yok oluvermiş idi. Türk halkı yitip gitmesin diye yok olmasın diye, yukarıda (ebedî) gök şöyle dermiş:

4 Kapgan (ve) Elteriş Kağan'ın ülkesinde yaratıldım. El Etmiş Yabgu oğlu Işvara Tamgan Çor Yabgu'nun kardeşi Bilge Işvara Tamgan Tarkan denilen(?) (kişiyim). Altmış beş amcam? (ve) yeğenim (var) <...>

Clauson'ın elle yaptığı çizimden

KÜLİ ÇOR YAZITI

Moğolistan'daki Türk runik harfli yazıtların en önemlilerinden olan Küli Çor, 1912 yılında W. Kotwicz tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 200 km. güneybatısında, Töv eyaletine bağlı İh-Höşööt (İhe-Hüşötü) adlı yerde bulunmuştur. Yazıt bugün, ilk dikildiği yerde, açıkta durmakta ve koruma altına alınacağı günü beklemektedir. Yazıtta 30 satır bulunduğu anlaşılsa da 29. satır tamamen aşınmış olup harfler seçilememektedir. Son satır ise batı yüzünün alt bölümüne yatay olarak yazılmıştır.

Küli Çor yazıtında geçen olayları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Sagır Çulug ile mücadele (5. satır).
2. Keçen'deki mücadele (10. satır).
3. Beşbalık'taki dört savaş (11. satır).
4. Tarduşları düzene sokup örgütleme (14. satır).
5. Türgeş halkını düzene sokup örgütleme (15. satır).
6. Demir Kapı'ya gidiş, Tezik (Tacik?)lerle mücadele (15. satır).
7. Dokuz Oğuzlarla yedi savaş (16. satır).
8. Kitan ve Tatavılarla mücadele (17. satır).

9. Karluklarla Tes Irmağı'ndaki mücadele (18. satır).
10. Karluklarla bir savaş (19-20 ve 21-22. satırlar).
11. Yazıt kahramanının, Karluklarla savaş sırasında ölümü (23. satır).

Yazıt kahramanının adı, yazıt üzerinde çalışanların büyük bir çoğunluğu tarafından *Küli Çor* biçiminde okunmuş olsa da *Köl İç Çor*, *Köli Çor*, *Kül İç Çor* gibi biçimlerde okuyanlar da olmuştur. Küli Çor unvan birliğinin ilk sözcüğünün sonundaki belirsiz gibi görünen *i* sesi, yazıt üzerinde çalışanları, türlü okumalara sevk etmiştir. Buna göre; *Köl İç Çor* veya *Kül İç Çor* okumanın temelinde, tanımlanamayan *i* sesi yatmaktadır, demek doğru olur.

Köl İç Çor'daki *köl* adının da Köl Tegin'deki *köl* ile aynı olduğunu öne sürenler dahi olmuştur. Yazıttaki cümlelere göre; kahramanımızın *er at* yani erkeklik adı almak suretiyle bu unvanı elde ettiği ifade edilmiştir. Unvan sonradan kazanılmış ise *Köl* okuyarak 'evin en küçük erkek çocuğu' anlamıyla birleştirmek zaten eşyanın tabiatına aykırıdır. Çünkü evin en küçük erkek çocuğu olmak, sonradan nasıl elde edilebilir ki? Üstelik o ailenin en küçük erkek çocuğu olarak dünyaya gelmek, doğal olarak bireyin elinde olan bir şey değildir. Bu bakımdan unvanı *Köl* düşünüp arkasını da ona göre şekillendirmek anlamsızdır. Burada yer alan Küli unvanının Çince askerî bir unvan olması kuvvetle muhtemeldir.

Yazıtın 3. satırının baş tarafında adı yazılı olan ancak okunamayan bölümdeki kağanın adını biliyor olsaydık Küli Çor'un hangi kağan döneminde öldüğünü de anlamış olacaktık. Ancak Küli Çor'un Bilge Kağan döneminde Tarduşlara atanmış şad görevinde olduğunu bildiğimize göre bu satırda yer alan kağan, Bilge Kağan olabilir. Satır şöyledir: <...> *kagan ėlinte karıp edgü beŋi körti ulug küli çor sekiz on yaşap yok boltı* "<...> kağanın ülkesinde yaşlanıp iyilik (ve) mutluluk gördü. Ulu Küli Çor seksen (yıl) yaşayıp öldü."

Yazıtta sıklıkla bindiği atların adlarının veya türlerinin belirtilmiş olması, düşmana saldırı biçimini ifade eden bazı cümlelerin Köl Tegin yazıtındaki cümlelere benzemesi, yazıtı taşa işleyen kişinin Köl Tegin yazıtını görmüş olabileceğini de düşündürtmektedir. Eğer bu düşüncemiz doğru ise yazıtın 732 yılından sonra yazıldığını ve dikildiğini öne sürmek, hâliyle mümkün görünmektedir.

Küli Çor yazıtında olayları anlatan kişinin aynı zamanda metni taşa aktardığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kahramanın ağzından anlatılmamıştır. Aslında bu gelenek Köktürk dönemi yazıtlarında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. "Yenisey Yazıtları" bölümünde de değineceğimiz üzere, Yenisey yazıtlarının neredeyse tümünde olaylar ölen kişinin ağzından anlatılmıştır. Bu durumu, her iki yazıt bölgesinde farklı geleneklerin uygulanmış olduğunu gösteren iyi bir kanıt olarak değerlendirmemiz gerekir. Yazıtın, anlatımı en güzel ve doğal olan satırı kuşkusuz doğu yüzünün 11. satırıdır ki bu satırda kahramanımızın nasıl ve ne uğurda öldüğü ifade edilmiştir: *Süke tuso bolayın tėdi ülügi ança ermiş erinç yagıka yalŋus oplayu tegip opulu kirip özi kısga kergek boltı* ""orduya yararlı olayım" dedi. (Hayattaki) nasibi bu kadar imiş elbette. Düşmana yalnız atak yapıp, saldırıp ileri atılarak girince kendisi öldü."

Yazıtın değerli olmasına kanıt olabilecek bazı sözcükler bulunmaktadır. Öteki Türk runik harfli yazıtlarda tespit edilmemiş bu sözcüklerin birkaçı, alfabe sırası ile aşağıda bulunmaktadır:

Avla- 'avlamak, ava çıkmak': Batı yüzü 9. satır.
Beŋi 'mutluluk': Batı yüzü 3. satır.
Bulnad- 'tutsak etmek': Batı yüzü 5. satır, doğu yüzü 10. satır.
Eygir 'kara at': Doğu yüzü 6. satır.
Kük- 'ünlenmek': Batı yüzü 4. satır.

Küli Çor Yazıtının Batı Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

<...>𐰇𐰾𐰚𐰀:𐰋𐰃𐰆:𐰍𐰍𐰃>𐰆𐰋𐰇𐰃:𐰋𐰇𐰉𐰆𐰋:𐰢𐰏𐰃𐰇<...> 1

<...> 𐰇𐰾𐰃>𐰃:𐰉>𐰃𐰀𐰚𐰏𐰋𐰇𐰋𐰃𐰉𐰇𐰃𐰀:𐰇𐰾𐰚𐰏𐰇𐰲𐰚:𐰃𐰆𐰍𐰆<...> 2

:𐰀𐰉𐰃:𐰋>𐰇𐰇:𐰉>𐰃𐰀𐰚𐰏𐰋𐰉>:𐰇𐰇𐰚𐰏𐰇:𐰇𐰀𐰲𐰴𐰋:𐰀𐰉𐰇:𐰃𐰇𐰢𐰚𐰋<...> 3
<...>𐰇𐰆𐰃>𐰃𐰍D

>𐰃:𐰇𐰚𐰏𐰇:𐰇𐰴𐰏𐰋:𐰃⊙:𐰇𐰆𐰴𐰚𐰏𐰀<...>𐰺𐰾𐰴𐰏𐰇𐰚:𐰆𐰇>𐰃:𐰋𐰚𐰀𐰇<...> 4
<...>>:𐰃𐰋𐰆

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 <...> *üçün apa tarkan çıkan tonyukuk atıg bėrmiş* <...>

2 <...>*–tdokda yėg tör<ö>miş ışwara çıkan küli çor bolmış* <...>

3 <...> *kagan ėlinte karıp edgü beŋi körti ulug küli çor sekiz on yaşap yok boltı* <...>

4 <...> *özlüki boz at erti kedim b*<...> *alpı erdemi anta kükdi türk bodunka o/u*<...>

Günümüz Türkçesine Aktarımı

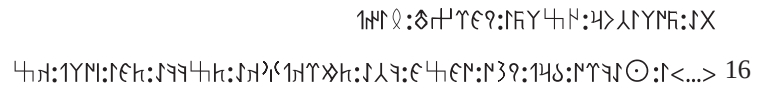
1 <...> için Apa Tarkan, Çıkan Tonyukuk adı(nı) vermiş <...>

2 <...>-dığında (daha) iyi yaratılmış (olduğu için) Işvara Çıkan Küli Çor unvanını almış <...>

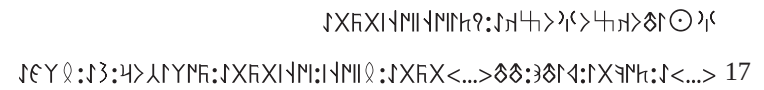
3 <...> kağanın ülkesinde yaşlanıp iyilik (ve) mutluluk gördü. Ulu Küli Çor seksen (yıl) yaşayıp öldü <...>

4 <...> has atı boz at idi. Zırhı <...> kahramanlığı (ve) erdemi orada ünlendi. Türk halkına <...>

Küli Çor Yazıtının Doğu Yüzünden

15 <...> ak atım tayıg? özlükin binip op[layu te]gip üç erig sançdı tür[gèş bodun] ètdökde küli çor özlüki yegren at binip

16 <...>ı/i anta kèrü barıp yènçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantı tokuz oguzka yèti süŋüş süŋüşdökde

17 <...>a/e tökdi kıtañ tat[awı] <...> [süle]dökde bèş süŋüş süŋüşdökde küli çor ança bilgesi çawışı erti alpı bökesi erti

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

15 <...> *ak atım tayıg*? *özlükin binip op[layu te]gip üç erig sançdı tür[gèş bodun] ètdökde küli çor özlüki yegren at binip*

16 <...>*ı/i anta kèrü barıp yènçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantı tokuz oguzka yèti süŋüş süŋüşdökde*

17 <...>*a/e tökdi kıtañ tat[awı]* <...> *[süle]dökde bèş süŋüş süŋüşdökde küli çor ança bilgesi çawışı erti alpı bökesi erti*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

15 <...> ak atımın tayı? (olan) has atına binip ileri atılarak saldırıp üç askeri mızrakladı. Türgeş halkını düzene soktuğu sırada Küli Çor kahverengi has atına binip

16 <...> oradan geri dönüp İnci Irmağı (Sirderya)'nı geçerek Demir Kapı'ya (ve) Tezik'e (Tacik?) kadar sefer edip kazandı. Dokuz Oğuzlarla yedi (kez) savaştığında

17 <...> döktü. Kitan (ve) Tatavı(lar) <...> sefer ettiği sırada, beş (kez) savaştığında Küli Çor öylece bilgesi (ve) başkomutanı idi. Kahramanı (ve) yiğit savaşçısı idi.

TES YAZITI

II. Köktürk Devleti'nin ardından Moğolistan coğrafyasında hüküm süren Uygurlar da tıpkı Köktürkler gibi kendinden sonra gelen nesillere hitap eden Türk runik harfli yazıtlar bırakmıştır. Uygur adı Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında, on kez tespit edilmiştir. Bunlardan Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 3. satırında *on uygur*; Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırı, Tes yazıtının batı yüzünün 4, kuzey yüzünün 1, 5, doğu yüzünün 1, güney yüzünün 4. satırı, Tariat yazıtının kuzey yüzünün 2. satırı, Suci yazıtının 1. satırı ve Yenisey bölgesinden İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında ise *uygur* olarak tespit edilmiştir.

Uygur adının geçtiği yazıtlar içerisinde tarih bakımından en eski kayıt olarak gösterebileceğimiz Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırı şöyledir: *[anta süŋü]şdüm süsin sançdım içikigme içikdi bodun boltı ölügme ölti seleŋe kudı yorıpan karagan*

kısılta ewin barkın anta buzdum <...> yışka agdı uygur ėltewer yüzçe erin il[gerü tezip bardı] "orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu. Ölenler öldü. Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını orada yıktım <...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uygur ilteberi yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti."

Yenisey bölgesinde ise yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında tespit edilen Uygur adının geçtiği satır şöyledir: *Teŋr<i> ėlimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* "Kutlu yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim." Cümleden anlaşıldığına göre, yazıtın Uygur Kağanlığı döneminde, Uygurlara gönderilen bir elçiye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtların Türk tarihi açısından en önemli ve özel tarafı, Köktürk Devleti'nin son yıllarında yer alan olayları birincil kaynaktan anlayabiliyor olmamızdır. Özellikle Köktürklerin son kağanlarından Ozmış'ın adını bile Uygur Kağanlığı yazıtlarından öğreniyoruz. Eğer Ozmış adı Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçmemiş olsaydı, Çinlilerin verdiği Wusumishi (烏蘇米施) adıyla bilecek ve adın hangi Türkçe sözcüğün Çince telaffuzu olduğu konusunda çaba sarf edecek ve boş yere mesai harcayacaktık.

II. Köktürk Kağanlığı'nın yönetimi sırasında Uygurlara ait olduğunu düşünebileceğimiz yazıtlar hakkında açık bilgimiz olmamasına karşın, Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar hakkında bilgimiz vardır. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarını Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtları olarak değerlendirebiliriz. Çünkü bu dört yazıt, dönemin kağanları tarafından yazdırılıp diktirilmiştir.

Uygurlardan kalan yazıtların hangileri olduğu konusunda türlü görüşler ve tartışmalar bulunmaktadır. Ancak elde ettiğimiz bulgular çerçevesinde, gerek Köktürk gerekse Uygur Kağanlığı döneminde, Uygurlar tarafından yazılıp dikilmiş veya tesis

edilmiş yazıtlar şunlardır: Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Karı Çor Tegin (Xi'an), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul. Bunlardan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtlarının kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarının ise şüpheli olduğunu ekleyelim.

Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlar içerisinde, az satırlı olmasına karşın, içindeki bilgilerin zenginliği bakımından en önemli yazıtlardan biri kuşkusuz Tes yazıtıdır. B. Ya. Vladimirtsov, 1915 yılında kuzeybatı Moğolistan'a yaptığı bir gezide Tes Irmağı vadisinde bir yazıt bulmuş ve yazıtın metnini kopya etmiş, daha sonra, 1976 yılında S. G. Klyaştornıy ve S. Karcavbay tarafından Moğolistan'ın Hovsgöl eyaletinde, Tes Irmağı'nın yukarı bölümlerinde, Tsagaan-uul kasabası yakınlarında toprağa gömülü hâlde yeniden keşfedilmiştir. Yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır yer almaktadır.

Tes yazıtının en talihsiz tarafı, satırların baştan ortaya kadar olan bölümünün aşınmış olması ve dolayısıyla okunamamasıdır. Bu nedenle yazıtın okunabilen yerleri, satırların son bölümünde bulunmaktadır. Yazıtta, Uygurların öteki yazıtlarından olan Tariat ve Şine Usu'dakine benzer bir damga bulunmakta olup yazıt bugün Moğolistan Arkeoloji Müzesindedir.

Yazıtın dikildiği tarih de türlü tartışmalara sahne olmuştur. Yazıtı 750 yılına tarihleyenler olduğu gibi daha geç dönemde yazıldığını öne sürenler de bulunmaktadır. Yazıtta herhangi bir tarih kaydının bulunmaması, tartışmaları uzatacak olsa da yazıtta anlatılan olaylar ve Tariat yazıtındaki benzer cümlelerin bulunması, bu yazıtın da Uygurların ikinci kağanı Moyan Çor'un kağanlık yılları (747-759) içerisinde yazılmış olabileceğine kanıt olarak değerlendirilmelidir. Satırların baştan ortaya kadar olan bölümünün eksik olması nedeniyle cümleleri anlam bakımından birleştirmek ve dolayısıyla anlamlandırmak güçleşmektedir. Yazıtın

önemli özelliklerinden biri de, Uygur boyları olarak tahmin ettiğimiz çok sayıda boy adının tespit edilmiş olmasıdır. Farklı okumalar olmakla birlikte, yazıtta geçen boy adları şunlardır: Boz ok, Evdi, Bersil, Kadır, Kasar.

Türklerin dünyaya hükmetme arzusu, adeta Tes yazıtında yazıya dökülmüş gibi bir izlenim edinmemize neden olmaktadır. Yazıtın kuzey yüzünün 1. satırında yer alan cümle şöyledir: *[Yėr] teŋri kılıntokda uygur kagan olormış bök ulug kagan [ermiş]* "Yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş." Ayrıca yazıtın kuzey yüzünün 5. satırında yer alan cümle de tarihî açıdan oldukça değerlidir. Cümle şöyledir: *Uygur kagan tok olormış yėtmiş yıl ermiş* "Uygur kağanı tok (bir biçimde) tahta oturalı yetmiş yıl olmuş."

Eğer bu yazıt 750'li yıllarda yazılmış ve dikilmişse 70 yıl öncesine uzandığımızda II. Köktürk Kağanlığı'nın bağımsızlığını elde ettiği 681 yılına işaret edilmiş olabilir. Bunu, yazıtın 751 yılında yazdırılmış ve diktirilmiş olduğuna kanıt olarak öne sürebiliriz. Ayrıca Köktürk hanedanının bu ayaklanmasında Uygurların kendine pay çıkarması da kuşkusuz çok değerlidir. Uygurların böylesine bir cümle sarf etmelerini, bu bağımsızlık hareketini çok benimsemiş ve sahiplenmiş olmalarına bağlamak da pekâlâ mümkün görünmektedir.

Aşağıda yazıttan örnek satırlara yer verilmiştir:

Tes Yazıtının Kuzey Yüzü
Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 <...>*[yėr] teŋri kılıntokda uygur kagan olormış bök ulug kagan [ermiş]*

2 <...> *olormış anıŋ ėli üç yüz yıl ėl tutmış ançıp bodunı bardı*

3 <...>*-miş boz ok başın akıza uçuz kölke atlıgın töke barmış*

4 <...> *ewdi bersil kadır (akadır?) kasar anta barmış ol bodunum keŋkeresde*

5 <...> *[öŋ]re tawgaçka bazlanmış uygur kagan tok olormış yėtmiş yıl ermiş*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 <...> Yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş.

2 <...> tahta oturmuş. Onun yurdu, üç yüz yıl yurt tutmuş, sonra halkı gitti.

3 <...> Boz Ok(ların) liderini hücum ettirip (düşmanı) Uçuz Gölü'ne atlarıyla (birlikte) döküvermiş.

4 <...> Evdi, Bersil, Kadır (Akatzir(ler)?) (ve) Kasar(lar) o anda ulaşmış, bu boylarım Kengeres'te

5 <...> Doğuda Çin'e tâbi olmuş. Uygur kağanı tok (bir biçimde) tahta oturalı yetmiş yıl olmuş.

Foto: https://www.bitig.kz/show_big.php?fn=pictures/1352.jpg

TARİAT (TERH) YAZITI

Yazıtın kaplumbağa kaidesi de dâhil olmak üzere, dört parçaya ayrılmış olduğunu, Moğolistan'ın Arhangay eyelatinin Tariat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzeybatı kesimlerinde, Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü olarak bulunduğunu biliyoruz. Bugün yazıtın toplam dört parçası da Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'daki Moğolistan Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır. Yazıtın dört yüzü Türk runik harfli metinlerle kaplı olup doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzlerinde 6, kaplumbağa kaidedeki tek satırla birlikte toplam 31 satırdan oluşmaktadır.

Yazıtın, *Teŋride bolmış el etmiş bilge kagan* unvanlı Moyan Çor Kağan adına dikildiği anlaşılmaktadır. Yazıtta herhangi bir tarih kaydı bulunmuyor olsa da 753 yılında dikilmiş olabileceğini, yazıt üzerinde çalışanların genel kanaati olduğunu söyleyebiliriz. Eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda Tariat yazıtının ayrı bir yeri ve önemi olduğunu belirtmemiz gerekir. Başka metinlerde geçmeyen bazı sözcükler, askerlikle ilgili terim ve unvanların çokluğu ve bunların yalnızca bu yazıtta yer almış olması, haklı olarak değerini artırmaktadır.

Tariat yazıtında Çince yüz bulunmasa da kaplumbağa biçimli bir altlık üzerine oturtulmuştur. Kaplumbağa biçimli altlık üzerinde de bir satırlık metin bulunmaktadır. Bu satır şöyledir: *Bunı yaratıgma böke tutum* "Bunu yapan yapan Böke Tutum'(dur)."

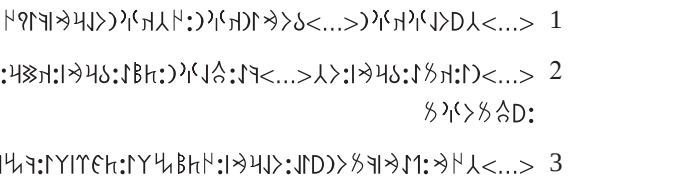
Tariat yazıtında II. Köktürk Kağanlığı'nın son dönemleri hakkında nadide bilgilere rastlamaktayız. Örneğin, II. Köktürk Kağanlığı'nın 741 yılında karışmaya başladığını, yazıtın doğu yüzünün 5. satırından öğrenebilmekteyiz: *Sekiz otuz yaşıma yılan yılka türük élin anta bulga<t>dım anta artatdım* "Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında (741) Kök Türk yurdunu, orada karıştırdım (ve) orada bozguna uğrattım." Yine yazıtın doğu yüzünün 9. satırından elde ettiğimiz bilgiye göre Ozmış Kağan 743 yılında

tahta oturmuş: *Ozmış tėgin kan boltı koñ yılıka yorıdım* "Ozmış Tegin han oldu. Koyun yılında (743) (üzerine) yürüdüm."

Tariat yazıtının bir önemli tarafı da Moyan Çor'un ölmeden önce kendine bağlı boyları oğullarına nasıl pay ettiğinin de anlatılmış olmasıdır. Yazıtın kuzey yüzünün ilk dört satırında bu konu ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.

Aşağıda, yazıtın doğu yüzünden beş satır yer almaktadır:

Tariat Yazıtının Doğu Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 <...>*ç yol<l>ug kagan* <...> *bumın kagan üç kagan olormış ėki yüz yıl olormış*

2 <...> *[bodu]nı akıza barmış uç[uz köl]ke atlıgın töke barmış kadır (akadır?) kasar ewdi bersil yatız oguz*

3 <...> *eçüm apam sekiz on yıl olormış ötüken ėli tegres ėli ėkin ara orkon ügüzde*

4 <...> *[yėt]miş yıl olormış* <...> *yıl barmış atımın üze kök teŋri asra yagız yėr yana*

5 <...>*-ntar atantım sekiz otuz yaşıma yılan yılka türük ėlin anta bulga<t>dım anta artatdım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 <...> Yollug Kağan <...> Bumın Kağan (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler.

2 <...> halkı bastırmış, (onları) Uçuz Gölü'ne atlarıyla birlikte döküvermiş. Kadır (Akatzir?), Kasar, Evdi, Bersil, Yatız (ve) Oğuz(lar).

3 <...> ceddim, atalarım seksen yıl hüküm sürmüşler. Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında Orhon Irmağı'nda

4 <...> yetmiş yıl hüküm sürmüşler. <...> yıl geçmiş. Adımı yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yine

5 <...> atandım. Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında (741) Kök Türk yurdunu, orada karıştırdım (ve) orada bozguna uğrattım.

Foto: Napil Bazılhan

ŞİNE USU YAZITI

Şine Usu yazıtı, Uygur Kağanlığı yazıtları içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olandır. 1909 yılında G. John Ramstedt tarafından kuzeybatı Moğolistan'da, Şine Usu Gölü civarında bulunan yazıt, 3 m. 80 cm. yüksekliğinde olup dört köşeli granit taştır. Çince bölüm bulunmayan taşın dört yüzü de Türk runik harfleriyle kaplı olup yazıtın kuzey yüzünde 13, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır. Tes ve Tariat yazıtları gibi, 747-759 yılları arasında kağanlık tahtında bulunan *Teŋride bolmış el etmiş bilge kagan* yani Moyan Çor (磨延啜) tarafından 759 veya 760 yılında yazdırılmış ve diktirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, Arhangay eyaleti sınırları içerisinde bulunan Mogoyn Şine-Us bölgesinde iki parça hâlinde, kırık vaziyettedir.

Şine Usu yazıtı, çok satırlı bir Uygur yazıtı olmasının yanında, neredeyse satırların tamamında boyları bir araya getirme çabası, Karluk ve Türgeşlerle mücadeleler ve Uygurların ikinci kağanı Moyan Çor'un ağabeyi olduğunu düşündüğümüz Tay Bilge Totok ile yapılan yönetim kavgaları göze çarpmaktadır.

Yazıtla ilgili en çok konuşulmuş konulardan birisi kuzey yüzünün 4. satırında Kıpçak adının geçip geçmediğidir. Satırın ilgili bölümü şöyledir: *Tür[ük kaga]n çak elig yıl olormış* "Köktürk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş". Satırın başında, yalnızca *ç* ve *k* harflerinin açıkça seçildiği yerde, hayalî bir *kıbçak* okuması yapılmış, dolayısıyla *kıbçak* adı geçtiği öne sürülmüş ve bu görüş, epeyce taraftar toplamıştı. Yazıttaki ifade dikkatle incelendiği zaman elli yıllık bir egemenlikten söz edilmektedir. Buna göre; cümlenin *türük kagan çak elig yıl olormış* "Türk (=Köktürk) kağanı döneminde elli yıl (ülkeyi) idare etmiş" olarak anlamamız daha uygun olacaktır. Dolayısıyla *kıbçak* adı Şine Usu yazıtı da dâhil olmak üzere tüm eski Türk yazıtlarında tespit edilmemiş olmaktadır.

Yazıtın en kötü durumda olan batı yüzündeki aşınmalardan dolayı burada yer alan olayların tam olarak neler olduğunu anlamak güçtür. Ancak bu bölümde An Lushan isyanında Uygurların Tang Hanedanlığı'na yardımından söz edilmiş olabileceğini kesik cümlelerden veya olayları çağrıştıran sözcük ve sözcük gruplarından anlayabiliyoruz.

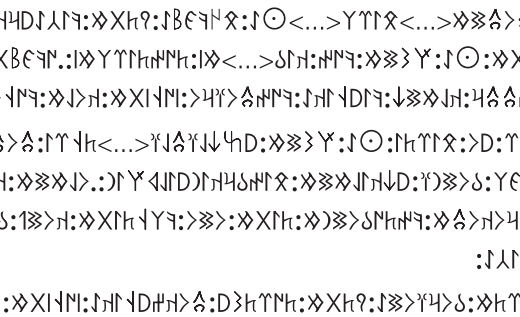
Şine Usu yazıtının önemli taraflarından biri de çok sayıda yer adının tespit edilmiş olmasıdır. Bu, Uygur Kağanlığı coğrafyasının tespiti açısından önemli olduğu gibi bazı coğrafi adların yerini tespite de yardımcı olmaktadır. Örneğin, Ötüken'in bulunduğu konum, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk gibi II. Köktürk Kağanlığı'nın ünlü ve çok satırlı yazıtlarından hareketle tam olarak belirlenemezken özellikle Tariat ve Şine Usu yazıtları sayesinde Tes Irmağı'nın güney bölümlerinde olduğu sonucunu çıkarmamıza imkân tanımaktadır.

Tes Irmağı'nın güney bölümleri, Orhon Irmağı civarından epeyce batı tarafta olunca bu kez de Köktürkler dönemindeki Ötüken ile Uygurlar dönemindeki Ötüken'in aynı yer olmadığı konusunu öne sürenler ortaya çıkmıştır ki yirmi-yirmi beş yıl kadar zaman farkıyla kurulmuş iki devletin aynı adı taşıyan yönetim merkezinin farklı yerleri işaret ettiği görüşünün de elbette bilimsel bir anlamı ve değeri bulunmamaktadır.

Şine Usu yazıtının batı yüzünde Çinli ve Soğdlulara yaptırılan Baybalık adlı kenti, Uygurların yerleşik hayata geçme denemelerinin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Yer adının geçtiği cümle şöyledir: Batı yüzü 5. satır: *Ançıp sçgn*(?) *sog[da]k tawgaçka seleŋede bay balık yapıtı bėrtim* "sonra <...> Soğdlu(lar) (ve) Çinli(ler)e Selenge'de Baybalık (kentini) yaptırıverdim". Yazıttan edindiğimiz bilgilere göre, Moyan Çor Kağan'ın, başkent Ordubalık, diğer adıyla Karabalgasun'dan başka, yaptırdığı bir diğer kent de Selenge kıyısında inşa edildiği açıkça ifade edilen Baybalık'tır.

Aşağıda yazıtın doğu yüzünden örnek satırlar bulunmaktadır:

Şine Usu Yazıtının Doğu Yüzünden Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *tutdum <...> birl[e] <...> anta bükegük<d>e yėtdim kėçe yaruk batar erkli sünüşdüm anta sançdım kün kıw<...>-miş tün tėrilmiş [b]ükegükde sekiz oguz tokuz tatar kalmadok ėki yanıka kün tuguru sünüşdüm kulum künüm bodunug teŋri*

2 *yėr ayu bėrti anta sançdım yazoklug atlıg[ıg] <...> teŋri tuta bėrti kara ėgil bodunug yok kılmadım ewin barkın yılkısın [y] ulımadım kıyın aydım turguru ko<d>tum kentü bodunum tėdim udu keliŋ tėdim kodup bardım kelmedi yiçe*

3 *ėrtim burguda yėtdim törtünç ay tokuz yanıka sünüşdüm sançdım yılkısın barımın kızın koduzın kelürtüm bėşinç ay udu kelti sekiz oguz tokuz tatar kalmatı kelti seleŋe kėdin yılun kol bėr<i>din sınar şıp başıŋa tegi çerig ėtdim*

4 *kergün sakışın şıp başın köre? kelti <...> uçı seleŋeke tegi çerig ėtdi bėšinç ay tokuz otuzka sünüşdüm anta sançdım seleŋeke sıka sançdım yazı kıltım üküşi seleŋe kudı bardı ben seleŋe keçe udu yorıdım sünüşde tutup on er ı<d>tım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Tuttum. <...> ile <...> o anda (onlara) Bükegük'te yetiştim. Gece, hava kararana kadar savaştım (ve) orada mızrakladım. Gündüz <...>-miş gece (tekrar) toplanmışlar. Bükegük'te Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(lar) kalmadı. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaştım. Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) gök (ve)

2 yer buyruk verdi, orada mızrakladım. Günahkâr süvarileri <...> (ebedî) gök tutuverdi. Sade halkı (avam) yok etmedim. Evini, barkını (ve) at sürülerini yağmalamadım. Cezalarını söyledim (tebliğ ettim). Oldukları gibi bıraktım. "Kendi halkım" dedim. "Gelin (bana katılın)" dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmedi(ler). Tekrar

3 ulaştım. (Onlara) Burgu (Irmağı)'da yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım, mızrakladım. At sürülerini, varlıklarını, kızlarını ve karılarını getirdim. Beşinci ay, izleyerek geldiler. Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(lar)dan herkes geldi. Selenge'nin batısında Yılun-Kol'un güney ucundan Şıp (Irmağı'nın) kaynağına kadar asker konuşlandırdım.

4 (Düşman), Kergü, Sakış ve Şıp (Irmağı'nın) kaynağını görerek? geldi <...> ucu, Selenge'ye kadar asker konuşlandırdı. Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada mızrakladım. Selenge'de sıkıştırıp mızrakladım. (Orayı) dümdüz ettim. Birçoğu Selenge'nin aşağısına doğru gitti. Ben Selenge'yi geçip izleyerek ilerledim. Savaşta (onlardan bazılarını) ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi?) olarak) gönderdim.

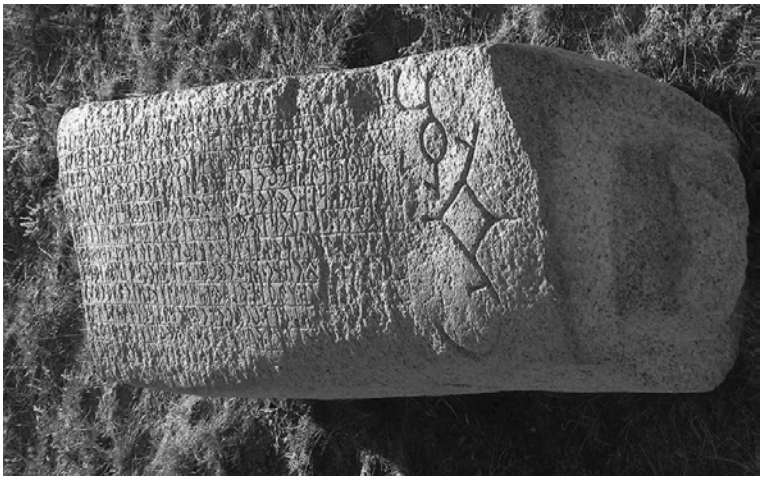

Foto: Napil Bazılhan

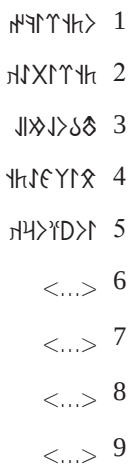
I. KARABALGASUN YAZITI

Moğolistan'da bulunan ve Uygurların kağanlık yazıtlarından olan I. Karabalgasun yazıtı, adını Uygurların karargâhı konumunda olan Karabalgasun (Ordubalık)'dan alır. Türkçe, Soğdca ve Çince olarak yazılan üç dilli bu yazıtın Soğdca ve Türkçe yüzü epeyce tahrip olmuş, Çince yüzü ise diğer iki yüze göre daha sağlam kalmıştır. Yazıtın sağ tarafında Soğd harfleriyle yazılmış 31 satırdan oluşan Soğdca bölüm, sol tarafında ise 19 satırlık Çince bölüm bulunmaktadır. Yazıtın ne yazık ki en kötü durumda olan bölümü Türk runik harfli eski Türkçe metindir.

Geç dönem Uygur metinlerinden olan I. Karabalgasun yazıtı, 1889 yılında Nikolay M. Yadrintsev tarafından bulunmuştur. Yazıtın Çince bölümünün düzensiz, eksik sözcüklerle dolu olduğunu ve bu metnin Çinli sanatkârlar tarafından yazılmadığı konusunda neredeyse tam bir görüş birliğinden söz edebiliriz. Bu da bize Çince bölümün, belki bir Uygur belki de bir Soğdlu tarafından yazılmış olabileceği konusunda fikir vermektedir.

Yazıtın Türk runik harfli eski Türkçe bölümü zarar görmüş olduğu için, neredeyse her satırda birer sözcük okunabilmektedir. Yazıtın tepelik bölümündeki Türk runik harfleri bugün de açıkça seçilebilmektedir.

Yazıtın tepelik bölümünde bulunan metin şöyledir:

1. *[b]o teŋriken*
2. *[ay] teŋride k-*
3. *[u]t bulmış al-*
4. *[p] bilge teŋ-*
5. *[r]i uygur ka-*
6. *[gan] <...>*

Metinde görüldüğü gibi, Uygur kağanının adı düzensiz bir biçimde yazılmış, sözcüğün başında olması gereken harf satırın sonunda, gerisi ise alttaki satırın başında kalmıştır.

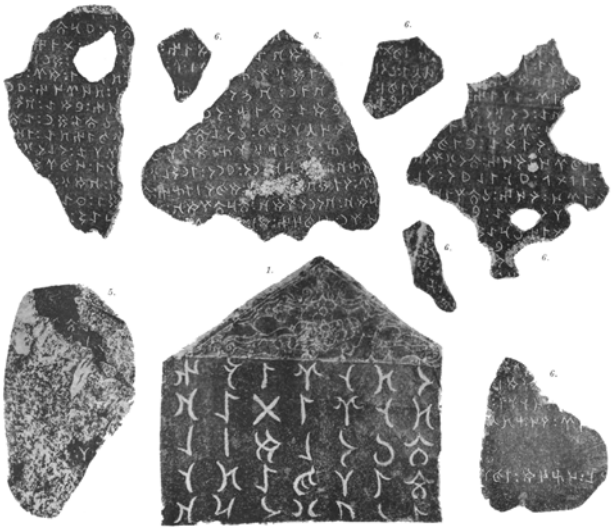

Foto: Wilhelm Radloff

SUCİ YAZITI

Süci ve Bel adlarıyla da bilinen yazıt, 1900 yılında G. John Ramstedt tarafından, kuzey Moğolistan'da Ar-Ashatu dağı, Dolon Huduk civarında Sudcin-Dava adlı yerde bulunmuş olup bu nedenle yazıta Suci ve Süci adı verilmiştir. 11 satırdan oluşan bu yazıtın ilk dokuz satırı aşağıdan yukarıya, 10 ve 11. satırlar ise sağdan sola doğru yazılmıştır. Moğolistan'da bulunan ve II. Köktürk ve Uygur kağanlıklarından kalan yazıtlarda yukarıdan aşağıya doğru yazma sistemi göze çarparken Yenisey yazıtlarının neredeyse tümünde gördüğümüz aşağıdan yukarı doğru yazma düzeninin bu yazıtta da bulunmasını, adına yazıt dikilen kişinin Kırgız olmasına bağlayabilir ve dolayısıyla da Kırgızların bu yazım geleneğinin uygulanmış olduğunu öne sürebiliriz.

Yazıtın kayıp olduğu yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Bu nedenle de Ramstedt'in 1913 yılında ilk kez yayımladığı makaledeki fotoğraf ve çizimden yararlanabilmekteyiz.

Yazıtın hangi tarihte dikildiği ve dolayısıyla da Uygur yazıtlarından biri olup olmadığı tartışılmıştır. Yazıt üzerinde ilk çalışanların, Yenisey bölgesi yazıtı olduğunu düşünerek "E 47" numarası verdiğini biliyoruz. Yazıtın ilk satırından hareket ederek 840'tan sonraki yani Ötüken ve civarındaki Kırgız egemenliği dönemine yerleştirmek isteyenler de olmuştur. Ancak her ne kadar adına yazıt dikilen bu önemli kişi Kırgızlardan olduğunu belirtmiş olsa da Uygur Kağanlığı döneminde dikilmiş olduğunu bir görüş olarak öne sürmekteyiz.

Yazıttaki Mani dinini çağrıştıran bir iki sözcükle birlikte, bulunduğu yer de dikkate alındığında Yenisey bölgesi yazıtlarından olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Yazıtın ilk satırını oluşturan *uygur yėrinte yaglakar kan ata kel[igme]* "Uygur ülkesinde Yaglakar Han'ı sürerek gelen" ile 2. satır ile 3. satırın ilk sözcüğü *kırkız oglı men boyla kutlug yargan men* "Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım). Boyla Kutlug Yargan'ım." cümlesinde yazıt sahibinin Kırgız olduğunu, *Boyla Kutlug Yargan* unvanını taşıdığını ve en önemlisi Uygur ülkesinde Yaglakar Han'ın yanına herhangi bir nedenle gittiğini ve oradan geri döndüğünü anlıyoruz.

Yazıtın önemli taraflarından biri de yazıtta yer alan bazı tek örnek sözcüklerin, eski Türkçenin söz varlığına yaptığı katkıdır. Adına yazıt dikilen kişinin kızını ve oğlunu evlendirdiğinin anlatıldığı bölümde, özellikle kız alıp verme konusunda önemli bilgiler edinebilmekteyiz. Eski Türkçenin söz varlığına önemli katkılar yaptığını düşündüğümüz sözcüklerden birkaçı şöyledir:
Sorug 'şan, şöhret': 4. Satır.
Evle- 'evlendirmek': 6. Satır.
Kalıŋ 'başlık parası veya değeri': 7. Satır.

Ayrıca Manihaizmi çağrıştıran ve yazıtta iki kez geçen Süryanice *mar* sözcüğü de dikkatimizi çekmektedir:
Marıma 'Hocama, üstadıma': 7. Satır.
Marımınça 'Hocalarınız gibi, üstatlarınız gibi': 9. Satır.

Aşağıda, yazıtın ilk yedi satırının Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır:

Türk Runik Harfli Metni

..𐰽𐰖:𐰚𐰃:𐰇:𐰋𐰇𐰘𐰍:𐰚𐰋𐰢𐰏𐰍:𐰘𐰍>𐰍D> 1

:𐰇𐰍𐰘D:𐰍𐰍𐰘𐰃>𐰃:𐰚D>𐰉:𐰢𐰀:𐰚𐰍>:𐰋𐰃𐰘𐰋 2

:𐰢𐰀:𐰚𐰯𐰘D>𐰉:𐰚𐰆𐰾:𐰇𐰍𐰘𐰃>𐰃:𐰢𐰀 3

:𐰚𐰓𐰽𐰉:𐰚𐰯𐰽𐰍𐰃:𐰢𐰾𐰖:𐰀𐰍>𐰘>𐰽:𐰀𐰾𐰖 4

:𐰚𐰋𐰏:𐰋𐰽)𐰽:𐰀𐰓𐰇D:𐰇>:𐰀𐰘𐰍:𐰀𐰋𐰏:𐰘𐰃:D𐰉:𐰚𐰆𐰋𐰋 5

𐰢𐰀𐰘𐰍>:𐰀𐰭𐰽𐰃:𐰚𐰋𐰏:𐰘𐰃:𐰀𐰢𐰋𐰃:𐰘𐰋>:𐰚𐰋𐰆:𐰢𐰀 6

𐰀𐰋<...>𐰍𐰍>𐰘>𐰃:𐰏𐰢𐰾𐰖:𐰚𐰀𐰘𐰀:𐰀𐰋𐰏𐰚𐰭𐰽𐰖:𐰀𐰘𐰢𐰋𐰃 7

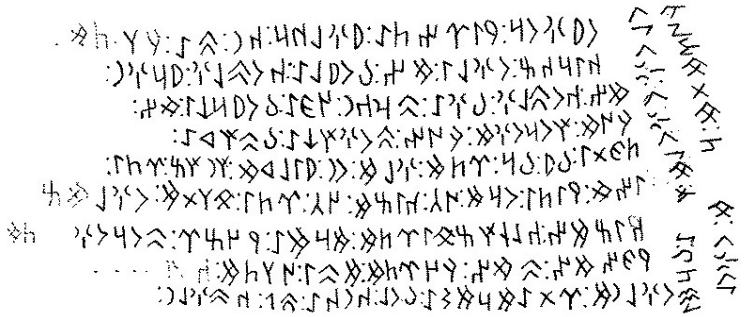
Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *uygur yėrinte yaglakar kan ata kel[igme]*
2 *kırkız oglı men boyla kutlug yargan*
3 *men kutlug baga tarkan öge buyrukı men*
4 *küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka*
5 *tegdi bay bar ertim agılım on yılkım sansız erti*
6 *inim yėti urım üç kızım üç erti ewledim oglumın*
7 *kızımın kalıŋsız bėrtim marıma yüz er torug [bėr]tim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen
2 Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım). (Ben) Boyla Kutlug Yargan(’ım).
3 Kutlug Baga Tarkan Öge’nin komutanıyım.
4 Şanım şöhretim gün doğusundan (gün) batısına (kadar)

5 ulaştı. Zengin (ve) varlıklıydım. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı.
6 Kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi. (Onları) evlendirdim. Çocuklarımı
7 kızımı başlıksız verdim. Hocama yüz kişi (ve) doru atlar takdim ettim.

Çizim: https://www.bitig.kz/show_big.php?fn=copies/440.gif

II. KARABALGASUN YAZITI

Yazıt, 1973 yılında Myagmarjav adında bir öğretmen tarafından Jarantai Irmağı'nın doğu bölümünde, Karabalgasun kentinin 8 km. kuzeyinde bulunmuş olup Hotont'taki bir okulun bahçesine taşınmıştır. Yazıt bugün Ulan Batur'daki Arkeoloji Müzesinin önünde dikili olarak durmaktadır. Yazıtta 12 satırlık Türk runik harfli metnin dışında iki de damga bulunmaktadır. Yazıtta Uygurlara ait olduğundan kesin emin olduğumuz herhangi bir damga bulunmuyor olması şüpheleri beraberinde getiriyor olsa da genel kanaat olarak bu yazıtın da Uygur dönemi yazıtlarından olduğu yönündedir.

Satırların işlendiği taşın yüzünün dar olması nedeniyle satırlar da kısa kısa verilmiştir. Adına yazıt dikilen kahramanın adı ne yazık ki tam olarak okunamamaktadır. Adı Kunç veya Ukunç olarak okumak mümkündür ve bu kişinin üst düzey bir askerî yetkili olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıda yazıtın Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır:

Türk Runik Harfli Metni

𐰽𐰾𐰇 1

:𐰋𐰇𐰚:𐰚𐰃𐰇𐰋𐰾𐰆 2

𐰇𐰋𐰚𐰃:𐰉𐰍𐰇𐰃𐰘 3

:𐰉𐰍𐰴𐰚𐰖:𐰋𐰇𐰚 4

:𐰋𐰇𐰚:𐰚𐰘𐰚𐰇𐰚 5

:𐰴𐰴𐰚𐰚𐰃:𐰖𐰘𐰖 6

:𐰴𐰇𐰾𐰆:𐰋𐰃𐰾𐰽 7

:𐰖𐰚𐰃𐰴:𐰴𐰃𐰘𐰆 8

:𐰴𐰾𐰽𐰾:𐰚𐰃𐰴𐰆 9

:𐰋𐰚𐰴𐰾:𐰚𐰴𐰴𐰉 10

:𐰚𐰃𐰴𐰆:𐰚𐰽𐰘𐰚𐰇 11

:𐰚𐰃𐰋𐰴𐰆:𐰚(?)𐰴𐰋𐰉 12

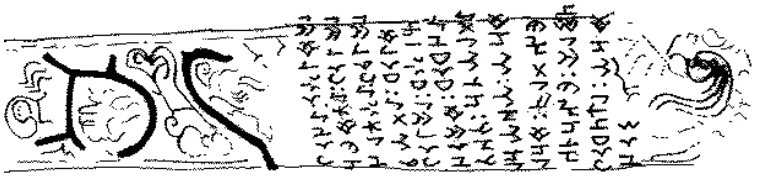
Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *<u>kunç*
2 *buyrukı ertim*
3 *öŋtünüg tıdar*
4 *ertim kėdinig*
5 *ėterür ertim*
6 *kök teŋride*
7 *kutum yuyka*
8 *boltı yagız*
9 *yėrde yolım*

10 *kısga boltı*
11 *tegimde boltı*
12 *buka oglum atı*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ukunç
2 Komutanı idim.
3 Doğuyu (düşmandan) korur.
4 idim. Batıyı
5 düzene sokardım.
6 mavi gökte
7 kutum yufka
8 oldu. Yağız
9 yerde (yeryüzünde) talihim
10 kısa oldu.
11 (ölümüm) saldırıda oldu.
12 Buka oğlumun adı(dır).

Çizim: https://www.bitig.kz/show_big.php?fn=copies/417.gif

İH HANUY NUUR (İHE-HANİN-NOR/ERDENE MANDAL) YAZITI

İh Hanuy Nuur gölü yakınlarında bulunduğu için bu adla anılan yazıt, Arhangay eyaleti, Erdenemandal kasabasının 1,5-2 km. kadar güneybatısında bulunmuş olup hâlen aynı yerde açıkta durmaktadır. Külliyede ellerinde kadeh tutan iki heykel bulunduğunu da eklemiş olalım.

Türk Runik Harfli Metni

<...> [illegible] 1

[illegible] (?) [illegible] <...> 2

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

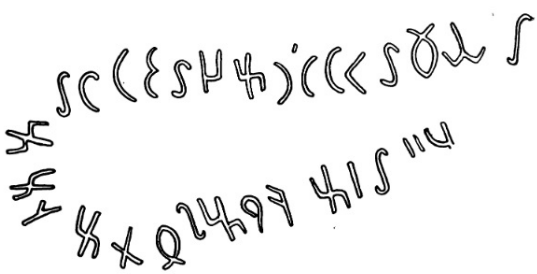
1 *azıg a esiz keyin e bediziŋizin e bunça kazganu a bėr[tiŋiz]*
2 *<...> nçI yaratı bėrti e*

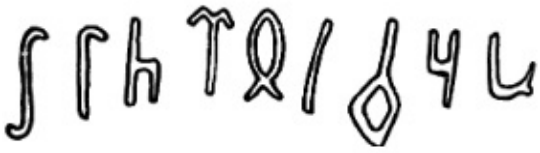
Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ne acı!? Kutlu Keyin? yazıtınızı bu kadar kazanıverdiniz (elde ediverdiniz).
2 <...> yapıverdi.

Foto: Napil Bazılhan

Çizim: S. G. Klyaştornıy, "Hram, izvayaniya i stela v drevnetyurkskih tekstah (K interpretatsii İhe-Hanın-Norskoy nadpisi)", s. 242.

HANGİDAY (HANGİTA-HAT) YAZITI

Moğolistan'daki kaya yazıtlarının en önemlilerinden olup başkent Ulan Batur'dan 280 km. batı tarafta, Bulgan ilçe merkezine yakın bir kayalık üzerinde keşfedilmiştir. Yazıtın kimi naşirlerince, damga olduğu iddia edilen, ejderhayı andıran bir de tasvir bulunmaktadır.

Aşağıda yazıtın Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır:

Türk Runik Harfli Metni

𐰺𐰞𐰓𐰃𐰇 <...> 1

𐰴𐰋(?𐰉)𐰋𐰖.𐰇𐰃𐰺.𐰴𐰞𐰋.𐰇𐰞𐰺.𐰃𐰋 2

𐰃𐰋𐰺𐰞𐰋𐰞𐰓 3

𐰇𐰃.𐰃𐰞𐰺𐰓..𐰇.𐰴𐰉𐰋𐰓 4

𐰴𐰓𐰚𐰓𐰓 5

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *<...> kut bėriŋ*
2 *baz kan oglı teŋri uçmış bezizi*
3 *begr<ek> teŋrikenim*
4 *bitidi s.. ataçıg n? alıŋ*
5 *beglerig e*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

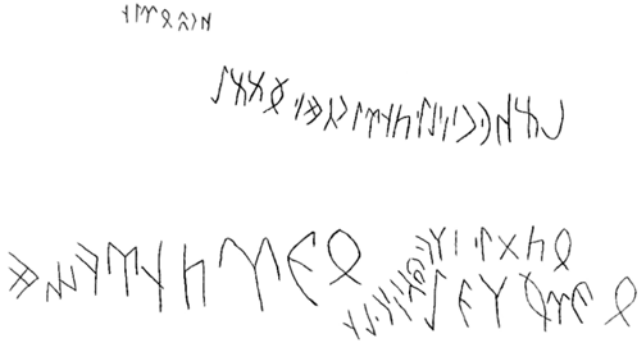
1 <...> kut verin!

2 Baz Kan'ın oğlu Tengri vefat etmiş. (Bu) yazıtı(dır).

3 Kudretli bey (olan) azizim.

4 Yazdı, babacığımı alın.

5 Beyleri!

Çizim: Tsend Battulga-İgor V. Kormuşin, "O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidae (Tsentralnaya Mongoliya)", s. 10.

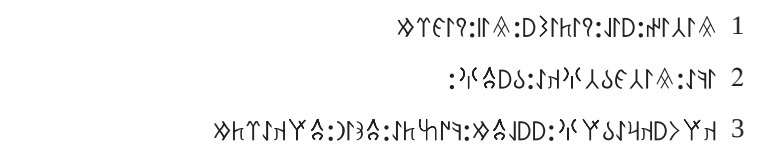
HOYTO-TAMIR YAZITLARI

Hoyto-Tamır veya Moğolca söyleyişle Tayhar-Çuluu yazıtları, Moğolistan'ın Arhangay eyaleti, İhtamır bölgesinde bulunmaktadır. Moğolların Tayhar-Çuluu adlandırması, üzerinde yazıtlar bulunan büyük bir kaya kütlesinin adından kaynaklanmaktadır. Hatıra kayası olarak nitelendirmemizin mümkün olduğu bu büyük kaya kütlesi üzerinde Türk runik, Soğd temelli Uygur, Soğd, Moğolların bir dönem kullandığı Phags-pa, Uygur temelli Moğol, Tibet ve Arap alfabesiyle yazılmış çok sayıda metin bulunmaktadır. Bu kadar çok alfabe ile çok sayıda metin bulunmasını, kayanın kutsallığına bağlayabiliriz. Ayrıca bu kaya kütlesinin adının, yazıtta *Tonyın Taş* olarak geçmiş olduğunu da belirtelim.

Hoyto-Tamır kayalığındaki Türk runik harfli metinler ilk kez, 1893 yılında D. A. Klementz'in aldığı 10 yazıtın kopyalarından hareket eden Wilhelm Radloff tarafından 1895 yılında yayımlanmıştı. Radloff'un yayımladığı bu 10 yazıt, Hüseyin Namık Orkun tarafından da yayımlanır ki bu yayını, Hoyto-Tamır yazıtlarıyla ilgili Türkiye'deki ilk yayın olarak kabul etmek durumundayız. Kayanın türlü yerlerine yazılmış 21 metin bulunmakta olduğunu da ekleyelim.

Aşağıda, bu 21 yazıttan satır sayısı çok ve metni kolaylıkla anlaşılabilen yazıtlardan birkaçının Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımına yer verilecektir:

Hoyto-Tamır II Yazıtı
Türk Runik Harfli Metni

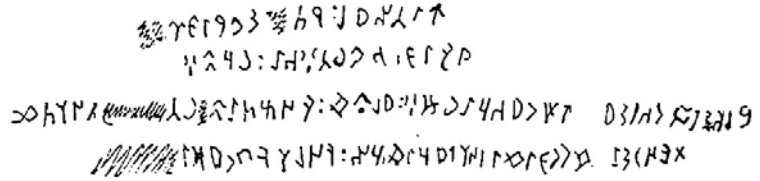
1
2
3
4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *bėçin yıl yėtinç ay bėş yėgirm*
2 *ike bėş balıkka bartıg*
3 *kasuy kara başıg yaylat<d>ım küzte toñın taşka ėrtim*
4 *toñın Itŋ alıp barır men köŋülüg buyruk*

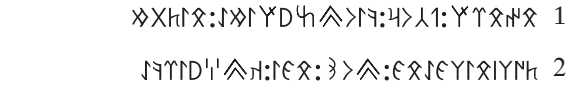
Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Maymun yılının yedinci ayının on beşinde
2 Beşbalık'a ulaştık.
3 Kasuy'da halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş'a (Hoyto-Tamır) ulaştım.
4 <...> alıp giderim gönlü? komutan

Çizim: S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 53.

Hoyto-Tamır V Yazıtı
Türk Runik Harfli Metni

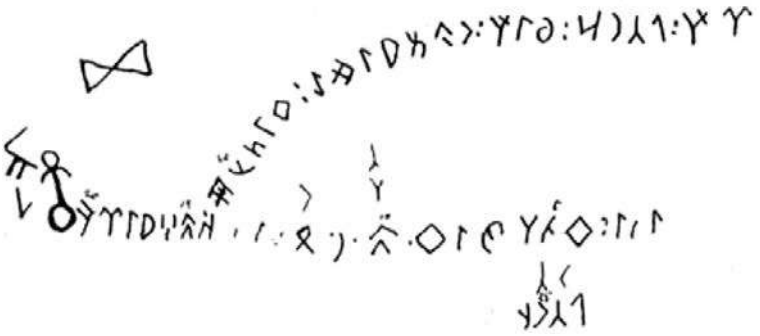

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *ben bars ap<a> çor ėki otuz yaşıma bitidim*
2 *tölis bilge beg toñ begi katıg yėrke*

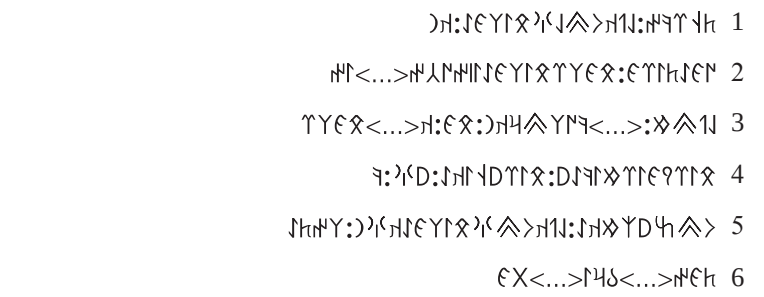
Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ben Bars Apa Çor('um). Yirmi iki yaşımda yazdım.
2 (Ben) Tölis Bilge Bey, Tony beyi(yim). Katı (sert) yere (yazdım).

Çizim: Pentti Aalto-G. John Ramstedt-J. Gabriel Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", s. 67.

Hoyto-Tamır VI Yazıtı
Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *teŋr<i>ken alp kutlug bilge kan*

2 *öge tirig begler bilgesin üçün <...>in*

3 *alp atım <...> köl tarkan beg k<...> begler*

4 *bir yėgirmike ay bir yaŋıka ayag? k*

5 *otuz yaşımka alp kut<lu>g bilge kagan ėlinte*

6 *tėgin <...> bars <...>dg*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Saygıdeğer Alp Kutlug Bilge Han

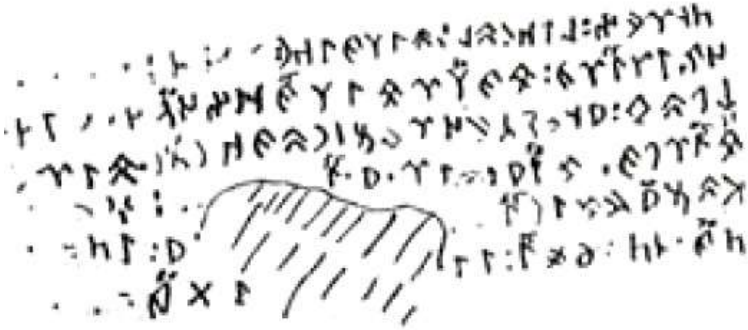
2 Öge(ler) ve diri (güçlü?) beyler bilge olduğu için <...>

3 Kahramanlık adım <...> Köl Tarkan Beg <...> beyler

4 On birinci ayın birinci günü saygı (?)

5 Otuz yaşımda Alp Kutlug Bilge Kağan ülkesinde

6 Prens <...> Bars <...>

Çizim: Pentti Aalto-G. John Ramstedt-J. Gabriel Granö, “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, s. 67.

Hoyto-Tamır XIV Yazıtı
Türk Runik Harfli Metni

1 𐰃𐰆𐰑𐰃𐰆𐰑:

2 𐰆𐰆𐰑𐰃𐰆𐰍𐰇𐰇D

3 𐰋𐰍𐰃𐰋𐰉𐰍𐰆𐰋𐰋𐰋𐰢

4 𐰋𐰃𐰋𐰍𐰇𐰃𐰇𐰍𐰇𐰍𐰇𐰢

5 𐰓𐰃𐰇𐰍𐰆𐰍𐰇 𐰴𐰾𐰃𐰋𐰑𐰢

6 𐰆𐰍𐰑𐰋𐰍𐰇𐰍

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *in<i> öz inençü*

2 *yılan <yıl> öz inençü*

3 *tarduş kül<i> çor*

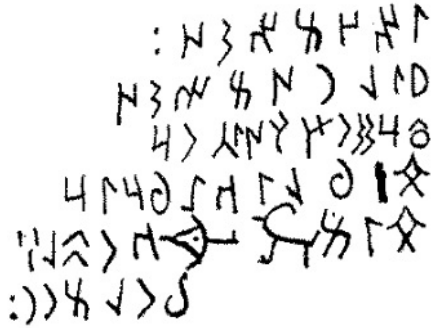
4 *bėş balıka barır*

5 *biz* 𐰴𐰾𐰃 *kutlug*

6 *bolzun*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 İni Öz İnençü
2 yılan yılında? Öz İnençü (ile)
3 Tarduş Küli Çor
4 Beşbalık'a gider-
5 iz. Kutlu
6 olsun.

Çizim: S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 47.

Hoyto-Tamır XVI Yazıtı
Türk Runik Harfli Metni

𐰚𐰉𐰇𐰾𐰆𐰾𐰚𐰍𐰇𐰚𐰍𐰇 1

𐰚𐰉𐰍𐰃𐰋:𐰍𐰾𐰆𐰴𐰉𐰍 2

<...>𐰸𐰋𐰀<...>𐰇𐰺𐰍𐰴𐰃 3

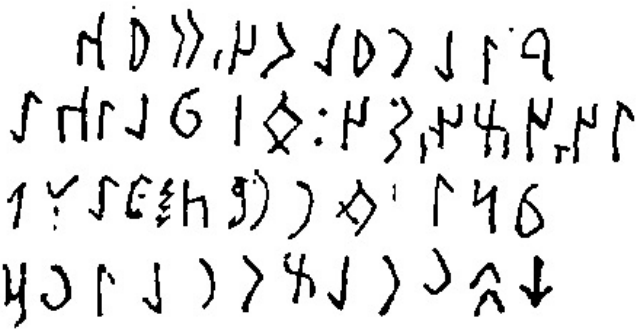
𐰇𐰾𐰴𐰃𐰍𐰇𐰾𐰴𐰍𐰾𐰃𐰺↓ 4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *yılan yıl onunç ayka*
2 *in<i> öz inençü bėš balıka*
3 *barır men <...> tegip <...>*
4 *kut bulzun alı barzun*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Yılan yılının onuncu ayında
2 İni Öz İnençü Beşbalık'a
3 giderim. <...> ulaşıp <...>
4 Kut bulsun, alıversin.

Çizim: S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 51.

OLON-NUUR (GALUUT) YAZITI

Anıt mezar Bayanhongor eyaleti, Galuut bölgesinde bulunmakta olup burası Hangay Dağları'nın güney bölümüne denk gelmektedir. Moğolistan'ın batı bölümündeki Bayan Ölgiy eyaletinde Olon Nuur adlı bir yazıt daha bulunmakta olup bu yazıta Akbatır taşı da denmektedir. Aynı adı taşıyan bir başka yerde bulunduğu için bu yazıtla karışmaması için işlediğimiz yazıta Galuut da denmektedir.

Anıt mezarda dikdörtgen biçiminde işlemeli taşlar, heykeller ve balballar bulunmuştur. Bu dikdörtgen biçimindeki dört taştan bir anıt mezar yapıldığı anlaşılmaktadır. Anıt mezarın II. Türk Kağanlığı'na mensup bir bey veya üst düzey bir komutan adına tertip edildiğini söylemek mümkün görünmektedir. Özellikle işlemeli taş bloklarla balbal ve heykellerin bulunması, bu savı öne sürmemizin başlıca nedenidir.

Aşağıda, yazıtın Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

<…>𐰃𐰇:𐰴𐰺𐰇:𐰋𐰾𐰴𐰍𐰚𐰇𐰺𐰉𐰋.𐰚. 1

<…>𐰇𐰇𐰍𐰆𐰺𐰘:𐰇𐰉𐰘:𐰇𐰘𐰇.𐰘:𐰾𐰃𐰾 2

<…>𐰚𐰀:𐰃𐰇D:𐰾𐰢𐰋𐰴𐰚𐰍: <…> 3

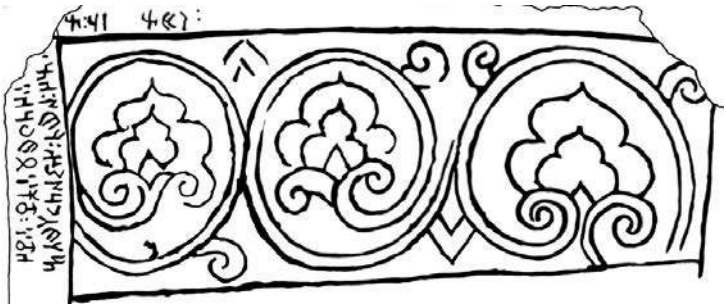
<…>𐰾𐰢𐰋𐰴𐰚<…> 4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *[ė]r[ki]n ėllig çor üçün ėkegü kaz[gantım]*
2 *anta at[ıg] katıg taşıg ewig barkıg [tokıtdım]*
3 <...> *teŋrikenim e yagız yėr[im e]*
4 <...>*[teŋ]rikenim e* <...>

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Erkin Ellig Çor için ikisini elde ettim.
2 Ondan (sonra) adını (kazıdım), katı (sert) taşı, anıt mezarı yaptırdım.
3 <...> azizim (kutlum), yağız toprağım!
4 <...> azizim, kutlum <...>

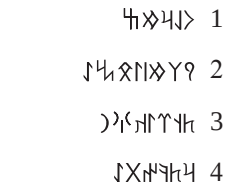

Çizim: Dovdoi Bayar-R. Munkhtulga-S. Khurelsukh, “Olon nuurın hundiyn dursgal”.

BAGA HAYRHAN YAZITLARI

Moğol-Monaco ortak arkeoloji ekibi 2008 yılında gerçekleştirdiği kazıların raporunda Arhangay eyaleti, İhtamir bölgesinde bir yazı bulduklarını belirtmelerinin ardından "Biçees III" adlı Moğol-Japon ortak çalışma ekibi 2010 yılında bölgede inceleme yapmış ve bu incelemeler sonucunda aynı yerde başka yazıtlar da bulmuştur. İki metinden oluşan bu kaya yazıtının, Arhangay eyaleti, İhtamır bölgesindeki Baga Hayrhan adlı tepenin üstündeki kayalıkta ele geçmiş olduğu bilgisi bulunmaktadır.

Baga Hayrhan I Yazıtının Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *olor<tu>muz*

2 *yelmesi ben e*

3 *teŋri kagan*

4 *ötükende*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

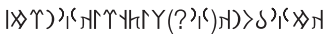
1 Tahta çıktık (veya: oturduk, yerleştik).

2 Öncü birliği (başı) bendim.

3 Tengri Kağan

4 Ötüken'de

Baga Hayrhan II Yazıtının Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

kamag bodunug ėli teŋri kagan ermiş

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Tüm halkın, ülkenin (sahibi) Tengri Kağan imiş.

YENİSEY (TUVA VE HAKASYA) YAZITLARI

Günümüz Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva ve Hakasya cumhuriyetleri sınırları içerisinde ele geçen yazıtlara Yenisey yazıtları adı verilmekte, bu bölgede yer alan yazıtlar ilk bulunanlar olarak bilinmektedir. 1709 Poltova Savaşı'nda İsveç subaylarından olan P. Tabbert von Strahlenberg'in Ruslara esir düşmesi ve sürgün hayatını geçirmek üzere Güney Sibirya bölgesinde gönderilmesi, bu yazıtların keşfindeki en önemli olaydır diyebiliriz. Çünkü Strahlenberg, bitkibilimi uzmanı Daniel G. Messerschmidt'e yardımcı olarak verilir ve Güney Sibirya bölgesindeki bitkiler üzerinde araştırmalara katılır. Bu sürgün hayatı 1721 yılında Uybat Irmağı'nın sol kıyısında, ırmaktan 1 km. uzakta bulunan ve üzerinde bilinmeyen bir alfabe ile yazılmış bir yazıtın bulunmasıyla ilk meyvesini verir.

Bulunan bu ilk yazıt, 32 numara ile numaralandırılır ve yazıta Uybat III adı verilir. Bu yazıt, 1886 yılında P. E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy ve D. A. Klementz tarafından Minusinsk Müzesine taşınır ve bu sayede koruma altına alınmış olur. Strahlenberg ve Messerschmidt'in bu ilk yazıttan sonra birkaç yazıt daha bulduğunu biliyoruz. Strahlenberg sürgün hayatını tamamlayıp da ülkesine döndükten sonra 1730 yılında *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* adlı kitabında ilk bulunan yazıtlar hakkında da bilgi verir ve bir iki tanesinin elle yapılmış çizimini meraklı araştırmacıların dikkatine sunar. İşte Yenisey yazıtlarının daha genel bir ifade ile Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının o uzun serüveni böylece başlamış olur.

Yenisey yazıtları ile ilgili ilk çalışmayı Wilhelm Radloff yapmıştır ve 1895 yılında yayımlanan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı eserinde kırk yazıt yayımlamıştır. Radloff'tan sonra Yenisey yazıtlarını yayımlayan Hüseyin Namık Orkun'un 1938 ve 1940 yıllarında yayımladığı *Eski Türk Yazıtları II* ve *Eski Türk Yazıtları III* adlı çalışmalarında kırk yedi yazıtın yayımı bulunmaktadır.

S. Ye. Malov'un 1952 yılında yayımladığı *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, *tekstı i perevodı* adlı çalışmasında yer alan elli bir yazıt numaralandırılarak listelenmiş, Malov'un bu numaraları, yeni yazıtlar bulundukça arkasına eklenmek suretiyle günümüze kadar devam edegelmiştir. İlk kez yayımlandığı 1895 yılından bu güne kadar çeşitli vesilelerle yayımları yapılan Yenisey yazıtlarının en kapsamlı, yeni bilgi ve belgelere dayanan kullanışlı bir yayımını yapmak da bu satırların yazarına nasip olmuştur: *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*.

Yenisey yazıtlarıyla ilgili önemli sorunlardan birinin bu yazıtların bir bölümünün, farklı bir alfabe ile yazılmış olduğu iddiası olduğunu söyleyelim. 1977 yılında, V. F. Kapel'ko, Hakasya'da bulunan Ozernaya II yazıtı ile Edegey I ve daha sonra Edegey II, Edegey III ve Çinge yazıtlarındaki bazı harflerin, öteki Yenisey yazıtlarındaki harflerden farklı olduğu sonucuna varmıştı. Bunun üzerine, bazı Rus araştırmacılar tarafından bazı yazıtlar listeden çıkarılmış, farklı alfabe iddiasıyla "Güney Yenisey Yazıtları" olarak adlandırılan müstakil bir bölüme eklenmişti. Özellikle, İ. L. Kızlasov'un "Güney Yenisey Yazıtları" olarak adlandırdığı ve farklı bir alfabe ile yazıldığı iddiasında yer alan on sekiz yazıtın bir bölümünün önceki yazıtlar, bir bölümünün ise yeni bulunan yazıtlardan olduğu hemen anlaşılmaktadır. Konunun daha rahat anlaşılabilmesi için şöyle bir liste üzerinde gösterebiliriz:

* Sulek III yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) yazıtının 2. satırıdır.
* Sulek IV yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) yazıtının 3. satırıdır.
* Sulek V yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) yazıtının 4. satırıdır.
* Sulek VI yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) yazıtının 6. satırıdır.
* Minusinsk Müzesindeki Ağırşak yazıtı, Taş Ağırşak I (E 87) yazıtıdır.
* Uybat Gümüş Kap yazıtı, Uybat VII (E 83) yazıtıdır.
* Sargol yazıtı: 17 harflik bu yazıt 1982 yılında M. A. Devlet tarafından Ortaa-Sargol ve Mugur-Sargol civarında bulunmuştur.

* Aymırlıg I yazıtı, Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı I (E 141) yazıtıdır.
* Aymırlıg II yazıtı, Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı II (E 142) yazıtıdır.
* Ozernaya II, 1977 yılında V. F. Kapel'ko tarafından Hakasya'da bulunmuş yeni yazıtlardan biridir.
* Edegey I yazıtı, 1977 yılında V. F. Kapel'ko tarafından Turan dağının iç eteğindeki Tagar kurganlarının birinde bulunmuştur. Bu yazıta Turan III yazıtı da denmektedir.
* Edegey II yazıtı da yeni bulunmuş yazıtlardan olup toplam 11 harften oluşmaktadır.
* Edegey III yazıtı 1978 yılında L. R. Kızlasov tarafından bulunmuştur.
* Çinge yazıtı da Edegey I, II, III gibi yeni yazıtlardan olup 1985 yılında N. V. Leontyev tarafından bulunmuştur.
* Edegey IV yazıtı, 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından bulunmuştur.
* Edegey V yazıtı 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından diğer Edegey yazıtlarının yakınında bulunmuştur.
* Edegey VI yazıtı 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından bulunmuş olup bir satırda yer alan üç işaretten oluşmaktadır.
* Karban yazıtı 1988 yılında V. N. Elin ve E. P. Matoçkin tarafından Katun Irmağı civarında, Karban bölgesinde bulunmuştur. Yazıtın Dağlık Altay yazıtları içerisinde değerlendirildiğini ve 50 numara ile kayıtlı olduğunu da eklemiş olalım.

Yukarıda da görüldüğü üzere, toplam on sekiz tane olduğu ifade edilen "Güney Yenisey Yazıtları"nın sekizi önceki Yenisey yazıtlarından olup geri kalan onu ise son yıllarda bulunan yeni yazıtlardandır. Genel olarak farklı işaretlerle yazıldığı doğru olsa da kullanımda olan işaretlerin farklı biçimleri veya benzetilerek farklı işaretler elde edilmiş olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bu nedenle bu konunun daha fazla tartışılmasına

ve işaretlerin öteki yazıtlardakiler ile mutlaka karşılaştırılmasına ihtiyaç olduğu açıktır.

Yenisey bölgesi yazıtlarıyla ilgili ilginç ve yanıt bekleyen bir başka konu da bu yazıtların hangi Türk dilli halk tarafından yazılmış olduğudur. Bu bölgede yaşadığını öteki Türkçe yazıtlardan bildiğimiz Kırgız, Az ve Çik gibi boylar tarafından yazıldığı genel kanaattir. Ancak, ülkemizdeki yaygın kanaatin, hatta bazı atama sınavlarında bile sorulduğuna tanıklık ettiğimiz "Yenisey yazıtları Kırgızlardan kalmıştır." hükmünün ve bilgisinin doğru olup olmadığının tartışılması gerekli bir konu olduğu ortadadır. Çünkü *Kırgız*, eski biçimiyle *Kırkız* adı, Yenisey yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda bir kez geçtiğini ifade etmek durumundayız. Hatta bu tek örnekte de açıkça *kırkız* sözcüğü bulunmamaktadır. 24 numaralı Haya-Baji yazıtında *kırkız* okumaya elverişli sözcük ve sözcüğün bulunduğu cümle şöyledir: *[kır]kız kanı bitimişin* "(Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)." Tabii, burada önemli olan konu, Kırgız adının Yenisey yazıtlarında, tartışmalı olsa bile bir kez geçmiş olmasıdır.

Yenisey yazıtlarının tamamını göz önüne aldığımızda hiçbirinde herhangi bir tarih kaydının bulunmadığını söylememiz gerekir. Bu nedenle de bu yazıtların hangi tarihlerde yazıldığı ve dikildiği konusunda görüşler ve tartışmalar da hâliyle uzayıp gitmektedir. Ancak Yenisey bölgesindeki yazıtların hangi tarihlerde dikildiği konusu için öteki bölge yazıtlarındaki bazı tarihî olaylardan ve kişi adlarından yararlanarak aşağı yukarı bir tarihlendirme yapılabilirse de bu tarihlendirme doğal olarak tamamen tahmine dayalı olacaktır. Örneğin, II. Köktürk Kağanlığı döneminde, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarında adı geçen Bars Beg'in Kırgızların kağanı olması gerekir. Ancak bu ad ne yazık ki Yenisey yazıtlarında tespit edilmemiştir.

Yenisey yazıtlarında adı geçen kişilerin tümünün o bölge kökenli olduğunu da düşünmemek gerekir. Gerek Köktürk gerekse

Uygur Kağanlığı döneminde bu bölgeye atanmış askerî yetkililer olduğunu da göz önünde bulundurmalıyız.

Yenisey yazıtlarında geçen han ve bey adlarından bazıları şöyledir: Uyuk-Turan (E 3) yazıtının 6. satırında hanın, Tölböri adlı bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Elegest I (E 10) yazıtında adı geçen Körtle'nin de han olduğu bellidir. Körtle adı büyük bir olasılıkla unvan değil, kişinin adıdır. Aynı ad, Elegest II (E 52) yazıtında *Körtle saŋun* 'General Körtle' olarak tespit edilmiştir.

Bir başka örnek ise Kara Kan'dır. Çünkü Uybat I (E 30) yazıtının 4. satırında yazıt kahramanı, Kara Han'a elçi olarak gittiğinden söz etmektedir: *Erdemin aŋın ėlinde kara kanka barıpan* "Kahramanlığınla Angın ülkesinde (oturan) Kara Han'a varıp". Kara Kan adı Tuba III (E 37) yazıtının 1. satırında da tespit edilmiştir: *Kara kan içregi ben ezgene* "Ben Kara Han'a bağlıyım. (Adım) Ezgene." Ayrıca yazıt kahramanının, yazıtın 3. satırında kendisinin Türgeşlerden olduğunu bildirmesi de ayrıca dikkate değerdir. Hatta bu örneklerden hareket eden bazı araştırmacılar, adı geçen Kara Kan'ın Türgeşlerin kağanı El Etmiş Kutlug Bilge olduğunu öne sürmüştür. Tabii bu örnekler her ne kadar "iğne ile kuyu kazmak" gibi görünse de yazıtlar üzerinde çalışan her araştırmacının tarihî olayları da bilip nihayetinde ona göre değerlendirme yapması kaçınılmazdır.

Bay-Bulun I (E 42) yazıtının 7. satırında Inal Han adı geçmektedir: *Erdem üçün ınal <ka>ntan üntüm e esiz e e? ökünçüg erdemim başı üçün e <ö>lürdüm* "Kahramanlık için Inal Han'ın (huzuruna) çıktım, ne yazık! Pişmanlığımı kahramanlığımın başı için öldürdüm." Telee yazıtının (E 46) 2. satırında *egüne (ergene?) totok er erdemi <ü>çün ėlime tapdım* "(Ben) Egüne (Ergene?) Totok. Erkeklik kahramanlığı için yurduma bağlandım." biçiminde okunup anlamlandırılabilecek cümlede de Egüne veya Ergene Totok adı geçmektedir. 'Akerî vali' anlamıyla bildiğimiz

Çince *totok* sözcüğü kullanıldığına göre, unvan ile, o yörenin valisinin kastedildiği kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

Bugün toplam sayısının iki yüzü aştığını bildiğimiz Yenisey yazıtlarının büyük bir bölümü Hakasya'daki Minusinsk Müzesi ile Tuva Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'da bulunan Tuva Müzesinde koruma altındadır. Hemen belirtelim ki Yenisey yazıtları, Moğolistan'da bulunan yazıtlara göre daha iyi durumdadır. Çünkü ilk bulunduğu günden itibaren, özellikle kuruluş tarihi 1869'a kadar uzanan Minusinsk Müzesine taşınmış ve dolayısıyla doğanın ve canlıların olumsuz etkilerinden bir nebze de olsa kurtulmuştur.

Kızıl'da kurulu Tuva Müzesi ise son yıllarda bir kaç kez yer değiştirmiş olmasına rağmen yazıtlar iyi durumdadır. Yazıtların bir bölümü son yapılan Tuva Müzesi binasının bahçesinde olması, Güney Sibirya bölgesinin sert kış şartları başta olmak üzere olumsuz hava koşullarından korumaya yetmemekteydi, çünkü bahçede olduğu için üzeri açıktı. Ancak 2020 yılının Kasım ayında aldığımız bilgiye göre, ek bina yapılmak suretiyle üzeri açık olan yazıtlar bu binaya taşınmıştır. *Bengü* yani 'ebedî, sonsuz' anlamındaki bu taşların sonsuza kadar yaşaması ve bizden sonraki nesillerin de bu metinleri görmesi ve silinmemiş harfleri okuması kadar güzel bir duygu elbette olamaz.

Aşağıda, Yenisey yazıtlarının numaralı ve numarasız olanları ayrı ayrı listelenmiştir. Listede, yazıt adlarının önünde bulunan "E" simgesi Rusça Yenisey sözcüğünün kısaltmasıdır. Özellikle, Rus ve Avrupa kaynaklarında kullanılan bu kısaltmanın, Türkiye'de kimi araştırmacılarca Ye veya Y biçiminde de kısaltıldığına tanıklık etmekteyiz. Tüm çalışmalarımızda olduğu gibi dünyanın birçok Türkoloji merkezlerinde yapılan bilimsel çalışmalar ile birlik sağlamak için "E" kısaltmasını kullanmayı tercih ettimizi de belirtelim. Ayrıca "E" kısaltmasının arkasında bulunan sayı, o yazıtın numarasını göstermektedir. Bu numaralar sayesinde yazıtların birbirine karışması da engellenmiş olmaktadır.

Numaralı Yenisey Yazıtları

E 1. Uyuk-Tarlak/Uyuk-Tarlık
E 2. Uyuk-Arjan/Uyuk-Arhan / Uyug-Arhan
E 3. Uyuk-Turan / Uyug-Turan
E 4. Ottuk-Daş I / Ulu-Kem Ottok Taş / Tuva B Taşı / Tuvinskaya Stela B
E 5. Barık I / Barlık I
E 6. Barık II / Barlık II
E 7. Barık III / Barlık III
E 8. Barık IV / Barlık IV
E 9. Kara-Sug / Ulug-Kem-Kara- Sug / Ulu-Kem-Karasu
E 10. Elegest I / Eleges I / Elegeş I / Körtle Han
E 11. Begre / Berge
E 12. Aldıı-Bel I / Ulug-Kem-Kulı -Kem / Ulu-kem Kulikem
E 13. Çaa-Höl I / Çakul I
E 14. Çaa-Höl II / Çakul II
E 15. Çaa-Höl III / Çakul III
E 16. Çaa-Höl IV / Çakul IV
E 17. Çaa-Höl V / Çakul V
E 18. Çaa-Höl VI / Çakul VI
E 19. Çaa-Höl VII / Çakul VII
E 20. Çaa-Höl VIII / Çakul VIII
E 21. Çaa-Höl IX / Çakul IX
E 22. Çaa-Höl X / Çakul X
E 23. Çaa-Höl XI / Çakul XI
E 24. Haya-Baji / Haya-Uju / Hemçik Kaya-Bajı / Kemçik Kaya Başı
E 25. Oznaçennaya I / Oznaçennoye
E 26. Oçurı / Açura / Açurı
E 27. Oya
E 28. Altın-Köl I
E 29. Altın-Köl II
E 30. Uybat I
E 31. Uybat II
E 32. Uybat III
E 33. Uybat IV / Uzun-Oba I
E 34. Uybat V / Kara-Kurgan
E 35. Tuba I
E 36. Tuba II / Tes
E 37. Tuba III / Bogatır / Tes Bahadırı
E 38. Ak-Yüs I / Togus-As I / Ak-İyus
E 39. Kara-Yüs I / Kara-Yus I / Kara İyus
E 40. Taşeba / Taşoba
E 41. Hemçik-Çırgakı / Kemçik-Cirgak
E 42. Bay-Bulun I / Minusinsk Müzesi Anıtı / Minusinsk Müzesindeki Bir Yazıt
E 43. Kızıl-Çıraa I / Ulu-Hem / Ulug-Kem
E 44. Kızıl-Çıraa II
E 45. Köjeelig-Hovu / Kejeelig-Hovu
E 46. Telee / Izhim-Telee

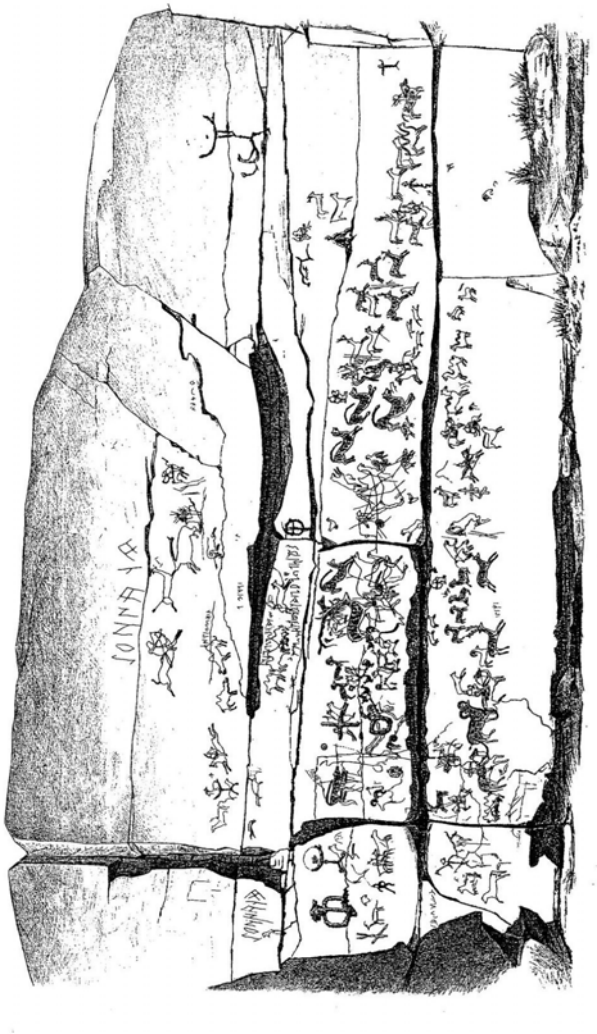
E 47. Süci / Suci / Bel
E 48. Abakan
E 49. Bay-Bulun II / Birinci Tuva Yazıtı
E 50. Tuva B / İkinci Tuva Yazıtı
E 51. Tuva D / Üçüncü Tuva Yazıtı
E 52. Elegest II / Elegeş II / Eleges II / Kezelekh-Tagh
E 53. Elegest III / Elegeş III / Eleges III
E 54. Ottuk-Daş III
E 55. Tuva G / Tuva Dikili Taşı
E 56. Malinovka / Malinovki
E 57. Saygın / Borbak-Arıg
E 58. Kezek-Hüree
E 59. Herbis-Baarı / Oust-Elegest
E 60. Sargal-Aksı / Sarkol-Agzı
E 61. Suglug-Adır-Aksı / Şançi I
E 62. Kanmııldıg-Hovu / Şançi II
E 63. Ortaa-Hem
E 64. Ottuk-Daş II
E 65. Kara-Bulun I
E 66. Kara-Bulun II / Bagıra / Bagır
E 67. Kara-Bulun III
E 68. El-Bajı
E 69. Çer-Çarık
E 70. Elegest IV / İr-Hol'
E 71. Podkuninskaya
E 72. Aldı-Bel II
E 73. İyme I
E 74. Samagaltay
E 75. Kuten-Buluk
E 76. Ayna I / Ayna Parçası I / Zerkalo I
E 77. Ayna II / Ayna Parçası II / Zerkalo II
E 78. Para I / Sikke I / Moneta I
E 79. Para II / Sikke II / Moneta II
E 80. Kemer Takımındaki Bronz Levha (Bellık Köyü)
E 81. Kopön Altın Küp I / Kopyon-Altın Kap I / Altın Şişecik / Altın Sürahi / Zolotoy Sosud I / Zolotaya Butıloçka / Altın-Kumıra I
E 82. Kopön Altın Küp II / Kopyon-Altın Kap II / Altın Şişecik / Altın Küp / Zolotoy Sosud II / Zolotaya Krinka / Altın-Kumıra II
E 83. Uybat VII / Uybat Gümüş Kap
E 84. Ayna III / Ayna Parçası III / Zerkalo III
E 85. Ayna IV / Ayna Parçası IV / Zerkalo IV
E 86. Oçurı'dan Taş Tılsım / Galka Tılsımı / Galka-Talisman

E 87. Taş Ağırşak I / Ağırşak/ Kamennoye Pryaslitse I
E 88. Ağırşak-Damga / Ağırşak-Mühür / Pryaslitse-peçat'
E 89. Övür I / Ovyur I
E 90. Övür II / Ovyur II
E 91. Bedelig Valun / Bedelig Nehir Yatağı Taşı
E 92. Demir-Sug
E 93. Yır-Sayır I / Yur-Sayır I
E 94. Yır-Sayır II / Yur-Sayır II
E 95. Hemçik-Bom I
E 96. Hemçik-Bom II
E 97. Hemçik-Bom III
E 98. Uybat VI / Uybat Sabrası
E 99. Ortaa-Tey
E 100. Bayan-Kol
E 101. Baykalovo
E 102. Arjan I / Arcan I
E 103. Arjan II / Arcan II
E 104. Oznaçennaya II
E 105. Tuva Koleksiyonundaki Levha / Tuva Müzesindeki Dikili Taş
E 106. Çerbi
E 107. Hadınnıg
E 108. Uyuk-Oorzak I
E 109. Uyuk-Oorzak II
E 110. Uyuk-Oorzak III
E 111. Tepsey I
E 112. Tepsey II
E 113. Tepsey III
E 114. Tepsey IV
E 115. Tepsey V
E 116. Tepsey VI
E 117. Tepsey VII
E 118. Turan I
E 119. Saglı / Saglı'daki Balbal Yazıtı
E 120. Tugutüp I / Krasnoyarsk Müzesindeki Dikili Taş I
E 121. Tugutüp II / Krasnoyarsk Müzesindeki Dikili Taş II
E 122. İyme II / İyme Yakınındaki Heykel Duvarı
E 123. Tepsey VIII
E 124. Tepsey IX
E 125. Tepsey X
E 126. Tepsey XI
E 127. Ayna V / Zerkale iz Minusinska
E 128. Ayna Parçası VI
E 129. Ayna Parçası VII
E 130. Ayna Parçası VIII
E 131. Bronz Levha / Bronz Söve Pervazı
E 132. Uybat VIII / Uybat Çaa-Tas Taşı
E 133. Kopön Altın Küp III / Kopyon Çaa-Tas Taşı
E 134. Ust-Sos
E 135. Ust-Kulog

E 136. Mugur-Sargol I
E 137. Kres-Haya
E 138. Kara-Yüs II / Ozernaya
E 139. Çaptıkov Taşı / Çaptık Taşı
E 140. Mugur-Sargol II
E 141. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı I / Aymırlıg Kurganından Yay Kaplaması I / Boynuzdan Yay Üzerindeki Yazıt I
E 142. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı II / Aymırlıg Kurganından Yay Kaplaması II / Boynuzdan Yay Üzerindeki Yazıt II
E 143. Ayna Parçası IX
E 144. Novosyolovo
E 145. Mugur-Sargol III
E 146. -
E 147. Yeerbek I
E 148. -
E 149. Yeerbek II
E 150. -
E 151. -
E 152. Şançi III / Şançi II
E 153. Alaş I
E 154. Alaş II

Numarasız Yenisey Yazıtları

Lisiç'ya I
Lisiç'ya II
Kök Haya
Kunya Dağı Kaya Yazıtı
Beyskoye Köyünden Gümüş Kama
Knışi Köyünden Bronz Ayna Starı
Kamenka Köyünden Bronz Para
Bronz Para-Krasnoyarsk
Devlet Ermitajı'ndan Gümüş Kap
Kulplu Sedyarski Maşrapası
Kulplu Gümüş Maşrapa
Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt
Sargol
Ozernaya II
Edegey I
Edegey II
Edegey III
Çinge
Edegey IV
Edegey V
Edegey VI

Sulek Kayası. Çizim: H. Appelgren-Kivalo

Aşağıdaki bölümde Yenisey yazıtlarından örnekler vererek hem Güney Sibirya bölgesinde yaşayan Türk dilli halkların duygu ve düşüncelerini gözler önüne sermek hem de Türkçenin sözcük dünyası hakkında az da olsa bilgi vermek niyetindeyiz.

UYUK-TARLIK (E 1) YAZITI

Yenisey yazıtlarının en ünlülerinden Uyuk-Tarlık (E 1) yazıtının numarası 1 olmasına rağmen ilk bulunan yazıt olmadığını ekleyelim. Tuva Türkçesi Ulug-Hem (Ulu Kem) adıyla da bilinen Yenisey Irmağı'nın kolu olan Uyuk-Tarlak Irmağı yakınında bulunduğu için bu ad ile bilinmektedir. 1916 yılında A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınan yazıtta iki satır yer almaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰚𐰆𐰃:𐰃𐰆𐰋:𐰚𐰆:𐰇𐰋:𐰚𐰆𐰍𐰆𐰴:𐰚𐰆𐰍𐰃:𐰴𐰆𐰍:𐰚𐰆𐰉𐰍:𐰇𐰆 1

𐰴𐰃:𐰚𐰋:𐰆𐰃𐰉:𐰆𐰇𐰍:𐰇𐰆𐰉:𐰚𐰉𐰍:𐰆𐰉𐰍𐰍𐰇:𐰇𐰔:𐰍𐰃𐰋𐰃:𐰆𐰃𐰴:𐰴𐰃𐰍𐰉:𐰆𐰃 2

𐰆𐰇𐰍:𐰉𐰔:𐰚(?)𐰇:𐰍𐰆𐰴

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *esiz ėlim e kunçuyum a oglanım a bodunum a esizim e altmış yaşımda*
2 *atım ėl togan totok ben teŋri ėlimke ėlçisi ertim altı bag bodunta beg<i> ertim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımda,
2 Adım El Togan Totok('tur). Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun beyi idim.

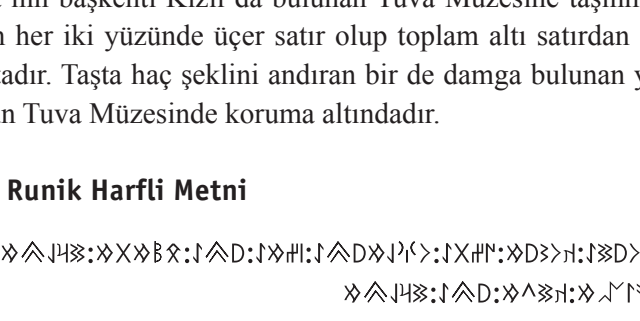

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. LXXV

UYUK-TURAN (E 3) YAZITI

Yenisey bölgesinin en ünlü yazıtlarından biri olarak değerlendirebileceğimiz yazıt, 1888 yılında bulunmuş olup daha sonra Tuva'nın başkenti Kızıl'da bulunan Tuva Müzesine taşınmıştır. Taşın her iki yüzünde üçer satır olup toplam altı satırdan oluşmaktadır. Taşta haç şeklini andıran bir de damga bulunan yazıt, bugün Tuva Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kuyda kunçuyum özde oglum yıta esizim e yıta bökmedim adrıltım kinim kadaşım yıta adrıltım*
2 *altunlig kėşig bėlimte bantım teŋri ėlimke bökmedim esizim e yıta*
3 *öçin külüg tirig ben teŋri ėlimte yemlig ben*
4 *üç yėtmiş yaşımka adrıltım egök katun yėrimke adrıltım*
5 *teŋri ėlimke kazgakım oglumın öz oglum altı biŋ yuntum*
6 *kanım tölböri kara bodun külüg kadaşım esizim e ėçiçim er ögler oglan er küdegülerim kız kelinlerim bökmedim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm). Akrabalarım, eyvah! (Sizlerden) ayrıldım.
2 Altınlı (altınla süslü) okluğu belime bağladım. Kutlu yurduma doymadım, ne yazık! Eyvah!
3 (Ben) Öçin Külüg Tirig'im. Kutlu yurdumda güçlü, kuvvetliyim.
4 Altmış üç yaşımda öldüm. Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım.
5 Kutlu yurdumda kazancım, çocuk(lar)ım (ve) altı bin atım.
6 Hanım Tölböri, halkım, ünlü akrabalarım, ne yazık! Ağabeyciğim, annelerim, erkek çocuklarım, erkek güveylerim, kızlarım ve gelinlerim, (hepsine) doymadım.

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. LXXV

BARIK I (E 5) YAZITI

5 numaralı Barık I yazıtı, kırmızı renkli kum taşından yapılmış olup Barık Irmağı'nın kıyısında bulunduğu için aynı adla anılan dört yazıttan birincisidir. Toplam üç satırdan oluşan yazıt bugün Kızıl'da bulunan Tuva Müzesinde korunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

1

2

3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *er erdemi tokuz at bodun erdemig unç? okum*
2 *öz yėgen alp turan altı uguş bodunda üç yėgirmi altı ėlim kanım a adrıldım*
3 *begrekim e esizim e adrıldım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Erkeklik kahramanlığı, dokuz adlı halk (Dokuz Oğuz?) kahramanlığını, mümkün? boyum.
2 (Adım) Öz Yegen Alp Turan'dır. Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım.
3 Soylu beyimden, ne yazık ki, ayrıldım (öldüm).

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. LXXVI

BARIK II (E 6) YAZITI

1891 yılında D. A. Klementz tarafından, Barık Irmağı'nın kıyısında bulunan yazıt, Barık I yazıtı gibi kırmızı renkli kum taşından yapılmıştır. 1961 yılında Tuva Müzesine taşınan bu yazıt, hâlen aynı müzede koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰴𐰺𐰇𐰛:𐰃𐰍𐰾𐰆𐰋:𐰇𐰺𐰴𐰃𐰉𐰇:𐰉𐰍𐰚𐰍𐰃𐰍 1

𐰇𐰺𐰋𐰋:𐰍𐰃𐰍:𐰴𐰇:𐰆𐰃𐰴>𐰃𐰉𐰍𐰃 2

𐰴𐰉𐰾:𐰚𐰠:𐰇𐰉𐰾:𐰃>𐰾>𐰆>𐰛 3

𐰇𐰴1:𐰴𐰺𐰇𐰋𐰺:𐰋'𐰴𐰛>𐰋:𐰇𐰋𐰇𐰺𐰛>𐰋 4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *köni tirig üç yaşımda kaŋsız boldum*
2 *külüg totok ėçim kişi kıldı*
3 *buŋusuz erde ben erdim*
4 *kuydakı kunçuyumga adrıldım apam a*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Köni Tirig'im. Üç yaşımda babasız kaldım.
2 (Beni) Külüg Totok ağabeyim büyüttü.
3 Sıkıntısı olmayan bir insan idim.
4 Obadaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!

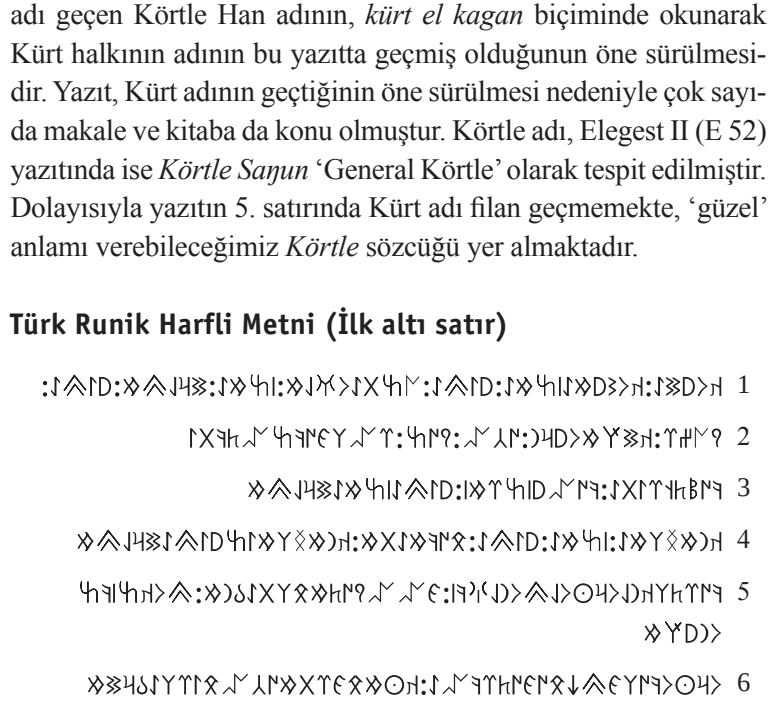
Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. LXXVII

ELEGEST I (E 10) YAZITI

1888 yılında, I. R. Aspelin başkanlığındaki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından Elegest Irmağı vadisinde bulunan yazıt, 1915 yılında A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınmıştır. 12 satırlık

bu yazıt, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarında olduğu gibi yukarıdan aşağıya satır çizgileri çekilerek yazılmıştır. Yazıtın 2. satırında yer alan cümleye göre yazıtı dikebilmek için yüz erkek ve elli öküzden yararlanılmıştır. Bu yazıtın bir önemli tarafı da yazıtta adı geçen Körtle Han adının, *kürt el kagan* biçiminde okunarak Kürt halkının adının bu yazıtta geçmiş olduğunun öne sürülmesidir. Yazıt, Kürt adının geçtiğinin öne sürülmesi nedeniyle çok sayıda makale ve kitaba da konu olmuştur. Körtle adı, Elegest II (E 52) yazıtında ise *Körtle Saŋun* 'General Körtle' olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla yazıtın 5. satırında Kürt adı filan geçmemekte, 'güzel' anlamı verebileceğimiz *Körtle* sözcüğü yer almaktadır.

Türk Runik Harfli Metni (İlk altı satır)

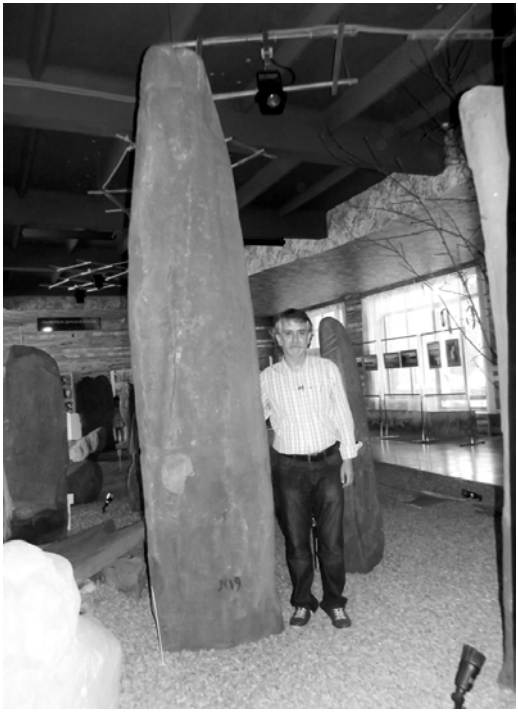

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kuyda kunçuyum a esizim e yıta özde oglum esizim e adrıltım yıta*
2 *yüz er kadaşım uyurın üçün yüz erin elig öküzün tikdi*
3 *kök teŋride kün ay esiz ermiş yıta esizim e adrıltım*
4 *kanım ėlim e esizim e yıta bökmedim kanım ėlimiz yıta adrıltım*
5 *körtl<e> kan al<p> uruŋu altunlıg kėş egnin yü<d>tüm bėlde ban<t>ım tokuz sekizon yaşım*
6 *uruŋu külüg tok bögü terken e kaŋım beg erdem üçün birle bardım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

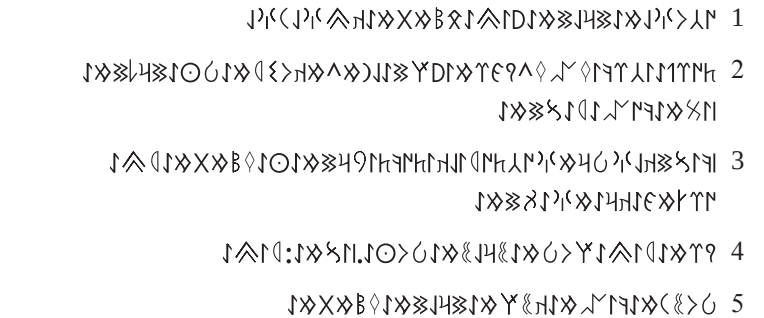
1 Obadaki eşim! Ne yazık! Ne acı! Vadide çocuklarım! Ne yazık! (Sizlerden) ayrıldım. Ne acı!
2 Yüz erkek akrabam muktedir oldukları için, yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler.
3 Mavi gökte(ki) güneş (ve) ay, kutlu imiş, ne acı! Ne yazık! (Onlardan) ayrıldım.
4 (Ey) hanım (ve) yurdum! Ne yazık! Ne acı! (Sizlere) doymadım! Hanım ve yurdumuz, ne acı! (Sizlerden) ayrıldım!
5 (Ben) Körtle Han Alp Urungu'yum. Altınlı (altınla süslü) okluğu sırtıma vurdum, belime bağladım. Yetmiş dokuz yaşımda,
6 (Ey) Urungu Külüg Tok Bögü Terken, babam, bey, kahraman (olduğu) için, birlikte gittim.

BEGRE (E 11) YAZITI

Yenisey bölgesinin çok satırlı ve önemli yazıtlarından biri de Begre Irmağı yakınlarında bulunduğu için bu adla bilinen Begre yazıtı olup 1916 yılında A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınmıştır. On satır bulunan yazıt bugün Minusinsk Müzesindedir. Yazıtın 9. satırını oluşturan *bėş yėgirmi yaşımda tawgaç kanga bardım a er erdemim üçün alpun altun kümüşüg egri tewe ėlde kişi kazgandım a* "On beş yaşımda Çin hanına gittim. Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım." cümlesinde kahramanın, on beş yaşında Çin imparatoruna gittiğini ve kahramanlığından ötürü altın, gümüş ve tek hörgüçlü develer kazandığını ifade etmiştir. Yazıt, Yenisey bölgesinde yaşayan halkların Çin ile ilişkilerinin değerlendirilmesi bakımından da dikkate değerdir. Yazıtın kahramanının, 10. satırda *er at* yani erkeklik adı almak için yedi kurt öldürdüğünü belirtmesi, Türk kültür tarihi açısından da büyük bir değer taşımaktadır. Yine yazıtın 10. satırında geçen *kökmek* sözcüğü de tüm eski Türk yazıtları içerisinde bir tek bu yazıtta tespit edildiği için ayrıca çok değerlidir. Sözcüğün bazı araştırmacılarca 'leopar', bazılarınca 'geyik yavrusu' anlamıyla verilmiş olması ilginçtir. Zaten *bars* sözcüğü ile 'geyik yavrusu' anlamlı bir sözcüğün kullanılmış olmasını düşünmek satırın anlam bağlamı ile uyum sağlamamış olur. Çünkü pars yırtıcı bir hayvan iken geyik veya yavrusu zararsız bir av hayvanıdır.

Türk Runik Harfli Metni (İlk beş satır)

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *üç oglum a adrıldım a yıta bökmedim e katıglangıl*
2 *tör apa içreki ben bėş yėgirmi yaşda alınmışım kunçuyum a buŋ a adrıldım a esizim e kün e ay a azdım a*
3 *sekiz adaklıg barımıg üçün yılkı tüketi bardım a anta bökmedim e yıta ürüŋümüg e karamıg a azdım a*
4 *yėrim e yıta suwum a adrıldım a buŋ a esizim e yıta*
5 *bodunum a kinim e kadaşım a adrıldım a bökmedim e*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Üç oğlumdan ayrıldım ne acı! (Onlara) doymadım. Çalışın (çabalayın).
2 (Ben) Tör Apa'ya bağlıyım (mensubum). On beş yaşımda aldığım eşimden (ayrıldım), ne sıkıntı! (Onlardan) ayrıldım, ne yazık! Güneş ve aydan ayrıldım.
3 Sekiz ayaklı malım mülküm için, at sürüm tükeninceye kadar gittim. Onlara doymadım, ne acı! Soylu ve avam (halkımdan) ayrıldım.
4 Yerimden (ayrıldım) ne acı! Suyumdan ayrıldım, ne sıkıntı! Ne yazık! Ne acı!
5 Halkımdan, akrabalarımdan ayrıldım, (onlara) doymadım.

ÇAA-HÖL II (E 14) YAZITI

1888 yılında I. R. Aspelin başkanlığındaki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından bulunan yazıt üç satırdan oluşmaktadır. Bugün Kızıl'daki Tuva Müzesinde korunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

1 𐰴𐰋𐰃𐰍:𐰋𐰃𐰃𐰴𐰘

2 𐰇𐰆𐰇𐰚𐰉:𐰚𐰋𐰇𐰃𐰍:𐰚𐰇𐰋:𐰚𐰋𐰇𐰚𐰉:𐰚𐰇𐰚𐰍

3 𐰇𐰆𐰇𐰚𐰏:𐰚𐰇𐰉:𐰇𐰚𐰴𐰋:𐰚𐰋𐰇𐰴𐰘:𐰚𐰴𐰍

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *ėlç<i> çor küç bars*

2 *kuyda kunçuyumka esizim e oglumka bökmedim*

3 *teŋri ėlimke bardım esizim e bökmedim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Elçi Çor Küç Bars'ım.

2 Obada eşime, ne yazık! Çocuklarıma doymadım.

3 Kutlu yurduma ulaştım, ne yazık, doymadım.

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. LXXIX

ÇAA-HÖL IV (E 16) YAZITI

1888 yılında I. R. Aspelin başkanlığındaki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından bulunan yazıt, 1889 yılında Finlandiya Ulusal Müzesine götürülmüştür. Üç satır ve bir damgadan oluşan yazıt bugün Finlandiya Ulusal Müzesindedir. Yazıtın ilk satırına göre adına yazıt dikilen kişi Alp Urungu Totok adlı bir kimsedir. Ayrıca Çince kökenli *totok* unvanının kullanılmış olmasından dolayı, yazıt kahramanının askerî vali görevinde bulunduğunu anlamaktayız.

Türk Runik Harfli Metni

1 :𐰽>⊙(ᛇ)ᛇD𐰇𐰋ᛊᚢ:𐰇𐰋)ᛇ𐰾>ᚢᚾ:𐰋D𐰃>ᚺ:𐰇𐰋D>ᚺᛦ𐰋:ᛏᛟ>ᛟ:>⊙ᛋ>ᛏᛁ
ᛇ𐰋ᛊᚢ

2 <...>𐰋ᛒᛟ𐰇𐰋ᛉᛇᛊᚢ:𐰇𐰋𐰋ᛋᛏ):ᛇᚺ𐰋:𐰋ᛋᛁ𐰴𐰋ᚺ:ᛟᚴ⊙ᚴᛣ:⊙ᚴᛕ

3 :ᛇ𐰋𐰋◆D:ᚺᛉᚴᚺᛇ𐰋ᛟᚢ:𐰋X𐰋ᛒᛟ:ᛇᚾ𐰋ᚋᛟᛇ𐰋◆ᛩ:ᛇᚾ𐰋Y᛫:ᛚᛉᛋᚺ
<...>ᚴᛉ⊙ᚺ

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *alp uruŋu totok ben kuyda kunçuyum ėki oglanım a esizim e ya<l>ŋus esizim e*

2 *bıŋ çıŋız kadaşlarım adrılu bardım a esiz e erim e bökm[edim]*

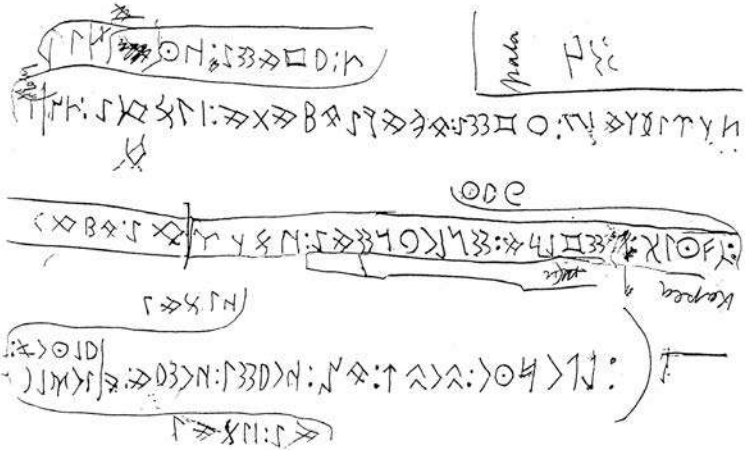
3 *teŋri ėlimke başda begimke bökmedim esizim e tört yaşımda kaŋsı[z bolup]* <...>

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Alp Urungu Totok'um. Obada eşim (ile) iki çocuğum, ne yazık! Yalnız, ne yazık!

2 Bin (sayısız) güçlü akrabalarımdan ayrılıverdim, ne yazık! Askerime doymadım.

3 Kutlu yurduma, başımda beyime doymadım, ne yazık! Dört yaşımda babasız kaldım <...>

Çizim: Pentti Aalto, "Old Turkic epigraphic materials", s. 39.

ÇAA-HÖL X (E 22) YAZITI

Fin Arkeoloji Kurumu tarafından 1888 yılında bulunan yazıtlardan biri de Çaa-Höl X (E 22) yazıtıdır. Dört satırlık bir metin içeren yazıt Tuva Müzesinde koruma altındadır. Yazıtta yer alan 'erkek deve' anlamındaki *bugra* sözcüğü Türk kültür tarihi ve eski Türklerin gündelik hayatı için kuşkusuz önemli bir örnektir. Bu örnekten başka Tuva B (E 50) yazıtının 4. satırında tespit edilen *bugra* adı, geçtiği iki örnekte de kişi adı olarak kullanılmış olsa da deveye cinsiyet bağlamında ad verilmiş olması, Türkçenin söz varlığındaki zenginliği görebilmek için iyi bir örnektir.

Türk Runik Harfli Metni

1 𐰴𐰍𐰺:𐰴𐰃𐰼𐰼:𐰴𐰃𐰍𐰼:𐰍𐰴𐰃𐰼

2 <...>𐰴𐰞𐰃𐰍𐰴𐰋<...>:𐰍𐰞𐰴𐰀𐰃

3 𐰋<...>𐰍𐰋:𐰴𐰋𐰃𐰀𐰽:𐰍𐰋

4 𐰋𐰃:𐰍𐰍𐰞(?𐰼)⊙(?‿))

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kuyda kunçuyumka oglum<ka>*
2 *begimke [ka]daşımka bökm[edim]*
3 *üç elig e yaşım adrıl[tım be]n*
4 *bugra èçimin*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Obada eşime (ve) çocuklarıma,
2 Beyime, akrabalarıma doymadım.
3 Kırk üç yaşımda ayrıldım (öldüm).
4 Buğra (adlı) ağabeyimle.

Çizim: Pentti Aalto, "Old Turkic epigraphic materials", s. 45.

ALTIN-KÖL I (E 28) YAZITI

1878 yılında E. F. Korçakov tarafından Altın Göl yakınlarında bulunan ve iki taşın ilki olan yazıt, 1881 yılında Minusinsk Müzesine taşınmış olup yazıtta toplam dokuz satırlık Türk runik harfli metin bulunmaktadır. Yenisey bölgesinin çok satırlı yazıtlarından olup ayrıca Türkçenin tarihî söz varlığı için ilginç ve değerli sözcükler barındırmaktadır. Yazıtın 6. satırında geçen 'deve yavrusu' anlamındaki *boto* sözcüğü, tüm eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca bir kez tespit edilmiş olmasından dolayı yazıtın değerini artırmaktadır. 7. satırda geçen *Altun soŋa yış* da Yenisey havzasındaki coğrafyayı işaret eden az sayıdaki yer adlarından biridir.

Türk Runik Harfli Metni (İlk beş satır)

𐰴𐰚𐰉𐰆:𐰋𐰴:𐰋𐰇𐰋𐰴𐰚𐰆:𐰋𐰃𐰴𐰉𐰆:𐰋𐰃𐰆𐰉𐰃:𐰋𐰴𐰺𐰋:𐰋𐰚𐰺𐰉𐰆:𐰇𐰴 1

:𐰋𐰃𐰇:𐰋𐰴𐰼𐰋𐰼:𐰇𐰍𐰺𐰃:𐰢𐰴𐰇:𐰋𐰃𐰇:𐰋𐰃𐰴𐰇:𐰋𐰼𐰃:𐰋𐰼𐰺𐰋:𐰴𐰉𐰆 2

𐰋𐰼𐰃𐰉𐰇:𐰚𐰉𐰆:𐰆𐰴𐰺𐰋𐰋:𐰋𐰃𐰼𐰺𐰋:𐰋𐰃𐰺𐰼𐰋:𐰋𐰃𐰋𐰼𐰋 3

::𐰴𐰆𐰴𐰋𐰺𐰉𐰴𐰴𐰚𐰉:𐰋𐰴𐰺𐰃𐰴:𐰋𐰃𐰺𐰴𐰉𐰃𐰚 4

:𐰴𐰃𐰋𐰴(?)𐰍:𐰃𐰉𐰋𐰴𐰺𐰴𐰋:𐰋𐰺𐰼𐰃𐰉:𐰇𐰋𐰃𐰋𐰴 𐰴𐰃𐰋𐰼𐰺𐰴 𐰴𐰃𐰋𐰴𐰚𐰼𐰼 5

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *on ay ėletdi ögüm e kelürti ėlimke erdem üçün men yırıldım*

2 *ėlim ökünçüŋ e kalın yagıka kaymatın tegipen adrıldım a yıta*

3 *iniŋizke èçiŋizke ingen yüki ėld<e> tüşürtüŋüz*

4 *yėrdeki bars tegim e erdemligim e bökm[edim]*

5 *atsar alp ertiŋiz e tutsar küç ertiŋiz e inilig bört una*(?) *bars adrılm<a> yıtu*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Annem, on ay (karnında) taşıdı (ve) doğurdu. Yurduma kahramanlık için, (yurdumdan) ayrıldım.

2 Yurdum, pişmanlığın (ne pişmanlık!), güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım (öldüm), ne acı!

3 Kardeşlerinize, ağabeylerinize, dişi devenin (sırtındaki) yükü yurda getirdiniz.

4 Yeryüzündeki pars (gibi) saldırışım (ve) kahramanlığıma doymadım.

5 Atsanız, kahraman idiniz (ve) tutsanız güç(lü) idiniz, kardeşlerim Bört (ve) Una Bars'tan ayrıldım, ne acı!

ALTIN-KÖL II (E 29) YAZITI

E. F. Korçakov tarafından Altın Göl yakınlarında bulunmuş ikinci yazıt ise Altın-Köl II'dir. Kırık olan bu taşta sekiz satır bulunmakta olup bugün Minusinsk Müzesinde korunmaktadır. Yazıtın 7. satırında yer alan *Er erdem üçün töpöt kanka yalawaç bardım kelmedim* "Erkeklik kahramanlığım için Tibet hanına elçi olarak gittim (ancak) geri dönmedim." cümlesini, hem elçilik dolayısıyla Yenisey bölgesindeki Türk dilli halkların Tibet ile ilişkileri hem de kahramanlık amacıyla bu elçilik işinin gerçekleştirilmiş olması bakımından, yazıtın değerini artıran önemli etkenlerden ikisi olarak değerlendirmemiz gerekir.

Türk Runik Harfli Metni (İlk beş satır)

1 𐰇𐰃𐰆𐰑:𐰋𐰍𐰚:𐰇𐰇𐰆𐰑:𐰃𐰉:𐰔𐰆𐰑:𐰇𐰉𐰋:𐰃𐰆𐰑𐰃𐰔

2 𐰆𐰔𐰑:𐰋𐰃𐰋𐰇𐰇𐰚:𐰇𐰚𐰏𐰈𐰉:𐰃𐰚𐰍𐰋:𐰃𐰚𐰍𐰃

3 :𐰔𐰇𐰈𐰆:𐰇𐰑𐰍𐰚𐰇𐰋𐰍𐰆𐰍:𐰔𐰇𐰑:𐰃𐰚𐰇:𐰈𐰚𐰔𐰑<...>𐰚𐰇𐰚

4 :𐰉𐰇𐰚𐰍𐰆𐰔𐰑:𐰇𐰇:𐰆𐰔𐰑:𐰋𐰍𐰇:𐰃𐰍:𐰆𐰔𐰑<...>𐰃𐰇𐰚
𐰋𐰇𐰈𐰔𐰇

5 :𐰔𐰋𐰇𐰇:𐰔𐰋𐰇𐰆𐰑:𐰋𐰇:𐰇𐰇𐰈𐰃:𐰆𐰆𐰇:𐰔𐰇𐰕𐰆𐰔𐰇:𐰔𐰇𐰚𐰈𐰋𐰇𐰕𐰕
𐰇𐰚𐰇𐰖

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *on ay élet<d>i ögüm oglan tugdum erin ulgatım*

2 *élimde tört tegzindim erdemim üçün ınançu alp*

3 *erdeml[ig] bulsar bodun ésirkeyü ermedi erinçim ékizim e*

4 *erdem b[ol]sar bodunug erk bodunug atım eren uluga erdem<-li>g batur men*

5 *kuyda kadaşım a kunçuyum a adrılu bardım men oglumka bodunumka bökmedim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 On ay çabaladı annem, oğlan doğdum, erkekçe büyüdüm.

2 Yurdumun dört bir tarafını dolaştım. Kahramanlığım için, Inançu Alp

3 Kahramanlığı bulduğunda, halkı (onu) esirgeyemedi (koruyamadı), ne acı! Ey ikizim!

4 Kahraman olursa(n) halk (da) güçlü halk (olur). Adım Eren Uluga Erdemlig Batur'dur.

5 Obada akrabalarımdan, eşimden ayrılıverdim. Çocuklarıma, halkıma doymadım.

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. XCI

UYBAT I (E 30) YAZITI

Beş satırdan oluşan ve 1721-1722 yılında D. G. Messerschmidt ve P. Tabbert von Strahlenberg tarafından Uybat Irmağı'ndan 1 km. kadar uzakta bulunan yazıt, bugün Minusinsk Müzesinde korunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰚𐰃𐰢𐰇𐰚𐰉𐰍𐰴:𐰃𐰋𐰉𐰢𐰆𐰇𐰜 1

𐰋𐰉𐰍𐰖𐰽:𐰚𐰉𐰍𐰴:𐰖𐰃𐰴:𐰇<...>𐰋𐰍𐰖:𐰴𐰴 2

𐰢𐰖𐰇𐰢𐰚𐰖𐰋𐰍𐰖𐰽:𐰴𐰃𐰖𐰴:𐰴𐰴:𐰃𐰴𐰉𐰽 3

𐰴𐰖𐰖𐰽:𐰚𐰃𐰴𐰃:𐰚𐰃𐰃:𐰚𐰆𐰃𐰇𐰋:𐰋𐰢𐰇𐰜 4

𐰚𐰃𐰢𐰘𐰽:𐰚𐰃𐰴𐰃:𐰚𐰃𐰃:𐰚𐰆𐰃𐰇𐰋:𐰋𐰢𐰇𐰜 5

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *erdem üçün tuga bėrmiş e*

2 *on inisi tokuz oglı bar üçün*

3 *çawış tun tarkan beŋüsi tike bėrtim*

4 *erdemin aŋın ėlinde kara kanka barıpan*

5 *yalawaç barıpan kelmediŋiz begimiz e*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Kahramanlık için doğuvermiş.

2 On kardeşi dokuz çocuğu olduğu için,

3 Çavış Tun Tarkan'ın ebedî taşını dikiverdim.

4 Kahramanlığınla Angın ilinde Kara Han'a varıp

5 Elçi (olarak) gidip gelmediniz beyimiz.

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. XCII

TUBA III (E 37) YAZITI

1722 yılında D. G. Messerschmidt ve P. Tabbert von Strahlenberg tarafından bulunan Tuba III (E 37) yazıtı 1896 yılında A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınmış olup hâlen aynı müzede koruma altındadır. Yazıtın 3. satırına göre, yazıt sahibinin Türgeşlerden olduğu anlaşılmaktadır. Kahramanın, kendi boyunu belirtmesi Yenisey bölgesindeki yazıtların hangi Türk dilli halklarca yazılmış olduğunu göstermesi yanında, yazıttaki sözcüklerin yapısı bakımından her ayrıntıyı dikkatle incelememize de imkân sağlamaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰴𐰍𐰇𐰼:𐰃𐰚𐰇𐰇𐰺𐰍𐰍𐰍 1

𐰋𐰺𐰴𐰃𐰽𐰇𐰾𐰃: 2

𐰇𐰍𐰴𐰚𐰇𐰚𐰇⊙𐰴𐰍(𐰚?)𐰃:𐰋𐰇𐰺𐰋:𐰽𐰋𐰽𐰃𐰚 3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kara kan içregi ben ezgene*
2 *alt<ı> otuz yaşım a erti*
3 *ben öltüm türgėş ben çaŋ(çeŋ?) beg ben biçig*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ben Kara Han'a bağlıyım. (Adım) Ezgene.
2 Yirmi altı yaşımdayım.
3 Ben öldüm. (Ben) Türgeş'im. (Ben) Çang Bey'im. (Bu) yazıt(ım).

Çizim: Wilhelm Radloff, *Atlas drevnostey Mongolii*, s. XCV

HEMÇİK-ÇIRGAKI (E 41) YAZITI

Yenisey bölgesi yazıtları içerisinde satır sayısı ve barındırdığı sözcükler bakımından en önemlilerinden biri kuşkusuz bu yazıttır. 1889 yılında A. Heikel tarafından Hemçik Irmağı civarında bir kurganda bulunmuş ve 1901 yılında A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesinde koruma altına alınmıştır. Yazıtın önemli taraflarından biri, sözcük başında *k* sesi olması gereken dört sözcüğün *g* sesi ile yazılmış olmasıdır. Örneklerin çokluğu, yazıcının hatasına bağlamayı engellemektedir. Bu bakımdan yazıtı yazan kimsenin mensup olduğu Türk dilli boyun ses bilgisine önemli bir katkı olmaktadır. Çünkü bu dört örnek sözcüğü, başındaki *k* sesinin ötümlüleşmeye başladığına önemli bir işaret olarak değerlendirmekteyiz. Tabii, bu da eski Türkçe döneminin hem ses bilgisi hem de diyalektoloji çalışmalarına önemli katkılar yapmaktadır. Sözcük başında *k* ile yazılması gereken ancak *g* harfi yazılmış dört sözcük şunlardır: *gėyik* (7. satır, *<kėyik*), *gemçik* (6. satır, *<kemçik*), *gerçin* (5. satır, *<kerçin*), *gaşga* (11. satır, *<kaşga*).

Türk Runik Harfli Metni (Son beş satır)

7 𐰖𐰉𐰴:𐰃𐰺𐱅:𐰖𐰉𐰆:𐰇𐰺:𐰴𐰺𐰇:𐰃𐰺𐰼𐰇:𐰋𐰽:𐰴𐰽^D:𐰺𐰋𐰇𐰇𐰽𐰴𐰆

8 𐰖𐰉𐰣𐰃𐰺𐰪𐰾𐰽:𐰴𐱅𐰣𐰣:𐰺𐰇𐰃:𐰺𐰇𐰃𐰺^:𐰽D:𐰴𐰆𐰽:𐰺𐰾𐰺𐰘𐰉:𐰇𐰃𐰽𐰽𐰴

9 𐰺𐰃𐰴𐰚:𐱅^𐰺M:𐰴𐰾𐰺𐰾:𐰴𐰺𐰼𐰇:𐰺𐰃𐰽𐰣:𐰺𐰆𐰽𐰣:𐰺𐰆D:^𐰀𐰃𐰖:𐰪𐰃

10 𐰺M𐰴𐰾𐰺𐰃𐰖:)𐰾𐰴𐰇>:D𐰇𐰣)𐰾𐰴𐰇>:𐰽𐰚𐰪

11 𐰺)𐱅:𐰇𐰾𐰆𐰾

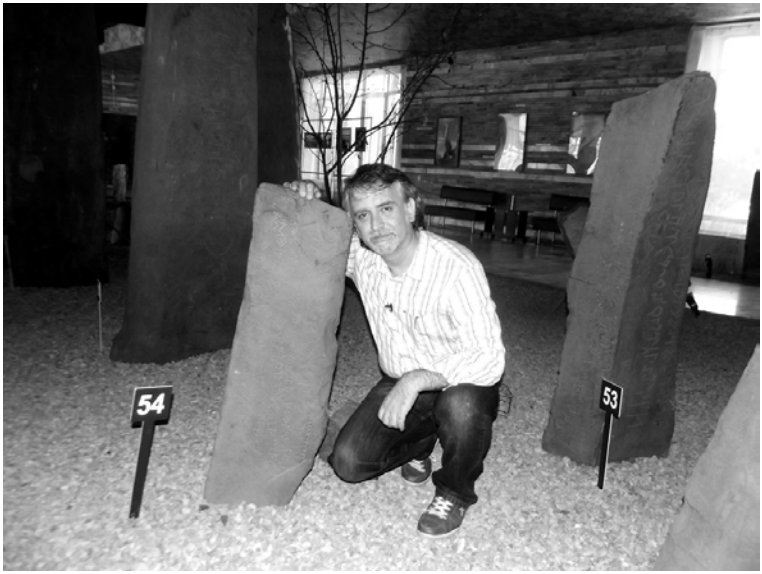
Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

7 *başça barım yaşça yılkı esizim e awda gėyik at<d>ım kan<ı> ergey*

8 *ėlç<i> ergeŋe igidmişim? ereşin? yok ėşim sıŋarım kanta er sañım kan<ı> ergey*
9 *sekiz yėtmiş yaşım öltüm esizim e agı<lı>mga altmış at bintim*
10 *zzl? urugın akbay urugın artımga altım*
11 *gaşga tañım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

7 Çok sayıda varlığım, (olgunluğa erişmiş) at sürülerim! Ne yazık! Avlarda vurduğum yaban hayvanları! Hani nerede (şimdi onlar)?
8 Elçi Ergene(yi) besleyip, büyütmüşüm, yok, eşim (dostum), etrafımdakiler nerede, hani nerede (onlar)?
9 Altmış sekiz yaşım(da) öldüm, ne yazık! Ağılımdaki altmış ata bindim.
10 (?) boyunu, Akbay boyunu arkama aldım.
11 (Ey benim) alınları akıtmalı taylarım!

BAY-BULUN I (E 42) YAZITI

1915 yılında A. V. Adrianov tarafından Ulug-Hem (Yenisey) Irmağı civarındaki Bay-Bulun kurganında bulunan yazıt Yenisey bölgesindeki çok satırlı yazıtlardandır. Dokuz satırdan oluşan yazıt, bugün Minusinsk Müzesindedir.

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan üç satır)

<...>𐰋𐰚𐰃𐰆𐰃𐰇𐰃:𐰃𐰾𐰃𐰚𐰃𐰆𐰃𐰆𐰺𐰾:𐰃𐰃𐰘𐰆𐰺𐰃>𐰇𐰺𐰜𐰠 4

𐰃𐰃𐰇𐰘𐰽𐰃𐰉:𐰋𐰺𐰇:𐰴𐰀𐰋𐰃(𐰃)𐰋𐰽:𐰠𐰋𐰀𐰇𐰇𐰺𐰾𐰃>𐰚:𐰋𐰉𐰃𐰽:𐰋𐰉𐰃𐰠𐰾𐰋 5

<...>𐰇:

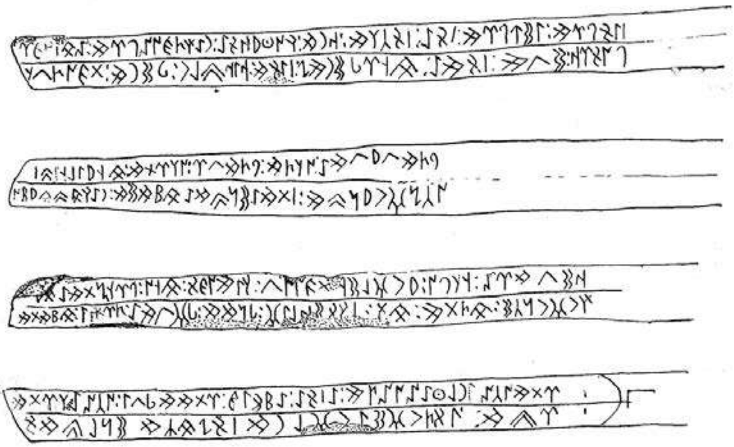
𐰃𐰇𐰃𐰚𐰇:𐰀𐰉𐰋:𐰃𐰃𐰠𐰇𐰺𐰃:𐰃𐰃𐰘𐰆:𐰇𐰋𐰽𐰾𐰴𐰘:𐰃𐰇:𐰃𐰇𐰇𐰋𐰇:𐰾𐰽𐰘𐰇>𐰉 6

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

4 *üç arguy art<d>ım esizim e adrı<l>tım a bökmedim e azmatım ay kü[n] <...>*
5 *kadaşım erin eŋleyü yogladıŋ<ız> edgü iş kem ügüz beŋü yėrlendim e b[eŋü]*
6 *sugur çad bitidim biz (ben?) sekiz adaklıg barımım bagşım a tirig bökmedim*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

4 Üç siperi artırdım, ne yazık ki ayrıldım. (Sizlere) doymadım, ayrılmadım, ay (ve) güneş <...>
5 Akraba(lar)ım erleriyle avlanıp, yoğ töreni yaptınız, iyi İş Kem Irmağı'nın (kenarına) ebedî (olarak) yerleştim, ebedî? <...>
6 (Ben) Sugur Şad'ım. (Taşı, ben) yazdım. Biz (ben?), sekiz ayaklı malım mülküme, bakşıma hayattayken doymadım.

Çizim: https://www.bitig.kz/show_big.php?fn=copies/567.gif

KIZIL-ÇIRAA II (E 44) YAZITI

Altı satırdan oluşan bu yazıt, 1916 yılında A. V. Adrianov tarafından Yenisey Irmağı yakınlarında bulunmuş olup bugün Tuva Müzesinde koruma altındadır. Yazıtın 4. satırında geçen Kümül boy adı yazıt sahibinin bu boya mensup olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. Yazıtın 4. satırı şöyledir: *Kadaşım <a> kinim e yıta adrıltım esizim e yüz kümül bodunum yıta adrıltım* “Akraba(lar)ım, yakınlar(lar)ımdan, eyvah! Ayrıldım. Ne yazık! Yüz Kümül halkım eyvah! (Onlardan) ayrıldım.”

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan üç satır)

𐰞𐰀𐰴𐰆𐰞𐰢:𐱅𐰓𐰢:𐰏𐰼𐱅𐰺𐰏𐰢:𐰃𐰽𐰞:𐰖𐰸𐰞 1

𐰴<…>𐰃𐰾𐰞:𐰖𐰃𐰃𐰘𐰀𐰶𐰤:𐰴𐰽𐰀𐰋𐰏𐰲𐰏𐰓𐰞:𐰀𐰞𐰶𐰤:𐰴𐰚𐱅𐰀𐰠𐰢𐰏𐰞:𐰸𐰆 2
𐰠𐰆𐰢:𐰸𐰆𐰴𐰽𐱅:𐰤𐰠𐰘𐱅𐰴𐰢:

<...>𐰢𐰴𐰣𐰢:𐰃𐰽𐰞:𐰶𐰀𐰏𐰢𐰓𐰢:𐰏𐰤𐰤𐰖:𐰃𐰽:𐰖𐰸𐰞 3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *alp kulum erdem yürekim esiz e yıta*
2 *ka[dır ya]gıda yagıçı ben tezig kėyikde alp ben teŋri ėlimke tusom tokuz er ölürtüm*
3 *[ėli]m kanım esiz e bökmedim kün ay esiz yıta*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

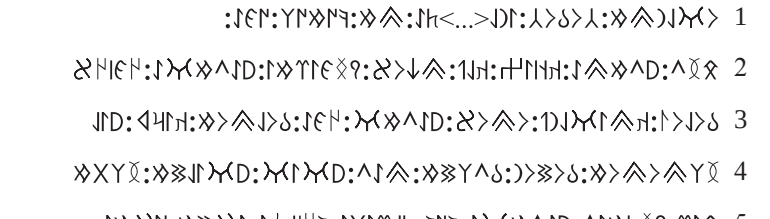
1 Alp Kulum. Kahraman yüreğime ne yazık! Eyvah!
2 Güçlü düşmana (karşı) savaşçıyım. Hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim. Kutlu yurduma yararım (şudur): Dokuz asker öldürdüm.
3 Yurdum, hanım, ne yazık! Doymadım. Güneş(e) ve ay(a), ne yazık! Eyvah!

KÖJEELİG-HOVU (E 45) YAZITI

Yenisey yazıtlarının satır sayısı bakımından en hacimlilerinden biri olan yazıt, 1916 yılında A. V. Adrianov tarafından bulunmuş ve 1961 yılında Tuva Müzesine taşınmıştır. Yazıtta toplam on satır bulunmaktadır. Yazıtta yer alan olaylar tarih sırası ile verilmiş gibidir. İlk önce çocukluk adı, ardından erkeklik adı ve gençlik çağlarına kadar yaşadığı olaylar sıra ile yer almaktadır. Yazıttan elde ettiğimiz bilgiye göre kahramanımız, babasını beş yaşında, annesini ise on dokuz yaşında iken kaybetmiştir. Babasız ve annesiz büyüyen bu kahraman, çalışıp çabalamış, otuz yaşında *öge* yani 'danışman' unvanını almıştır. Aslında bu kahraman, zorluklarla elde ettiği başarılarından söz etmektedir. Yenisey yazıtlarında en çok dikkatimizi çeken konunun yazıtların aşırı duygusal bir üslupla yazılmış olmasıdır. Bu yazıtın kahramanı da 6. satırda yer alan cümlede, kendisinin ölümü nedeniyle eşinin dul kalmasına çaresizce isyan eder: *Kuyda kunçuyum tul yıta esizim* "Obada eşim dul (kaldı). Eyvah! Ne yazık!" Tabii, vurgulamamız gereken önemli bir konu da eşi için sıradan bir sözcük kullanmadan *kunçuyum* yani 'prensesim' diye hitap etmiş olmasıdır.

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan ilk beş satır)

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *oglan atım çuwuç ınal [èr]te atım kümül öge*
2 *bèş yaşımta kaŋsız kalıp tokuz yègirmi yaşımga ögsüz*
3 *bolup katıglanıp otuz yaşımg<a> öge boltum kırk yıl*
4 *èl tut<d>um bodun başladım taş yagıg yagıladım èl<l>edim*
5 *bir yètmiş yaşımga kök teŋride künge azdım esizim e*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Çocukluk adım Çuvuç Inal, erkeklik adım Kümül Öge(’dir).
2 Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda annesiz
3 kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum. Kırk yıl
4 yurdu savundum, halk(ım)a baş oldum. Dış düşmanlarla savaştım, yurt sahibi yaptım.
5 Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım. Ne yazık!

ABAKAN (E 48) YAZITI

Hakasya'daki Abakan Irmağı'nın sol kıyısında bulunan yazıt, kuşkusuz Yenisey bölgesinde ele geçen yazıtların en değerlilerinden biridir. Toplam on üç satır bulunan yazıt, bugün Minusinsk Müzesindedir. Oldukça duygusal ifadeler bulunan yazıtın kahramanı, adeta geçmişteki kahramanlıklarını andıkça duygulanan bir kişi edası ile karşımıza çıkmaktadır. Yazıtta, öteki yazıtlarda bulunmayan sözcükleri barındırmasından ötürü değeri daha da artmaktadır. Bu sözcükler içinde 5. satırda geçen *turña* 'turna' sözcüğünü anmadan geçmek yazıta ve yazıtın sahibine haksızlık olacaktır. Çünkü *turna* sözcüğü ilk ve tek örnek ile karşımıza çıkmaktadır ki sözcükteki ön geniz sesi *ñ* (*ny* 𐰋) ile yazılmış olmasını, genelde Türkçenin ses bilgisi tarihine, özelde ise ön geniz sesi *ñ* (*ny* 𐰋) için önemli bir örnek olarak değerlendirmek durumundayız. Satırda yer alan cümle şöyledir: *Tugdı turñaŋ artzun* "Doğan turnanız çoğalsın." Cümleyi aynı zamanda esenlik dileme ifadesinin iyi bir örneği olarak da kaydetmek gereklidir. Dolayısıyla *turna* sözcüğünün en eski örneği Abakan yazıtında tespit edilmiş olmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan dört satır)

2 𐰉𐰍𐰃𐰚𐰇:𐰴𐰀𐰲𐰆𐰴𐰀:𐰃𐰋:𐰆𐰋>𐰋𐰉𐰴𐰃𐰋𐰃𐰇:𐰽𐰍𐰚𐰃𐰴𐰉𐰋𐰃𐰍𐰆
𐰃(?)):𐰚𐰃𐰍:𐰃𐰋D

3 :𐰇𐰍𐰍𐰽:𐰇>𐰚𐰇:𐰉^𐰃𐰍:^𐰴𐰍𐰍𐰽𐰉^𐰍𐰴^𐰴𐰋𐰆𐰃:𐰲𐰆>𐰋:𐰃𐰴^DЄ𐰽:𐰚𐰆>𐰋
𐰃𐰋𐰉D:𐰴𐰃Є𐰽𐰉𐰲

4 𐰼𐰃𐰋:𐰴𐰲I:𐰉𐰚𐰽𐰋𐰴>D𐰆>D𐰆𐰋>𐰋𐰇:𐰉𐰍𐰋:)>𐰚𐰋𐰚:𐰉𐰚:𐰍𐰉𐰃
𐰃𐰋𐰉D:𐰆>D:𐰋𐰚𐰋𐰽

5 𐰋𐰚:𐰆D:𐰆𐰋>𐰋:𐰃Є𐰽𐰉𐰍𐰴𐰃^>𐰽:)>𐰲𐰋𐰚:𐰇𐰴𐰚>𐰋:𐰉𐰴𐰼>𐰋
𐰉𐰋𐰃𐰽>𐰚𐰇>𐰇𐰽Є𐰍𐰚𐰇:)>𐰲

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

2 *erdemi bar üçün kanın atam? totok atka tegmiş begim esiz er başı yıta açıg a*

3 *tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölürmiş er başı saŋun ölürti bilgem yıta*

4 *iç yèr eliki artzun atçı alp totok yok yok adak? eliki esizim tag öküz at yok yıta*

5 *tugdı turñaŋ artzun kuşladaçı bilge totok yok artzun alp kögşin? oloru kaltı*

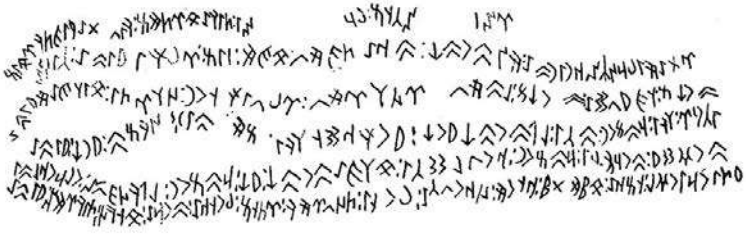
Günümüz Türkçesine Aktarımı

2 Erdemi olduğu için hanın, Atam Totok adına erişmiş, beyim, ne yazık! Askerin başı, eyvah! Ne acı!

3 Kırk dokuz yaşında elli dokuz asker öldürmüş. Askerin başı generali öldürdü, bilgem, eyvah!

4 İç yer geyiği artsın! Atçı Alp Totok (artık) yok. ? geyiği. Ne yazık! Yabanda öküz, at (artık) yok, eyvah!

5 Doğan turnanız çoğalsın. (Yırtıcı) kuş avcısı bilge Totok, (artık) yok. Çoğalsın kahraman Kögşin(ler)(?), oturup kalsın (öylece kalsın).

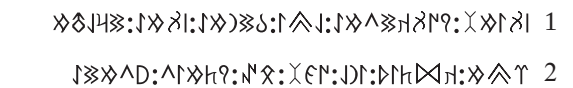

Çizim: https://bitig.kz/copies/588.gif

BAY-BULUN II (E 49) YAZITI

1915 yılında A. V. Adrianov tarafından Yenisey Irmağı civarındaki Bay-Bulun kurganında bulunmuş olduğu için aynı adla anılan dört satırlık yazıt bugün Minusinsk Müzesindedir.

Türk Runik Harfli Metni

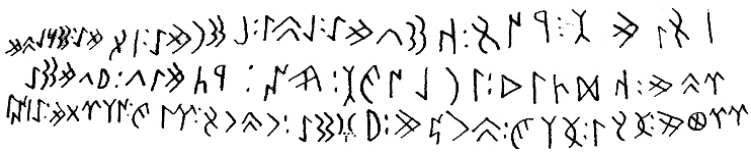

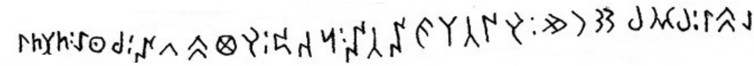
Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *esizim e yüz kadaşım a altı <bag> bodunum a esizim e adrıltım*
2 *er atım ak baş atık ınal öge ben yėtmiş yaşımda*
3 *er erdemim ėki elig tokışım yag<ı>da otuz erig ölürdüm esni*
4 *altı bag bodunum küçlügin üçün arkkış eldem taşın bunta tikti*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ne yazık! Yüz akrabamdan ve altı (birleşik) boyumdan, ne yazık! Ayrıldım!
2 Erkeklik adım Ak Baş Atık Inal Öge(’dir). Yetmiş yaşımda,
3 Erkeklik kahramanlığım (için) kırk iki savaş (yaptım). (Bu savaşlarda) düşmandan otuz askeri öldürdüm, ne acı!
4 Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler).

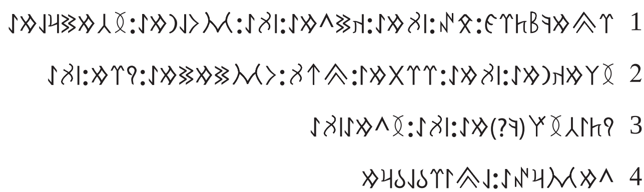

Çizim: https://bitig.kz/copies/592.gif

TUVA D (E 51) YAZITI

1939 yılında, S. V. Kiselëv tarafından bulunmuş olan dört satırlık bu yazıt üçüncü Tuva yazıtı adıyla da bilinmektedir. Yazıt bugün Minusinsk Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

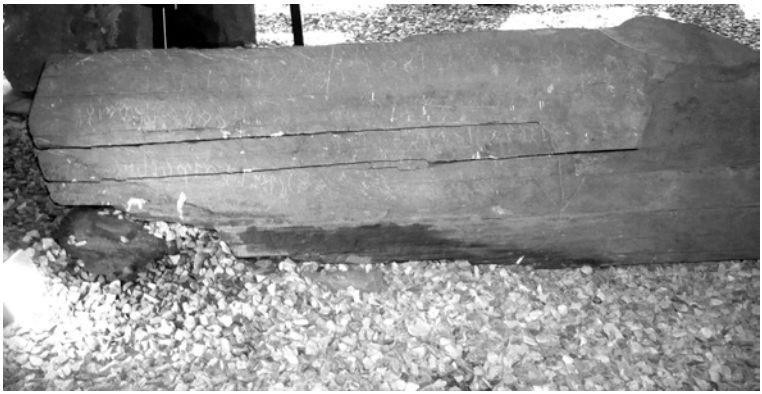
Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *er atım kök tirig ben esizim e kadaşım a esiz e ogulanım a ėçim adrıl<t>ım a*
2 *ėlim kanım a esizim e er erdemi tokuz ogadmadım a yėrim esiz e*
3 *yėti ėç<i> ekem e esiz e ėşim e esiz e*
4 *ėşim <u>grın<t>a altı er balbarım*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Erkeklik adım Kök Tirig('dir). Ne yazık! Akrabalarımdan (ayrıldım), ne acı! Çocuklarımdan, ağabeyimden ayrıldım.
2 Yurdum(dan), hanımdan (ayrıldım), ne yazık! Erkeklik kahramanlığımı dokuz (kez) elde edemedim (imkân bulamadım), toprağıma (yurduma), ne yazık!

3 Yedi ağabeyim (ve) kız kardeşime (doymadım), ne yazık! Eşimden (dostumdan) (ayrıldım), ne yazık!
4 Eşim (dostum) uğrunda altı kişi (tarafından dikilmiş) balbalım.

ELEGEST III (E 53) YAZITI

1907 yılında, J. Gabriel Granö tarafından bulunan yazıt, 1961 yılında Tuva Müzesine taşınmıştır. Taşın ön yüzünde iki, arka tarafında ise bir satırlık Türk runik harfli metin bulunmakta olup bugün Tuva Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰇𐰋𐰇𐰃𐰋:𐰚𐰇𐰍𐰖𐰇𐰉:𐰴𐰋𐰀𐰍𐰚𐰍𐰖𐰇𐰀 1

𐰴𐰚𐰇𐰇𐰋𐰍𐰇<...>𐰴𐰉𐰀:𐰚𐰇^𐰋:𐰚𐰋𐰇 2

^𐰇𐰍𐰖𐰉𐰍𐰖𐰇𐰇𐰚𐰇𐰇𐰚𐰃𐰋𐰍 3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *beg tarkan öge tirig ben esiz ėlim kanım a bökmedim*
2 *ėlimde bėş kata tegzin[ti]m er erdemim üçün*
3 *kök teŋr<i>de boltum er ol kan ur<ı> törömiş*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Bey Tarkan Öge Tirig'im. Kutlu yurduma (ve) hanıma doymadım.
2 Yurdumu beş kez dolaştım erkeklik kahramanlığım için.
3 Mavi gökte yaratıldım. O han, erkek (olarak) yaratılmış.

HERBİS-BAARI (E 59) YAZITI

Herbis-Baarı bölgesindeki bir kurganda bulunan ve 1961 yılında Tuva Müzesine taşınan yazıtta toplam dokuz satır bulunmakta, bugün Tuva Müzesinde korunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan ilk dört satır)

𐰇𐰋𐰚𐰋𐰼:𐰼𐰃𐰼𐰀𐰴𐰇:𐰋𐰋𐰇𐰴𐰼:𐰇𐰃 1
𐰋𐰴𐰋^𐰆𐰘:𐰇𐰋𐰕𐰇𐰼:𐰇𐰚𐰕𐰼:𐰇𐰋⊙𐰼𐰉:𐰇𐰋𐰃𐰇.𐰇<...> 2
<...>𐰍𐰺:𐰇𐰆𐰍𐰖𐰓:𐰇𐰚𐰼𐰉:𐰋⊙𐰃𐰺𐰖𐰓𐰍𐰺:𐰋𐰀𐰴 3
<...>𐰀𐰀𐰲↑𐰀:𐰺𐰇𐰃:𐰋𐰴𐰇:𐰇𐰚𐰋𐰴𐰕:𐰃𐰀𐰼:𐰆𐰃 4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *üç oglanımın ulga<d>turu umadım a*
2 *<...>ı/i esizim e buŋum a kuyda kunçuyum a bökişmedim*
3 *er atım külüg yėgen kaŋım bodun begiŋe ög[e]? <...>*
4 *yėti otuz yaşımda ėlim üçün tokuz tat[ar]*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Üç çocuğumu büyütmeye muktedir olamadım.
2 <...> ne yazık! Ne sıkıntı! Obada eşime doymadım.
3 Erkeklik adım Külüg Yegen(’dir). Babam boy beyinin danışmanıdır.<...>
4 Yirmi yedi yaşımda yurdum için Dokuz Tatar(lar ile mücadele ettim?).

SARGAL-AKSI (E 60) YAZITI

1879 yılında, G. N. Potanin tarafından, Kaa-Kem Irmağı yakınlarında, Sargal-Aksı denilen bölgede bir kurganda bulunmuştur. Toplam üç satırdan oluşan yazıt, bugün ilk bulunduğu yerde açıkta durmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰴+𐰴𐰋𐰘:𐰃𐰚:𐰉 1

𐰴𐰍+𐰚𐰴𐰇:𐰍𐰆:𐰍𐰍𐰍:𐰴𐰇𐰃:𐰆𐰆:𐰴 2

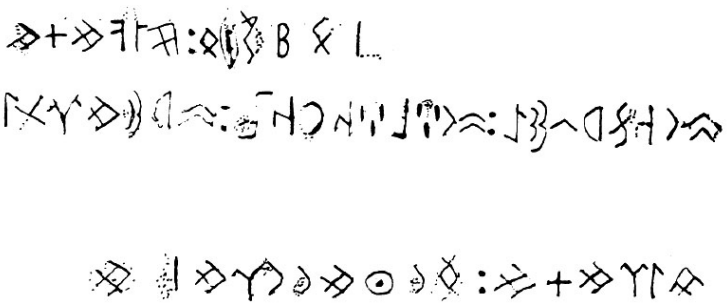
𐰇𐰴(:?))(𐰃?):𐰴⊙:𐰃:𐰴+𐰴𐰚𐰘 3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *esiz ökünçüŋ bökmedim*
2 *tokuz yaşda tuglug ap<a>ka tapdım erde<m>im*
3 *bilmedim buŋum bo ermiş*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Ne yazık! Ne pişmanlık! Doymadım.
2 Dokuz yaşımda Tuglug Apa'ya bağlandım. Kahramanlığım,
3 Bilmedim, sıkıntım bu imiş.

Çizim: Pentti Aalto, "Old Turkic epigraphic materials", s.26.

SUGLUG-ADIR-AKSI (E 61) YAZITI

1962 yılında E. B. Çadamba tarafından bulunan yazıtta toplam üç satır bulunmaktadır. Şançi I yazıtı adıyla da bilinen bu taş, bugün ilk bulunduğu yerde açıkta durmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰋𐰆𐰇:𐰋𐰆𐰃𐰏𐰆𐰴 1
𐰋𐰆𐰇:𐰆𐰍𐰞𐰋𐰆𐰃𐰉 2
𐰀𐰴𐰏(?)𐰆𐰉:𐰞𐰋𐰀 3

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *ėlim kanım a esizim e*
2 *kuyda kisim esizim e*
3 *küŋik? utuk? ben*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Yurdum, hanım, ne yazık!
2 Obada eşim, ne yazık!
3 (Ben) Küngik Utuk'um (?).

UYBAT VI (E 98) YAZITI

1964 yılında, M. İ. Borgoyakov tarafından bulunan ve ardından Abakan'daki Hakas Müzesine taşınan altı satırlık yazıt, bugün Hakas Müzesinde korunmaktadır. Bu yazıt hem içerdiği tarihî olaylar hem de Türkçenin söz varlığı açısından önemli ve değerlidir. Özellikle yazıtın 3. satırında geçen *Orkon yėrini <al>-dokda azıglıg toŋuz teg tirig beg esiz* "Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz). Beyiniz Tirig (idi). Ne yazık!" cümlesinde Orhon Irmağı civarının ele geçirildiğinden söz edilmektedir. Bu da bize Kırgızların Uygur Kağanlığı'nı yıktığı ve dolayısıyla Orta Moğolistan coğrafyasını ele geçirdiği 840 tarihine işaret etmektedir. Bu bakımdan yazıtın 840'tan önce yazılmış olması tarihî açıdan mümkün görünmemektedir. Yazıtın 6. satırındaki *bugu* sözcüğü de Türkçenin tarihî söz varlığı bakımından değerlidir. Cümle şöyledir: *<...> ölürtüm kök böri kar<a> as bugu ölürtüm* "<...> öldürdüm. Bozkurt, kara kakım (ve) geyik öldürdüm." Cümlede yer alan *bugu* bir geyik türü olup bu sözcük Türk runik harfli eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca bu yazıtta tespit edilmiştir. Bu durum, yazıtın önemini ve değerini hâliyle artırmaktadır. Yazıt kahramanının öldürdüğü anlaşılan *kök böri* sözcüğünde hayvanın rengi ile elde edilen bir kurt türünden, bozkurttan söz edildiği açıktır. Yine bu satırda yer alan *kara as* ise bir kakım türüdür. Dolayısıyla da bu örnekler Türklerin renk adlarından hareket ederek hayvan türlerini belirlediğinin en güzel örnekleri olmaktadır. Bu denli önemli bir yazıtın tüm satırlarını aşağıda vermeyi yararlı buluyoruz.

Türk Runik Harfli Metni

𐰴𐰚𐰺𐰖𐰴𐰚:𐰘<...>𐰚𐰺𐰖𐰚:𐰘⊙𐰋)𐰇𐰘𐰃:)>D⊙>:𐰖 1

<...>𐰖𐰃𐰘𐰾⊙𐰃:𐰴𐰖𐰃𐰖𐰖𐰃:𐰖𐰇𐰍𐰖𐰇:𐰘⊙𐰋𐰓𐰋:𐰖⊙𐰉 2

𐰘𐰖:𐰴𐰚𐰴𐰖𐰀:𐰴𐰀𐰘⊙>𐰾𐰇𐰓𐰇𐰍𐰘:𐰖𐰋𐰑𐰋:(𐰖?)𐰖𐰣𐰖𐰽:)𐰃𐰍> 3

𐰖𐰘𐰖:𐰺𐰺+𐰖𐰍𐰺D𐰺𐰴𐰇:𐰴𐰖𐰀:𐰾𐰍𐰉𐰇𐰓 4

𐰖𐰾𐰚:𐰘𐰋𐰃:𐰍<...>𐰺𐰀𐰖<...>𐰍𐰇𐰾 5

𐰺𐰀𐰖𐰾𐰖:>𐰇𐰉◊𐰍𐰃:𐰍𐰖𐰚𐰘𐰖:𐰺𐰀𐰖𐰾𐰖<...> 6

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *er <b>uŋun? kazgandıŋız bökmed[iŋi]z begrekim beg*

2 *buŋ a adrıldıŋız açıg a kırk erig kaŋsız kıl[dıŋız]*

3 *orkon yėrini <al>dokda azıglıg toŋuz teg tirig beg esiz*

4 *eŋç? bars tirig begim yaşı erdemim esiz e*

5 *ėlçi <...> ertim <...> şk ? kızı böke?*

6 *<...> ölürtüm kök böri kar<a> as bugu ölürtüm*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Asker(in) (büyük) sıkıntı(sı)yla kazandınız, doymadınız, soylu (kudretli) bey.

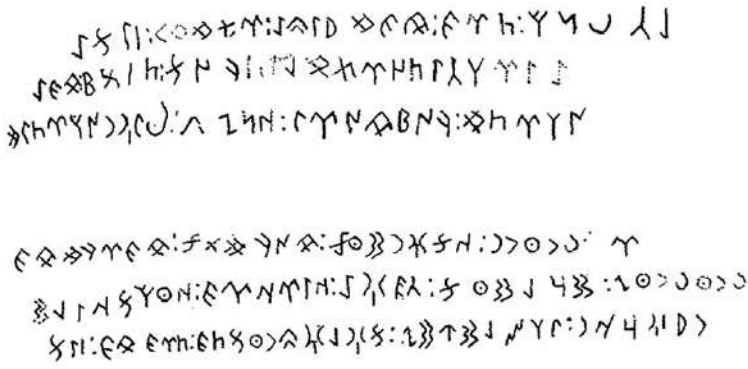
2 Ne sıkıntı! Ayrıldınız, ne acı! Kırk askeri babasız bıraktınız.

3 Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz). Beyiniz Tirig (idi). Ne yazık!

4 ? Bars Tirig (adlı) beyimin yaşı (ve) kahramanlığım, ne yazık!

5 Elçi <...> idim, <...> kızı Böke?

6 <...> öldürdüm. Bozkurt, kara kakım (ve) geyik öldürdüm.

Çizim: https://bitig.kz/copies/1173.jpg

TEPSEY V (E 115) YAZITI

Tepsey adlı büyük bir kaya üzerinde, yazı ve kaya üstü tasvirler (petroglif) bulunan bu kompleks, 1888 yılında G. İ. Spasskiy tarafından keşfedilmiştir. Kaya üzerindeki yazıların farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından yazılmış olma olasılığı nedeniyle her yazı ayrı bir yazıt olarak değerlendirilmiş, bu nedenle de her birine birer numara verilmiş olup toplam on bir yazıttan oluşmaktadır. Aşağıda metni, okunuşu ve günümüz Türkçesine aktarımını verdiğimiz Tepsey V olarak bilinen bu yazıt tek satırdan oluşmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

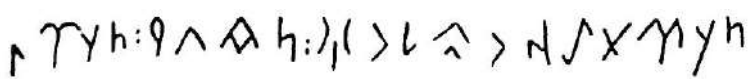
𐰚𐰃𐰠𐰇:𐰉𐰍𐰆𐰇:𐰋𐰃𐰺𐰍𐰃:𐰋𐰃𐰠𐰇

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

teŋr<i>de kutlug tebsey teŋri

Günümüz Türkçesine Aktarımı

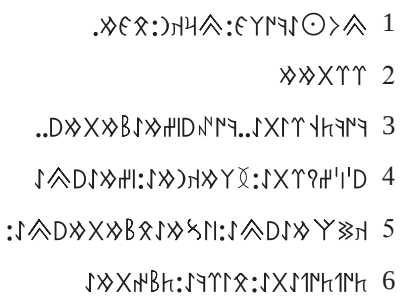
Aziz, kutlu Tepsey, ilahi!

YEERBEK II (E 149) YAZITI

Yazıt, Yeerbek kasabası yakınlarında bulunmuş olup toplam altı satırlık bir metin içermektedir. Bugün Tuva Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *toŋa külüg tarkan beg m[en]*

2 *er erdemim*

3 *kök teŋride[ki] kün ay esizim e <b>ökmedim y[ıta]*

4 *yagız yėrde ėlim kanım a esizim e yıta*

5 *kadaşım a yıta esizim e bökmedim yıta*

6 *töpöt üpede? birke tükendim e*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Tonga Külüg Tarkan Bey'im.

2 Erkeklik kahramanlığım,

3 Mavi gökteki güneş (ve) ay, ne yazık! Doymadım, eyvah!

4 Yağız yerde yurdum, hanım, ne yazık! Eyvah!

5 Akrabalarım, eyvah! Ne yazık! Doymadım, eyvah!

6 Tibet? ülkesinde? öldüm.

Foto: https://bitig.kz/sizes/2929.jpg

DAĞLIK ALTAY CUMHURİYETİ YAZITLARI

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk yönetimlerden biri olan Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde de Türk runik harfli yazıtlarımız bulunmaktadır. Yakın zamanda Larissa Tıbıkova, İrina Nevskaya ve Marcel Erdal'ın yürüttüğü "Dağlık Altay Yazıtları Projesi" çerçevesinde, yazıtların yeni estampajları alınmış, yeni okuma ve anlamlandırmalar yapılmıştı. Özellikle çözünürlüğü yüksek fotoğrafların da yer aldığı bu veriler, internet ortamında araştırmacıların hizmetine sunulmuş, ayrıca 2012 yılında kitap olarak da yayımlanmıştı: *Katalog Drevnetyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov*.

Aşağıda bulunan liste, kitapta verilen sıraya göre düzenlenmiş ayrıca yazıtın bilinen diğer adları da eklenmiştir:

A 1. Çarış
A 2. Katanda
A 3. Tuekta I
A 4. Kuray I
A 5. Kuray II
A 6. Mendur-Sokkon I-1
A 7. Mendur-Sokkon I-2
A 8. Mendur-Sokkon I-3
A 9. Mendur-Sokkon I-4
A 10. Mendur-Sokkon II
A 11. Mendur-Sokkon III
A 12. Mendur-Sokkon IV
A 13. Biçiktu-Boom I
A 14. Biçiktu-Boom II-1
A 15. Biçiktu-Boom II-2
A 16. Biçiktu-Boom III
A 17. Biçiktu-Boom VI
A 18. Bar Burgazı I
A 19. Adır Kaya / Adır-Kan
A 20. Taldu-Ayrı
A 21. Bar Burgazı II
A 22. Bar Burgazı III
A 23. Yalbak-Taş I / Kalbak-Taş I
A 24. Yalbak-Taş III / Kalbak-Taş III
A 25. Yalbak-Taş IV - VI / Kalbak-Taş IV - VI
A 26. Yalbak-Taş V / Kalbak-Taş V
A 27. Yalbak-Taş VII / Kalbak-Taş VII
A 28. Yalbak-Taş VIII / Kalbak-Taş VIII
A 29. Yalbak-Taş IX / Kalbak-Taş IX
A 30. Yalbak-Taş X / Kalbak-Taş X

A 31. Yalbak-Taş XI / Kalbak-Taş XI
A 32. Yalbak-Taş XII / Kalbak-Taş XII
A 33. Yalbak-Taş II-XV / Kalbak-Taş II-XV
A 34. Jalgız-Töbe I
A 35. Jalgız-Töbe II
A 36. Mendur-Sokkon V
A 37. Biçiktu-Boom XI-XII
A 38. Mendur-Sokkon IX
A 39. Yalbak-Taş XIII / Kalbak-Taş XIII
A 40. Yalbak-Taş XVII / Kalbak - Taş XVII
A 41. Yalbak-Taş XVIII / Kalbak - Taş XVIII
A 42. Yalbak-Taş XIX / Kalbak-Taş XIX
A 43. Yalbak-Taş XX / Kalbak-Taş XX
A 44. Yalbak-Taş XXI / Kalbak-Taş XXI
A 45. Yalbak-Taş XXII / Kalbak - Taş XXII
A 46. Yalbak-Taş XXIII / Kalbak - Taş XXIII
A 47. Yalbak-Taş XXIV / Kalbak - Taş XXIV
A 48. Yalbak-Taş XXVI / Kalbak - Taş XXVI
A 49. Kupçegen
A 50. Karban
A 51. Tuekta II
A 52. Tuekta III
A 53. Teke-Turu
A 54. Biçiktu-Boom IV
A 55. Biçiktu-Boom V
A 56. Yalbak-Taş XIV / Kalbak-Taş XIV
A 57. Yalbak-Taş XVI / Kalbak-Taş XVI
A 58. Yalbak-Taş XXX / Kalbak - Taş XXX
A 59. Yalbak-Taş XXXI / Kalbak - Taş XXXI
A 60. Yalbak-Taş XXV / Kalbak - Taş XXV
A 61. Yalbak-Taş XXVII / Kalbak - Taş XXVII
A 62. Yalbak-Taş XXVIII / Kalbak - Taş XXVIII
A 63. Yalbak-Taş XXIX / Kalbak - Taş XXIX
A 64. Manırlu-Kobı I
A 65. Manırlu-Kobı II
A 66. Sogodek
A 67. Tekpenek
A 68. Çirik-Taş
A 69. Biçiktu-Boom VII
A 70. Kara-Boom / Semisart
A 71. Mendur-Sokkon VII
A 72. Ustyugi Sarı-Kobı
A 73. Mendur-Sokkon VI
A 74. Sakıyla-Kobı I / Belıy-Boom I

A 75. Sakıyla-Kobı II / Belıy-Boom II
A 76. Biçiktu-Boom VIII
A 77. Biçiktu-Boom X
A 78. Kurgak I
A 79. Kızıl-Kabak I
A 80. Kızıl-Kabak II
A 81. Biçiktu-Boom IX
A 82. Mendur-Sokkon VIII
A 83. Bolşoy-Yaloman
A 84. Yabogan
A 85. İnegen I / Nijniy İnegen / Kızık Telan
A 86. İnegen II / Nijniy İnegen / Kızık Telan
A 87. Kurgak II
A 88. Tuekta IV
A 89. Ust-Uba
A 90. Tuekta V

Dağlık Altay bölgesi yazıtlarının bir bölümü günlük kullanılan eşyalar üzerine önemli bir bölümü ise kayalara yazılmıştır. Yenisey bölgesindeki Sulek Kayasında olduğu gibi, Yalbak Taş veya Kalbak Taş adıyla bilinen kaya üzerinde de çok sayıda metin bulunmakta olup Dağlık Altay yazıtlarının bir bölümünü bu kaya üzerindeki metinler oluşturmaktadır.

Aşağıdaki bölümde Dağlık Altay bölgesinden bazı yazıtların Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı yer almaktadır.

YALBAK-TAŞ XIII (A 39) YAZITI

Yazıt, Yalbak-Taş kayası üzerinde bulunan metinlerden on üçüncü olandır. Yazıtta sekiz harf bulunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

er atı ėl yėgen e

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Erkeklik adı El Yegen'(dir).

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A39/KALBT13_X.PNG

YALBAK-TAŞ XIX (A 42) YAZITI

Kalbak Taş adıyla da bilinen kaya üzerinde bulunan on dokuzuncu metin olup toplam on üç harften oluşmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

𐰉𐰆𐰴𐰺𐰇𐰺𐰃𐰋𐰇𐰺

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

bört ap<a>ka ben bitidim e

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Bört (adlı) ağabeyim (için) ben yazdım.

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A42/KALBT19_X.PNG

YALBAK-TAŞ XXII (A 45) YAZITI

Kalbak Taş kayası üzerinde bulunan ve on dokuz harf ve tek satırdan oluşan bu yazıtın ilginç ve önemli taraflarından biri, yazıtı yazan kişinin öteki dünyada var olduğu düşünülen ebedî hayattan söz etmiş olmasıdır. Bu da doğal olarak dikkatimizi çekmektedir.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

yėrdeki ėgitir beŋkü yėrdeki aŋar

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Yeryüzündekiler (yerde olanlar) besler, ebedî yerdekiler anar.

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A45/KALBT22_X.PNG

YALBAK-TAŞ XXIII (A 46) YAZITI

Yalbak Taş kayası üzerindeki yirmi üçüncü metin olan bu yazıtta yazıt sahibi, annesini kaybettiğini belirtmiş ve dolayısıyla kederini taşa nakşetmiştir. Bu arada, 'beyaz' anlamındaki *ürüŋ* sözcüğünün kişi adı olarak kullanılmış olması, sözcüğün Türk kültür tarihi açısından da değerli olduğunu belirtmemize izin vermektedir.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

Ürüŋ e bitidim e anaçım a adrıldımız a

Günümüz Türkçesine Aktarımı

(Adım) Ürüng (ben) yazdım (hâkkettim), anneciğim(den) ayrıldık.

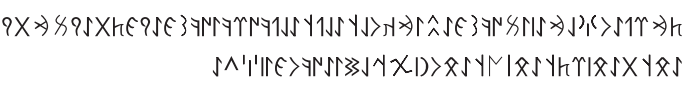

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A46/KALBT23_X.PNG

KURGAK I (A 78) YAZITI

Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde bulunan satır sayısı en çok olan yaztlardan biridir. Kaya üzerindeki bu yazıtta çok sayıda kaya üstü tasvir (petroglif) de bulunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

temir apa oglum a esiz ökünçüg e atım kuluŋ (kulaŋ?) a alp yürek e ökünçüg e yėgetdi bedizetdimiz e beŋ<ü>de bėrtiŋ e beŋüŋ e bunsuz (buŋsuz?) kıldı a ökünç e sagış a

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Temir Apa'nın oğluyum, ne yazık! Ne pişmanlık! Adım Kulun Alp('tır). Kahraman (bir) yürek, ne pişmanlık! En iyisini yaptı, yazıtını süsledik. (Yaptıklarını) ebedî taşta anlattın. Ebedî taşını sıkıntısız yaptı(k). Ne pişmanlık! Ne acı!

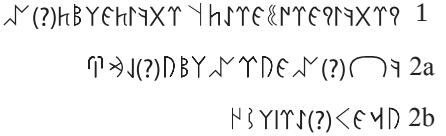

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A78/KURGAK1_X.PNG

YABOGAN (A 84) YAZITI

Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde bulunan yazıtlar içerisinde, hem satır sayısının fazlalığı hem de içerdiği sözcük ve cümleler bakımından en önemli ve değerli olanı kuşkusuz Yabogan yazıtıdır. Atların donları yani renkleri ile türlerinin gösterilmesi, aynı zamanda o at türüne yakışacak eyerin madeninin belirtilmiş olması bakımından değerli bilgiler içerir. Yazıtta yer alan sözcükler yalnızca Türk dili alanı için değil, aynı zamanda Türk kültürü açısından da dikkatle değerlendirilmek zorundadır. Özellikle *tuç* 'tunç' sözcüğü, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında yalnızca bir kez tespit edilmiş olup Türklerin bir alaşım olan tuncu bildiğini göstermesi bakımından çok değerlidir.

Türk Runik Harfli Metni

𐰉𐰚𐰴𐰇𐰋𐰃𐰉𐰍(?)𐰃𐰋𐰇𐰉𐰚𐰴𐰇𐰀𐰃𐰍𐰋𐰃𐰆𐰇𐰉𐰚𐰴𐰇𐰘𐰋𐰇𐰃𐰋 3

𐰚𐰴𐰋(?𐰖)𐰚𐰆𐰋𐰍𐰉𐰇:𐰀 𐰖𐰀(?𐰃)𐰖𐰱(?𐰇)𐰴𐰇(?𐰋)𐰇(?𐰋)𐰚𐰆𐰃𐰉𐰇 4

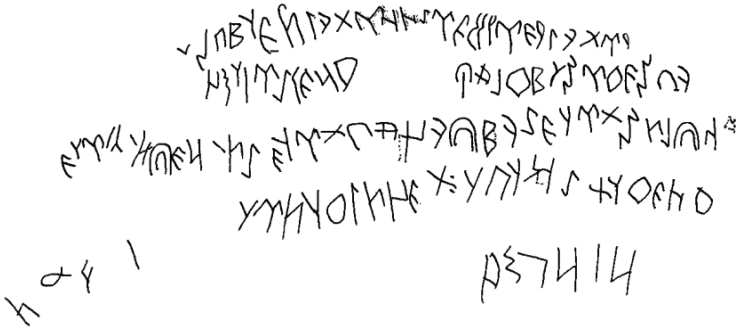
𐰍𐰏𐰖𐰇 5

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *yėrdeki yegren adgır teŋrideki teglökten?*
2a *kişnegey erinç löky almış?*
2b *yrgU ersel? enç? ü*
3 *ak at altun ederlig e kök at kümüş ederlig e torug at tuç ederlig*
4 *bitig bitidi esizim şŋş? edgüti yaŋ? tėril?*
5 *erser unç ü*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Yeryüzündeki kestane rengi donlu aygır, gökteki ?
2a Kişneyecek elbette. ?
2b (?)
3 Ak at altın eyerli, boz at gümüş eyerli, doru at tunç eyerli (olur).
4 Yazıt kazıdı, ne yazık! (?) daha iyi (?) toplan!(?)
5 ise mümkün(?).

Çizim: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A84/JABAGAN_X.PNG

KIRGIZİSTAN YAZITLARI

Kırgızistan yazıtları terimi ile günümüz Kırgızistan sınırları içerisinde ele geçmiş yazıtları kastediyoruz. Bu bölge yazıtlarına "Tanrı Dağları Yazıtları" da dendiğini ekleyelim. Kırgızistan yazıtları üzerinde de epeyce çalışma yapılmıştır. Yakın zamanlarda bu satırların yazarının Rysbek Alimov ve Fikret Yıldırım ile birlikte hazırladıkları *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig* adlı kitapta "Kırgızistan Yazıtları" bölümünü hazırlayan Alimov, hazırladığı bölümü daha sonradan müstakil kitap hâlinde yayımlamıştı: *Tanrı Dağı Yazıtları*, *Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*.

Aşağıda bulunan liste, Alimov'un kitabı temel alınarak öteki kaynaklardaki yazıtlar ile karşılaştırmak suretiyle hazırlanmıştır:

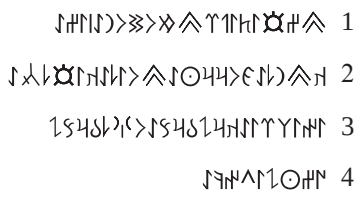
K 1. Talas I
K 2. Talas II
K 3. Talas III
K 4. Talas IV
K 5. Talas V
K 6. Talas VI
K 7. Talas VII
K 8. Talas VIII
K 9. Talas IX
K 10. Talas X
K 11. Talas XI
K 12. Talas XII
K 13. Talas XIII
K 14. Talas XIV
K 15. Talas XV (Kuru Bakayır)
K 16. Talas XVI (Taş maske)
K 17. Koy Sarı
K 18. Ak Ölön
K 19. Koçkor I
K 20. Koçkor II
K 21. Koçkor III
K 22. Koçkor IV
K 23. Koçkor V
K 24. Koçkor VI
K 25. Koçkor VII
K 26. Koçkor VIII
K 27. Koçkor IX
K 28. Koçkor X
K 29. Koçkor XI
K 30. Koçkor XII
K 31. Koçkor XIII
K 32. Koçkor XIV
K 33. Koçkor XV
K 34. Koçkor XVI
K 35. Koçkor XVII
K 36. Koçkor XVIII
K 37. Koçkor XIX
K 38. Koçkor XX
K 39. Koçkor XXI
K 40. Koçkor XXII
K 41. Koçkor XXIII
K 42. Koçkor XXIV

Aşağıdaki bölümde Kırgızistan yazıtlarından bazılarının Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır. Metinlerin yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı tarafımızdan yapılmıştır.

TALAS I (K 1) YAZITI

1896 yılında Kırgızistan'ın Talas kenti yakınındaki Kırk Kazık mevkisinde bulunmuş olup yazıtta toplam dört satırlık Türk runik harfli bir metin yer almaktadır. Yazıtın bugün St.-Petersburg Hermitage Müzesinde koruma altında olduğunu ekleyelim.

Türk Runik Harfli Metni

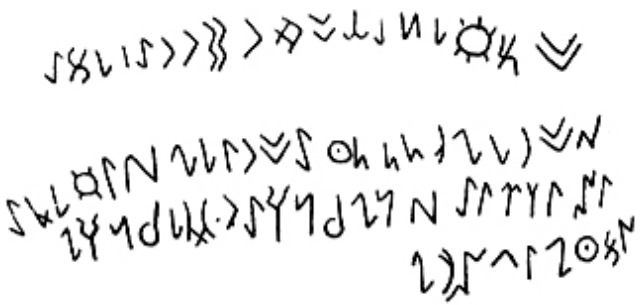

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *atızım ėtip er atım udun a esiz e*
2 *katunı a agrırınta tulı a kalmış a*
3 *inileri kara bars a ogul bars a*
4 *özinte işinke*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 ? edip erkeklik adım Udun a, ne yazık!
2 Hatunu hastalandığında dul kalmış.
3 Kardeşleri Kara Bars ve Oğul Bars
4 Özleri (kendi) işlerinde(dir).

Çizim: Julius Németh, "Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan", s. 135.

TALAS II (K 2) YAZITI

1898'de Kallaur tarafından bugünkü Talas kenti yakınlarında bulunan yazıt toplam sekiz satırdan oluşmaktadır. Kaynaklarda yazıtın, bugün Bişkek Devlet Müzesinde korunmakta olduğu bilgisi bulunmaktadır.

Türk Runik Harfli Metni (Yazıttan ilk dört satır)

1
2
3
4

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *otuz oglan a sagdıçları pėçin e <i>lt<e> <y>ėgirmi e*
2 *er atım kara çor a yagı atı kara yazmaz*
3 *altı uyasıga bir ėkiz e siŋili <...> ölmiş*
4 *kar<a> çor atım kul a kara yazmaz a*

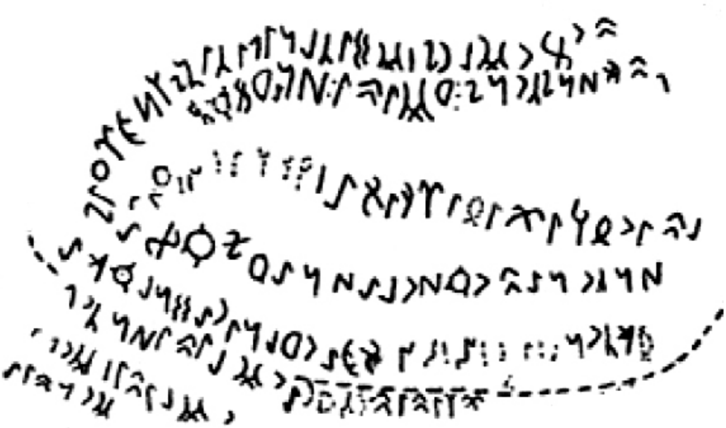
Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Otuz oğlan sadık dostları maymun yılı(nın) yirmi(sindeydi).

2 Erkeklik adım Kara Çor, düşman(ımın) adı Kara Yazmaz.

3 Altı akrabası, bir(i) ikiz (olan) kızkardeşi <...> ölmüş.

4 Kara Çor adım(dır). Kul, Kara Yazmaz.

Çizim: Julius Németh, "Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan", s. 137.

TALAS IX (K 9) YAZITI

1961 yılında bulunan ve toplam iki satırlık metin yer alan yazıt, Bişkek'teki Devlet Tarih Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kutlug öz inençü esiz öz öge*
2 *kutlug a oglanın ulatı k*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Kutlu Öz İnençü kutlu Öz Öge
2 Kutlu çocuklarıyla birlikte (kaldı).

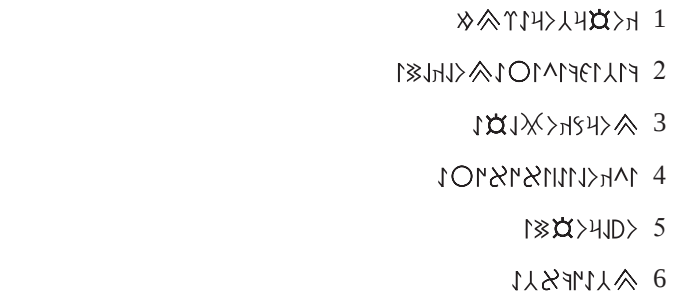

Çizim: Rysbek Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, s. 216.

TALAS XIII (K 13) YAZITI

1977 yılında Çetin Cumagulov ve ekibi tarafından Talas kenti civarındaki Kesken Töbö adlı bölgede bulunmuştur. Yazıt, toplam altı satırdan oluşmakta olup bugün Bişkek'teki Devlet Tarih Müzesinde koruma altındadır.

Türk Runik Harfli Metni

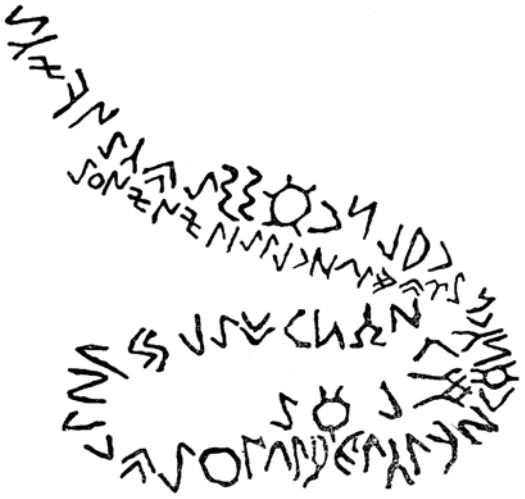

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *kumar çor a er atım*
2 *kiçig kisim e tul kaldı*
3 *tursuk? oglum a*
4 *iş kulı a esiz özüm e*
5 *uyalar umadı*
6 *at aç a öküz aç a*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Kumar Çor erkeklik adım(dır).
2 Küçük hanımım dul kaldı.
3 Tursuk? (adlı) oğlum,
4 İş (eş?) kulu, ne yazık! kendim?
5 Akrabalarım başaramadı (gücü yetmedi).
6 At(lar) aç, öküz(ler) aç.

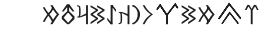

Çizim: Rysbek Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, s. 221.

KOÇKOR XI (K 31) YAZITI

Kırgızistan'ın Kök-Say bölgesinde bulunan ve kaya üzerine hâkkedilmiş yazıtlardan olup 2002 yılında Kubatbek Ş. Tabaldiyev ve ekibi tarafından keşfedilmiştir. Bu bölgede bulunan kaya üzerindeki yazıtlara Koçkor yazıtları da denmektedir. Yazıt, bugün ilk bulunduğu yerdedir.

Türk Runik Harfli Metni

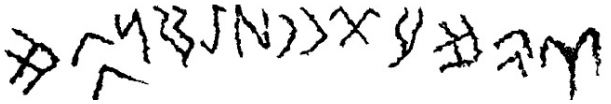

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

er atım adıg on ok a adrı<l>tım

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Erkeklik adım Adıg('dır). On Ok (boyundanım), öldüm.

Çizim: Rysbek Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, s. 247.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ YAZITLARI

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelerden biri de Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Bu yazıtların bir bölümü ilk bulunanlar, bir bölümü ise yakın zamanlarda bulunanlardır. Yazıtların önemli bir bölümü Çin'in kuzeybatında yer alan Doğu Türkistan sınırları içerisinde, bir tanesi İç Moğolistan'da, bir tanesi ise, çoğunlukla Çinlilerin yaşadığı bölgede ele geçmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki yazıtlar, 1898 yılından beri bilinmektedir. Turfan'da bulunan ve Yar-Gol veya Yar-Hoto adıyla bilinen kent kalıntılarındaki mağara duvarı yazıtları hakkında ilk bilgiyi D. A. Klementz'in verdiği bilinmektedir. Klementz'in 1898'de yayımlanan çalışmasında on üç metin yer almaktadır. Bu on üç metin, Wilhelm Radloff'un 1899 yılında yayımlanan "Altuigurische Sprachproben aus Turfan" adlı çalışmasında yayımlanmıştır. Hüseyin Namık Orkun ise, Klementz ve Radloff'un verdiği 4 ve 7 numaralı metinlerin yayımını yapmıştır.

Eski Türk yazıtlarındaki harfleri çözen Danimarkalı bilim adamı Vilhelm Thomsen'in asistanı Kurt Wulff, hem Helsinki hem de St.-Petersburg'daki kopyaların fotoğraflarını almış olup Thomsen ve Wulff'un bu materyalleri bugün Kopenhag'da korunmaktadır. Marcel Erdal 1993 yılında yayımlanan "The runic graffiti at Yar Khoto" makalesinde Thomsen ve Wulff'un materyallerini de incelemiştir. Son olarak Cengiz Alyılmaz, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki yazıtların büyük bir bölümünü 2015 yılında "*İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*" adıyla yayımlamıştır.

Aşağıda, bilinen yazıtların bir listesi ve yazıtlara verilen türlü adlar yer almaktadır:

1. Karı Çor Tegin/Xi'an
2. Cimsar/Yemiş Tutuk
3. Çagan Obuga/Yorçı
4. Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki Yazıt I/ Kutlug Kunçuy

5. Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki Yazıt II/Śāriputri/Saripu
6. Yar-gol
7. Kumtura I
8. Kumtura II
9. Hoten Çubuğu

Aşağıdaki bölümde Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunan yazıtlardan birkaçının Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır:

KARI ÇOR TEGİN (Xİ'AN) YAZITI

2012 yılının sonlarına doğru, Tang Hanedanlığı'nın başkenti, eski adıyla Chang'an (長安), şimdiki adıyla Xi'an (西安)'de, 222 Çince karakterden oluşan Tang Hanedanlığı dönemi Çincesi bir metin ile 17 satırdan oluşan Türk runik harfli eski Türkçe kısa bir metin içeren bir mezar taşı bulunmuş ve aynı kentte bulunan Büyük Tang Batı Pazarı (Datang xishi 大唐西市) Müzesinde koruma altına alınmıştı. Bu mezar taşının 795 yılında hazırlandığını Çince bölümden anlamak mümkündür. Ayrıca Türk runik harfli eski Türkçe bölümde geçen *lagzın yıl* "domuz yılı" ifadesinden de 795 yılı elde edilmektedir.

Adına mezar taşı hazırlanan ve Çince bölümde yer alan ifadeye göre Tang Hanedanlığı'nın sol kuvvetler komutanı olduğu belirtilen Karı Çor Tegin'in, Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor'un torunu olduğunu Çince bölümden kolaylıkla anlayabiliyoruz. Yazıt üzerinde çalışan bazı naşirler, yazıtın eski Türkçe bölümünün 4. satırında geçen *atı* sözcüğünde <*sı*> hecesinin yazımının unutulduğunu öne sürerek *atı* sözcüğüne 'torun' anlamını vermek istemiştir. Oysa *atı* sözcüğü, tarihî ve çağdaş Türkçe metinlerde 'yeğen' anlamında kullanılmış, bilinen bir sözcüktür.

Uygurların ikinci kağanı Moyan Çor'un, devleti oğullarına nasıl pay ettiği Tariat yazıtının kuzey yüzünde yer almaktadır. Burada yer alan bilgilerden, kağanın pay ettiği sırada hangi oğullarının hayatta olduğunu da anlayabilmekteyiz. Buna göre Tariat yazıtının kuzey yüzünün 4. satırında Çavış Tegin'e hangi boyların bırakıldığı bulunmaktadır. Buna göre, mezar taşının sahibi Karı Çor Tegin'in, Moyan Çor Kağan'ın oğlu Çavış Tegin'in oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Karı Çor Tegin'in adı, mezar taşının eski Türkçe bölümünün iki sözcükten oluşan 11. satır ile 12. satırın başında yer almaktadır: 11. satır: *karı çor* 12. satır: *tėgin*. Bu mezar taşına önce Çince bölümün yazılmış olması, sol tarafta kalan küçük boşluğa ise eski Türkçe bölümünün kazınması sonucunda, kalan küçük yere sığmadığı için bu şehzadenin adının ikiye bölünerek yazılmış olduğunu anlayabiliyoruz.

Bu şehzadenin adı, yazıtın Çince bölümünün ilk satırında yer almaktadır: 故回鶻葛啜王子守左领军卫将军*Gu huihu ge chuo wangzi shou zuo lingjun wei jiangjun*. "Müteveffa Uygur Karı Çor Tegin, Sol Kuvvetler Komutanının Hatıra Yazıtı".

Karı Çor Tegin kişi adındaki *karı* sözcüğünün dışında, *karı-* fiilinin Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında iki örneği bulunmaktadır. Bunlardan Küli Çor yazıtı batı yüzünün 3. satırında yer alan *karı-* fiili tek örnektir. Fiilin geçtiği cümle şöyledir: <...> *kagan ėlinte* ***karı****p edgü beŋi körti ulug küli çor sekiz on yaşap yok boltı* "<...> kağanın ülkesinde yaşlanıp iyilik (ve) mutluluk gördü. Ulu Küli Çor seksen (yıl) yaşayıp öldü." Öteki örnek ise Tonyukuk yazıtının 2. taşın doğu yüzünün 6. satırda bulunan cümlede yer almaktadır: *Özüm karı<g> boltum ulug boltum* "Kendim yaşlandım, kocadım." Cümlede yer alan *karı* sözcüğü, son seste *g* ünsüzü olmadan yazılmıştır. Tonyukuk yazıtı üzerinde çalışan bazı naşirler son seste *g* ünsüzünün bulunmasının gerekli olmadığını öne sürse de *karı-* fiilinin arkasında isim yapan bir *g* sesine ihtiyaç vardır. Buna göre *karı* sözcüğünün ardında

olması gereken fiilden isim yapan *-g+* ekinin yazımının unutulduğunu söyleyebiliriz.

Karı Çor Tegin'in adındaki *karı* sözcüğünün 'yaşlı' anlamında olması hem şeklen hem de anlam bakımından mümkün görünmemektedir. Üstelik hanedan ailesinden bir şehzadeye 'yaşlı' anlamında bir unvan verilmesi anlam bakımından hiç de yakışık almamaktadır. Buna göre; Karı Çor Tegin ad ve unvanlarının ilki olan *karı* sözcüğünün okunuşu doğrudur ancak 'yaşlı' anlamında değildir. Dolayısıyla bu şehzadenin Yaglakar sülalesinden geldiğini belirtmek için Çinliler *ge* (葛) karakterini kullanılmış, dolayısıyla da Çince bu karakter, dedesi Moyan Çor Kağan'ın anısına saygı amacıyla yazılmıştır. Hasılı, Karı Çor Tegin adında bulunan *Karı* sözcüğü ile *Yaglakar* boy adının yazımında kullanılan *ge* (葛) yani *kar* hecesi ile şehzadenin *Yaglakar* hanedanına mensup olduğu ifade edilmek istenmiş olmalıdır.

Tariat yazıtının kuzey yüzünün 4. satırında Çavış Tegin'e hangi boyların verildiği, Moyan Çor Kağan'ın oğlu olduğu kayıtlıdır ve burada adı *çavış seŋün* yani General Çavış biçimindedir. Ancak burada bir sorunla karşılaşmaktayız. Çin kaynaklarına göre An Lushan isyanını bastırmaya gelenin, kağanın oğlu ve yabgu unvanına sahip olduğu bilinmektedir ve bu kişinin adı *Yehu* (葉護) olarak verilmiştir. Ancak Tariat yazıtında, yabguya verilen boylar kuzey yüzünün 3. satırında geçmektedir ve bu yabgunun adının *bilge tarkan kutlug bilge yawgu* olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Karı Çor Tegin'in babası olan ve Tariat yazıtında adı *çawış seŋün* 'General Çavış' olarak kaydedilen kişinin, Moyan Çor'un ikinci oğlu olduğunu söyleyebiliriz. Unvanının, yalnızca *seŋün* olarak verilmesi de alışıldık bir durum değildir. Üstelik Tariat yazıtına göre, kendisinden sonra şada verilen boylar sayılmaktadır. Bu durumda *çawış seŋün*'ün yabgu ve şad arasında bir makamda olduğu anlaşılmaktadır.

Toplam on yedi satırlık Türkçe bir metin olsa da her satırda ancak bir iki sözcük bulunduğu için satırları yan yana

yazdığımızda ancak iki üç satır kadar yer tutan kısa bir metin elde edilebilmektedir. Yine de yazıtta Türkçenin tarihî söz varlığı için önemli sözcükler bulunduğu da bir gerçektir. Örneğin, 'mezar' anlamındaki *sın* sözcüğü yalnızca bu yazıtta tespit edilmiştir. Bu sözcük, günümüz Çincesinde *qin* olarak yazılır ve "çin" biçiminde telaffuz edilir. Sözcük, Çincede fiil olarak 'uyumak; durmak, durdurmak', isim olarak da 'uyuma odası; hükümdar mezarı' anlamlarındadır. Buna göre; eski Türk yazıtları döneminde tek bir örneği bulunan *sın* sözcüğünün Çince olduğunda kuşkumuz bulunmamaktadır.

Yazıt ile ilgili bir başka konu da yazıtın ilk iki satırında mezar taşının "mingtisi" metni olduğu belirtilmiş, "bu askerin "mingtisi" metnidir" denilmiş olmasıdır. *Miŋtisi* olarak okumayı önerdiğimiz bu Çince sözcüğün, 'ölüyü gömmek için mezarlığa götürürken tabutun önünde taşınan bayrak, tuğ' biçiminde bir anlama sahip olduğunu biliyoruz. Türkçenin, tarihî ve çağdaş dönemlerinde tespit edilmeyen bu sözcüğün, Çince iki karakterin birleşiminden meydana gelmiş olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir. Günümüz Çincesinde *ming* biçiminde telaffuz edilen 铭 karakteri 'taş ve benzeri nesneler üzerine oyulan yazı' anlamında olup bu karakterin, Tang dönemi Çincesindeki telaffuzunun *miŋ* olması gerekir.

Yazıtın 2. satırının başındaki *tisi* olarak yazıldığı açıkça görülen sözcük ise hiçbir Türkçe sözcüğün yazımına benzemediği için Çince 铭 karakteri ile birlikte kullanılan bir karakterin eski Türkçe yazımı olması gerektiğinden hareket ederek anlam bakımından en uygun karakterin *jing* (旌) olması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu iki karakterin birleşmesinden, Çin cenaze kültürüyle ilgili çok önemli bir olguyu gösteren *mingjing* (铭旌) sözcüğü ortaya çıkmış olmaktadır. *Mingjing* 'ölüyü gömmek için mezarlığa götürürken tabutun önünde taşınan bayrak, tuğ' anlamında olup ölünün kim olduğunu bildirmek amacıyla, üzerine ölen kişinin adı, unvanı, memleketi, soyu gibi kimlik bilgileri

yazılır ve ölüyle birlikte gömülür, genelde mezar taşı metni de buna göre oluşturulurdu.

Karı Çor Tegin'in mezar taşının Çin hükümdarı Tang Dezong (唐德宗) (779-805) tarafından yaptırıldığı, yazıtın Çince bölümünde açıkça ifade edilmiştir. Bu Uygur asıllı komutanın, Tang Hanedanlığı ordularının sol kuvvetler askerî birliğinin komutanlığına kadar yükseldiğini, ancak on dokuz yaşında iken hastalanarak vefat ettiğini de yine Çince bölümden anlamaktayız. Hükümdar Tang Dezong, Karı Çor Tegin'in ölümünden duyduğu üzüntüyü, yazıtın Çince bölümünde dile getirmiştir. Türk runik harfli bölüm ise taşın sol tarafına sıkıştırılmış bir biçimde yazılmış, hatta bazı satırlarda Çin karakterlerinin bir bölümü Türkçe metnin içine kadar girmiştir. Buradaki on yedi satırlık eski Türkçe metin ise tamamen bir soykütüğü niteliğindedir.

Karı Çor Tegin yazıtında tespit edilen ilginç bir sözcük de *yaŋı*'dır. Sözcüğün, Uygur dönemi yazıtlarından başka, diğer Türk runik harfli metinlerde tespit edilmemiş olması, sözcüğün Uygur diyalektolojisine ait bir sözcük olması gerektiğini söylememize de izin vermektedir. *Yaŋı* sözcüğünün temel anlamının 'yeni' olsa da eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıklıkla 'ayın ilk on gününe verilen ad' anlamında kullanıldığını da ekleyelim.

Türk Runik Harfli Metni

1 𐰴𐰺? 𐰾𐰃

2 𐱁𐰆?𐰚:𐰋𐰋𐰽

3 𐰾𐰋𐰽:𐰴𐰲𐰋𐰆D

4 𐰾𐰃𐰇:𐰋𐰏𐰾

5 𐰋𐰋𐰾:𐰺𐱁𐰋𐰽

6 𐰾𐰏𐰾𐰏:𐰾𐰋𐰽

7 :𐰋𐰾𐰋𐰏𐰾

𐰸:𐰃𐰏𐰃𐰚 8

𐰃𐰇𐰴:𐰉 9

𐰋𐰃𐰣:𐰓𐰉 10

𐰴𐰓𐰇 𐰃𐰴𐰇 11

𐰃𐰋𐰇:𐰇𐰏𐰃𐰴 12

𐰇𐰾𐰆:𐰃𐰾𐰓D 13

:𐰃𐰚𐰇𐰾𐰓D:𐰓𐰇 14

:𐰇𐰋D:𐰓𐰃𐰴𐰾𐰇 15

:𐰇𐰇D𐰇:𐰚𐰆𐰇 16

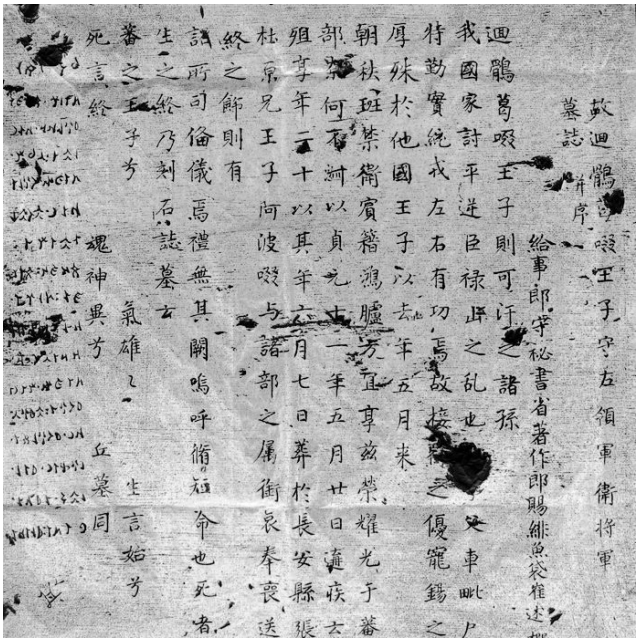
𐰇𐰇𐰃D:𐰃𐰇𐰃𐰾 17

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *bo [er] miŋ-*
2 *tisi bitigi*
3 *yaglakar kan*
4 *altı çawış*
5 *tėgin oglı*
6 *kan totok*
7 *atısı*
8 *bögü bil-*
9 *ge teŋri*
10 *kan inisi*
11 *karı çor*
12 *tėgin sını*
13 *yogı tawgaç*
14 *kan yoglatdı*
15 *lagzın yıl*
16 *altınç ayka*
17 *yėti yaŋıka*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

"Bu, er mingtisi yazıtı(dır), Yaglakar han (sülalesinden) Altı Çavış Tegin'in oğlu, Kan Totok'un yeğeni, Bögü Bilge Tengri Kan'ın kardeşi, Karı Çor Tegin'in mezarı(dır). Yoğ (törenini) Tang hükümdarı yaptırdı. Domuz yılı(nın) altıncı ay(ının) yedinci günü(nde)."

http://blog.sina.com.cn/lixinpc

CİMSAR (YEMİŞ TUTUK/JİMSAR=吉木萨尔) YAZITI

Yazıtın 2006 yılında Wu Xinhua tarafından bulunduğu ve 2009 yılında Cimsar kent merkezi yakınındaki bir müzeye taşındığı bilgisi bulunmaktadır. Yazıtta toplam yedi işaret seçilmekte olup metin yönü aşağıdan yukarı doğru yazılmıştır. Yazıtla ilgili okuma denemesi Luo Xin tarafından yapılmıştır. Luo Xin, ilk üç

harfin belirlenmesinde kararsız kaldığı için iki farklı çizim üzerinde okuma denemesi yapmıştır.

Yazıt üzerinde çalışan Cengiz Alyılmaz ise *yemiş tutuk* okumuş ve *yemiş*i kişi adı, *tutuk*u ise unvan olarak değerlendirip kişi adı+unvanı biçiminde belirlemiştir. Bizce ilk üç harfin tespiti önemlidir; gerisinin *totok* olduğu açıktır ve *totok* unvanının bütün yazıtlardaki yazımı aynıdır. Okuma önerimiz olan *armış* sözcüğü ise 'yorgun' anlamındadır.

Aşağıda yazıtın Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır:

Türk Runik Harfli Metni

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

armış(?) *totok*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

(Ben) Armış Totok'um (Ben askerî vali Armış'ım).

Foto ve çizim: Luo Xin, "Jimusaer er gonghe gu tujuewen ke míng dediaochayu sikao", s. 2.

KUMTURA YAZITLARI

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer alan ve daha çok Doğu Türkistan adıyla bilinen ancak Çinlilerin Xinjiang dediği Uygur Özerk Bölgesi'nde yer alan Kuça kentinin 25 km. kadar batısında yer alan ve çok sayıda mağara kompleksinden oluşan Budist tapınakta ele geçmiştir. Kumtura yazıtları hakkında önemli bir yayına imza atan Peter Zieme'nin verdiği bilgiye göre Kumtura'da bir mağarada bulunan Türk runik harfli metinden ilk söz eden Albert Grünwedel olmuştur. Kumtura'daki mağaralarda farklı alfabelerle yazılmış metinler bulunduğunu da bu vesile ile eklemiş olalım.

Aslında, bölgedeki Budist dinî kültür çerçevesindeki duvar resimleri, yazılar, arkeolojik buluntular düşünüldüğünde bu küçük yazı, önemsiz gibi görülebilir. Ancak Moğolistan coğrafyasından kuzey ve kuzeybatı Çin'e gelen başta Uygur Türkleri olmak üzere Türk dilli halkların Türk runik alfabesi ile metinler vücuda getirmiş olması oldukça önemlidir. En azından Soğd temelli eski Uygur alfabesinin yaygın bir biçimde kullanıldığı zamana kadar, Türk runik harflerinin de uzun bir süre kullanımda kaldığı anlaşılmaktadır.

Elimizdeki bilgilere göre yirminci yüzyılın başlarında, Kumtura mağaralarının bulunduğu bölgeyi Alman sefer heyeti üç, Fransız, Japon ve Rus sefer heyetleri ise birer kez ziyaret etmiştir.

Aşağıda iki yazıttan oluşan ve Kumtura I ve II adlarıyla bilinen iki metnin Türk runik harfli metni, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı bulunmaktadır. Türk runik harfli metin, fotoğraflar ile Peter Zieme'nin teşhis ettiği harfler çerçevesinde yazılmış, yeni Türk harfleriyle yazımı ve günümüz Türkçesine aktarımı ise tarafımızdan yapılmıştır:

Türk Runik Harfli Metni

𐰋𐰉𐰆:𐰉𐰚𐰍𐰃𐰇𐰍𐰆𐰋𐰍:𐰆𐰋𐰃𐰍:??𐰍𐰇𐰍𐰇 1

?𐰆??𐰍𐰃𐰋 2

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 *darmar[uç] buka tėgin Ram (Aram?) Çor beg yėg k?*
2 *ko/uŋi a?*

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 (Ben) Darmaruç Buka Tegin'im. Ram (Aram?) Çor bey iyi(dir).
2 ?

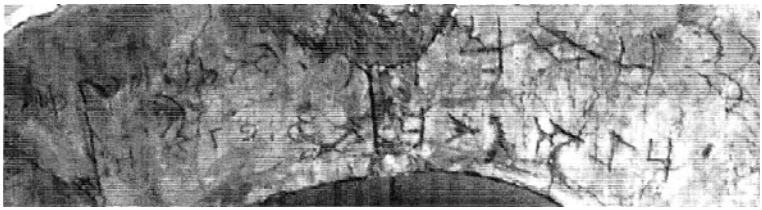

Foto: Peter Zieme, "Eine Runeninschrift aus Kumtura", s. 219

HOTEN ÇUBUĞU

Çin halk Cumhuriyeti'nde ele geçmiş bir başka önemli yazıt da Doğu Türkistan'ın en güneyinde yer alan Hoten'de bulunduğu için aynı adla anılan ve ağaç bir çubuk üzerine yazılmış olan Hoten Çubuğu'dur. Eksik bir okuyuş olmakla birlikte, yazıtın ilk yayımını yapan Peter Zieme, Hoten'de bulunduğu bilinen bu çubuğun büyük bir olasılıkla kavak ağacından yapıldığını, çubuğun kalınlığının 0.3 cm., eninin 3 cm. ve uzunluğunun ise 32.4 cm. olduğunu belirtmiştir. Çubuk üzerinde on altı işaret bulunmaktadır. Zieme'nin tespit ettiği harfler şunlardır: *a/e, l², b², l², kü,*

d^2, qu/uq, r^1, g^1, t^2, t^1, n^2, r^2, m, ş, : Zieme, ihtiyatlı olarak şöyle okumuştur: *El B(i)lküd Qu?gt (=Qurgat?) T?n ermiş*.

Bu ağaç çubuğun Hoten'de yani Doğu Türkistan'ın en güneyinde bulunması dolayısıyla, özellikle Çinliler tarafından sahte bir yazıt olabileceği görüşü ileri sürülmüştür. Yazıtta, öteki yazıtlardan farklı bir iki harf bulunması, anlamlı biçimde okumayı engellemekle birlikte, metnin sonunda bulunan *ermiş* 'imiş' biçiminin, *er-* ana yardımcı fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekiminin bulunması, metnin Türkçe olduğuna iyi bir kanıttır. Yazıttaki bu on altı harfin bir bölümü öteki Türk runik harfli yazıtlardaki harflere benzemediği için okumak ve anlamlandırmak güçleşmektedir. Ancak yine de yazıt ile ilgili okuma ve anlamlandırma denememizin devam ettiğini eklemiş olalım.

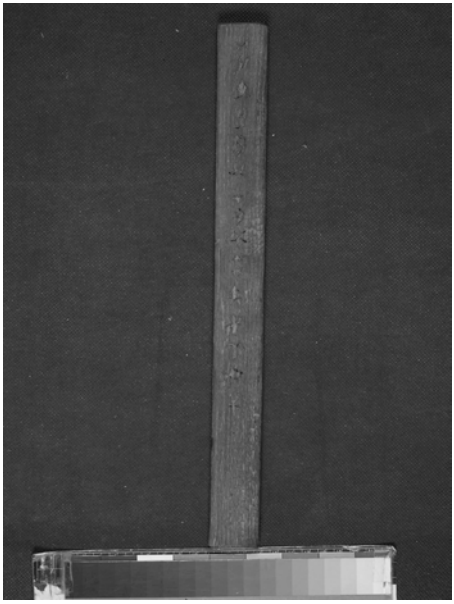

Foto: Zhang Tieshan

KAYNAKLAR

Aalto, Pentti-G. John Ramstedt-J. Gabriel Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* LX/7, (1958), s. 3-91.

Aalto, Pentti, "Old Turkic epigraphic materials. (Gathered by. J. G. Granö)." *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 83, (1991), s. 7-78.

Ağca, Ferruh, *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016.

Ağca, Ferruh, "Eski Uygurcada Gerçekten *n- diyalekti* ve *y- diyalekti* Var mı?". Hüseyin Yıldız (Ed.): *Eski Türkçenin İzinde, Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*. Ankara, 2019: Akçağ Yayınları, s. 33-48.

Akar, Ali, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul, 2020: Ötüken Neşriyat.

Alimov, Rysbek, *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya, 2014: Kömen Yayınları.

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 1995: Kurmay Yayınları.

Alyılmaz, Cengiz, "Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Bulundukları Yerler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 21, (2003), s. 181-199.

Alyılmaz, Cengiz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara, 2015: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Aydın, Erhan, *Şine Usu Yazıtı*. Çorum, 2007: KaraM Yayınları.

Aydın, Erhan, *Türk Runik Kaynakçası*. Çorum, 2008: KaraM Yayınları.

Aydın, Erhan, "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler". *İlmî Araştırmalar* 25, (2008), s. 21-38.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: *Böŋüsär* mi *böŋräsär* mi?". *Dil Araştırmaları* 2, (2008), s. 79-86.

Aydın, Erhan, "The Contribution of the Mongolian Language on the Reading of Place Names in Old Turkic Inscriptions: *Togla* or *Tugla* (*Tugula*?)". *Central Asiatic Journal* 54/1, (2010), s. 22-26.

Aydın, Erhan, *Türk Runik Bibliyografyası*. (Genişletilmiş 2. baskı), İstanbul, 2010: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya, 2011: Kömen Yayınları.

Aydın, Erhan. "Remarks on *Qatun* in the Yenisei Inscriptions". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/3, (2011), s. 251-256.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya, 2012: Kömen Yayınları.

Aydın, Erhan-Rysbek Alimov-Fikret Yıldırım, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara, 2013: BilgeSu Yayınları.

Aydın, Erhan-Erkin Ariz, "Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar". *Bilig* 71, (2014), s. 65-80.

Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*. Konya, 2015: Kömen Yayınları.

Aydın, Erhan, "Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi". Aysima Mirsultan-Mihriban Tursun Aydın-Erhan Aydın (Ed.): *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan,* Konya, 2015: Kömen Yayınları, s. 53-73.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları.* İstanbul, 2016: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, Erhan, "Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang". *Dil Araştırmaları* 18, (2016), s. 29-46.

Aydın, Erhan, "Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/3, (2016), s. 285-300.

Aydın, Erhan, "Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar". *Türk Kültürü* 2016/1, (2016), s. 1-51.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul, 2017: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, Erhan, *Türk Runik Bibliyografyası*. İstanbul, 2017: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, Erhan, "Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları". *Türkbilig* 33, (2017), s. 1-14.

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*. İstanbul, 2018: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul, 2018: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul, 2019: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul, 2019: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan, "Name, Titles, And Identity in the Küli Čor Inscription". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 24, (2019), s. 5-18.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtının 13. Satırındaki Deyim Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi". *Türkbilig* 39, (2020), s. 71-79.

Aydın, Erhan, "Yaglakar" Adı ve Karı Çor Tegin Yazıtındaki "Karı" Sözcüğünün Anlamı Üzerine". *Dede Korkut Dergisi* 9/23, (2020), s. 146-154.

Azılı, Kenan, "Eski Türkçede Nesne Adları". Ferruh Ağca-Adem Koç (Ed.): *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir, 2019: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, s. 214-225.

Badam, Azzaya, "Moğolistan'daki Runik Yazıtlar". *Türkbilig* 20, (2010), s. 67-81.

Balcı, Mustafa, *Orhun Yazıtları, Türkçedeki İlk Çalışmalar*. Konya, 2011: Çizgi Kitabevi.

Barutcu Özönder, F. Sema, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat". Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.): *Türkler*, c. 2, Ankara, 2002: Yeni Türkiye Yayınları, s. 481-501.

Battulga, Tsend-İgor V. Kormuşin, "O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidae (Tsentralnaya Mongoliya)". *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 2007-2008, (2009), s. 5-13.

Bayar, Dovdoi, "Gedenkstätten und Steinskulpturen der Alttürkischen Zeit". Jutta Frings (Ed.): *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*, München, 2005: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, s. 69-80.

Bayar, Dovdoi-Rinçinhorol Munkhtulga-S. Khurelsukh, "Olon Nuurın hundiyn dursgal". *Şinjleh Uhaanı Akademiyn Medee* 2008/2, (2008), s. 108-117.

Bazin, Louis, "Recherches sur les Parlers T'o-pa". *T'oung pao* 39, (1950), s. 228-329.

Bazin, Louis, *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest, 1991: Akadémiai Kiadó.

Berta, Árpád, *Szavaimat Jól Halljátok*, A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása, Szeged, 2004: Jate Press.

Boodberg, Peter, "The Language of the T'o-Pa Wei". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1/2, (1936), s. 167-185. Türkçesi: "T'opa-Wei Dili". Türkçeye çev.: Pelin Ekşi, *Türk Dilleri Araştırmaları* 18, (2008), s. 495-515.

Chavannes, Edward, *Batı Türkleri/Çin Kaynaklarına Göre*. Türkçeye çev.: Mustafa Koç. İstanbul, 2007: Selenge Yayınları.

Clauson, Gerard, "The Ongin inscription". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1957, (1957), s. 177-192.

Clauson, Gerard, "The origin of the Turkic "runic" alphabet". *Acta Orientalia* 32, (1970), s. 51-76.

Clauson, Gerard-Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu". *Rocznik Orientalistyczny* 34/1, (1971), s. 7-33.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972: Oxford University Press.

Clauson, Gerard "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar". Türkçeye çev.: İnci Enginün. *Türkiyat Mecmuası* 18, (1976), s. 141-148.

Çağatay, Saadet-Semih Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, (1976), s. 245-252.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul, 2004: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Doğan, Şaban, "Moğolistan'daki Türkoloji Çalışmaları Üzerine". Şaban Doğan (Ed.): *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, İstanbul, 2019: Kesit Yayınları, s. 171-178.

Ecsedy, Hilda, "Old Turkic titles of Chinese Origin". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18/1-2, (1965), s. 83-91.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul, 2016: Dergâh Yayınları.

Ercilasun, Bilge, "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler". *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı* 1996, Ankara, 1999: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 409-422.

Erdal, Marcel, *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden, 1991: Harrassowitz Verlag.

Erdal, Marcel, "The runic graffiti at Yar Khoto". *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, (1993), s. 87-108.

Erdal, Marcel, "Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion". Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez (Hzl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag). Freiburg-İstanbul, 1998: Simurg Yayınları, s. 83-96.

Erdal, Marcel, "Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften". Mehmet Ölmez-Simone Ch. Raschmann (Hzl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags). İstanbul, Berlin, 2002, s. 51-73.

Erdal, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston, 2004: Brill.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*. İstanbul, 1970: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Efsanevî Türk Hükümdarı Yama Kağan ve Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Motifi". *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Gelenek, Görenek ve İnançlar*. Ankara, 2018: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 157-173.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Tiele (鐵勒) ve Töliş I." Osman Özer (Ed.): *Prof. Dr. Zafer Önler Armağanı*, Ankara, 2019: Kanguru Yayınları, s. 395-455.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Tiele 鐵勒 ve Töliş II." Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik (Ed.): *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde-Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, c. 1, Ankara, 2020: Nobel Yayınları, s. 30-71.

Gabain, Annemarie von, "Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken". *Der Islam* 29, (1950), s. 30-62.

Gabain, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri*. Türkçeye çev.: Mehmet Akalın. Ankara, 1988: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Giraud, René, *L'Inscription de Baïn Tsokto*. Paris, 1961: Librairie d'Amerique et d'Orient.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Türkçeye çev.: İsmail Mangaltepe. İstanbul, 1999: Ötüken Neşriyat.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Türkçeye çev.: Osman Karatay. Ankara, 2002: KaraM Yayınları.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*. Ankara, 1997: Türksoy Yayınları.

Gumilëv, L. N., *Eski Türkler*. Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur. İstanbul, 2002: Selenge Yayınları.

Guzev, V. G.-S. G. Klyaştornıy. "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, (1995), s. 27-33.

Gül, Bülent, "Talat Tekin ve Orhon Türkçesi." Emine Yılmaz-Nurettin Demir-İsa Sarı (Ed.): *Talat Tekin ve Türkoloji*. Ankara, 2018: Nobel Yayınları, s. 45-62.

Hamilton, James R., "Tokuz Oguz ve On Uygur". Türkçeye çev.: Yunus Koç-İsmet Birkan. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, (1997), s. 187-232.

Hansen, Olaf, "Zur Soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 44/3, (1930), s. 1-39.

Hirth, Friedrich, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen". Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, 1899, s. 1-140.

Jisl, Lumir, "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları". *Belleten* 27/107, (1963), s. 387-410.

Karabulut, Erol, *Urqun (Orhun) Yazıtları-Yeniden*. İstanbul, 2020: Mavi Ağaç Yayınları.

Karaman, Ahmet, "Yenisey Yazıtlarında Geçen *adrıl- seçlin-* İkilemesi Üzerine." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 67, (2019), s. 7-26.

Katayama, Akio, "Tariat Inscription". Takao Moriyasu-Ayudai Ochir (Eds.): *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka, 1999: The Society of Central Eurasian Studies, s. 168-176.

Kekevi, İbrahim, "Tonyukuk Yazıtında Geçen "oruk" Sözcüğünün Etimolojisi ve Bağlam Anlamı". *Karadeniz Araştırmaları* 17/66, (2020), s. 539-547.

Kempf, Béla, "Old-Turkic runiform inscriptions in Mongolia: An overview". *Turkic Languages* 8/1, (2004), s. 41-51.

Kızıldağ, Süleyman Hilmi, "Türk Runik Metinleri İle Nogay Türkçesinin Ortak Söz Varlığı". *RumeliDE* Özel sayı 7, (2020), s. 111-151.

Kızlasov, İgor L., *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskva, 1994.

Kızlasov, İgor L.-Leonid R. Kızlasov, "Sayan-Altay Türklerinin Yeni Runik Yazısı". Türkçeye çev.: Muvaffak Duranlı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, (1994), s. 85-136.

Klyaştornıy, S. G., *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*. Moskva, 1964: Institutı Narodov Azii.

Klyaştornıy, S. G., "Ton'yukuk-Aşide Yuan'çjèn'. *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1966, (1966), s. 202-205.

Klyaştornıy, S. G.-V. A. Livşiç, "The Sogdian inscription of Bugut Revised". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 26/1, (1972), s. 63-102. Türkçesi: "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış". Türkçeye çev.: Emine Gürsoy-Naskali, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*, (1987), s. 201-241.

Klyaştornıy, S. G., "Hram, izvayaniya i stela v drevnetyurkskih tekstah (K interpretatsii İhe-Hanın-Norskoy nadpisi)". *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1974, (1978), s. 238-255.

Klyaştornıy, S. G., "Terhinskaya nadpis'". *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1980/3, (1980), s. 83-95.

Klyaştornıy, S. G., "Tes Abidesi". Türkçeye çev.: F. Selcen Bozkurt. *Türk Kültürü Araştırmaları* 24/2, (1986), s. 151-172.

Koçeyev, V. A., *Svod drevnetyurkskih runiçeskih pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk, 2006.

Kormuşin, İgor V., *Tyurkskiye Yeniseyskiye yepitafii, tekstı i issledovaniya*. Moskva, 1997: Nauka.

Kormuşin, İgor-Emine Mozioğlu-Risbek Alimov-Fikret Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara, 2016: BilgeSu Yayınları.

Kök, Abdullah, "Köktürk Kağanlık Yazıtlarından Pir-i Türkistan'a İdeal İnsanın Özellikleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 232, (2018), s. 129-142.

Li, Yong-Sŏng-Park Won Kil, "On *ulug oglum agrïp yok bolča* in the Bilgä Kagan Inscription". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 73/4, (2020), s. 539-550.

Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre/Doğu Türkleri*. Türkçeye çev.: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu. İstanbul, 2006: Selenge Yayınları.

Livşiç, V. A., "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine". Türkçeye çev.: Saadettin Gömeç-Tamara Ölçekçi. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 31, (2000), s. 37-50.

Luo Xin, "Jimusaer er gonghe gu tujuewen ke míng dediaochayu sikao", *Xiyu wenshi* 3, (2008), s. 1-7.

Luo Xin, Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2/2, (2013), s. 62-78.

Mackerras, Colin, "Uygurlar". Türkçeye çev.: Şinasi Tekin, derleyen: Denis Sinor: *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2003: İletişim Yayınları, s. 425-458.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, *tekstı i issledovaniya*. Moskva-Leningrad, 1951.

Malov, S. Ye., *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov*, *tekstı i perevodı*. Moskva-Leningrad, 1952.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1959.

Maue, Dieter, "Signs and Sounds". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 291-301.

Maue, Dieter, "The Brāhmī Script on the Bugut Stele". *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 109-119.

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara, 2009: Belen Yayınları.

Mert, Osman, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum, 2015: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Mori Masao, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Hakkında". *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara, 1966: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 363-372.

Moriyasu, Takao-Yutaka Yoshida-Akio Katayama, "Kara-Balgasun Inscription". Takao Moriyasu-Ayudai Ochir (Eds.): *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka, 1999: The Society of Central Eurasian Studies, s. 209-224.

Németh, Julius, Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. *Kőrösi Csoma Archivum* 2, (1926), s. 134-143.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları* I. İstanbul, 1936: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları* II. İstanbul, 1938: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları* III. İstanbul, 1940: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları* IV. İstanbul, 1941: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ôsawa, Takashi, "A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili river in Xinjiang: As a source of the royalgenealogy of the early Turkic Khanate periods". *Bulleten of the National Museum of Ethnology* 20, (1999), s. 327-378.

Ôsawa, Takashi, "Şin-Jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel-Mongolküre Yazıtı". *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* c. 3, Ankara, 2005: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 559-576.

Ôsawa, Takashi, "Aspects of the relationship between The ancient Turks and the Sogdians". M. Compareti-P. Raffetta-G. Scarcia (Eds.): *Ērān ud Anēran*, Studies presented to the Boris Ilich Marshak on the occasion of his 70th Birthday, Napoli, 2006, s. 471-504.

Ôsawa, Takashi, "The problems on the runic text of Tes Inscription in the Early Uighur Periods". *Nomadic Studies* 17, (2010), s. 102-121.

Ôsawa, Takashi, "Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qaganate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 93, (2011), s. 147-203.

Ögel, Bahaeddin, "Göktürk Yazıtlarının 'Apurım'ları ve 'Fu-lin' Problemi". *Belleten* 9/33, (1945), s. 63-87.

Ögel, Bahaeddin, "Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler: Uygur'ların Menşe Efsanesi". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/1-2, (1948), s. 17-24.

Ögel, Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihî Önemi (Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur)". *Belleten* 15/59, (1951), s. 361-379.

Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar". *Belleten* 21/81, (1957), s. 81-137.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara, 2012: BilgeSu Yayınları.

Ölmez, Mehmet, *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara, 2018: BilgeSu Yayınları.

Ölmez, Mehmet, "The Khüis Tolgoi Inscription: On the Discovery, Whereabouts, Condition of the Stones, and an On-the-spot Visit". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 287-289.

Pelliot, Paul, "Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale". *T'oung pao* 26, (1929), s. 201-265.

Perlee, H., "Karta runiçeskih pis'menna territorii MNR". *Studia Museologica* 1/1-8, (1968), s. 10-12.

Polat, Hulusi, "Eski Türk Yazıtlarında Geçen *Ügüz* ve *Sub* Kelimeleri Üzerine Bir İnceleme". *Dede Korkut Dergisi* 7/17, (2019), s. 110-119.

Pritsak, Omeljan, "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker". *Ural-Altaische Jahrbücher* 24/1-2, (1952), s. 49-104.

Pulleyblank, Edwin, "The "High Carts": A Turkish-Speaking People Before the Türks". *Asia Major* (third series) 3/1, (1990), s. 21-26.

Pulleyblank, Edwin, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver, 1991: UBC Press.

Pulleyblank, Edwin, "Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar". Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 92, (1994), s. 15-23.

Radloff, Wilhelm, *Atlas drevnostey Mongolii*. *Trudı Orhonskoy Ekspeditsii*. 4 c. St.-Petersburg, 1892-1899.

Radloff, Wilhelm, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg, 1895.
Radloff, Wilhelm, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. (Neue Folge). St.-Petersburg, 1897.
Radloff, Wilhelm, "Altuigurische Sprachproben aus Turfan". D. A. Klementz-W. Radloff (Hrsg.): *Nachrichten über die von der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan*. St-Petersburg, 1898, s. 55-83.
Radloff, Wilhelm, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge). St.-Petersburg, 1899.
Ramstedt, G. John, "Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/3, (1913), s. 1-63.
Rybatzki, Volker, *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged, 1997: Studia Uralo-Altaica.
Rybatzki, Volker, "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions". *Central Asiatic Journal* 44/2, (2000), s. 205-292.
Sanders, A. J., *Historical Dictionary of Mongolia*. Lanham&London, 1996: The Scarecrow Press.
Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, "China and Tibet as Referred to in the Old Turkish Inscriptions". *Diogenes* 43/3, (1995), s. 45-52.
Schlegel, G., *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh, et ses Copistes et Traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinggissä, 1892: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainossa.
Schlegel, G., "Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun". *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 9, (1896), s. 1-141.
Schubert, J., "Zum Begriff und zur Lage des 'Ötükän'". *Ural-Altaische Jahrbücher* 35, (1964), s. 213-218.
Sertkaya, Osman F., "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı Olarak Wilhelm Radloff". *Türk Dili* 444, (1988), s. 303-317.
Sertkaya, Osman F., "Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri". *Türk Kültürü Araştırmaları* 28/1-2, (1992), s. 325-334.
Sertkaya, Osman F., "Suuci<Sugeci/(Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 307-312.
Sertkaya, Osman F.-Sartkocaulı Harcavbay, "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 313-346.
Sertkaya, Osman F., "Kâzım Mirşan'a Cevap: *Bilgi (Bilge) Atuŋ Ukuk* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?". *Orkun* 65, (2003), s. 31-33.
Sertkaya, Osman F., "Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine". *Dil Araştırmaları* 2, (2008), s. 7-34.
Sinor, Denis, "(Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı". Türkçeye çev.: Talat Tekin, derleyen: Denis Sinor: *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul, 2003: İletişim Yayınları, s. 383-424.
Strahlenberg, P. Tabbert von, *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730.
Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*. Derleyen: Gıyasettin Aytaş. Ankara, 2012: Akçağ Yayınları.

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, 2009: Kömen Yayınları. Yeni baskı: *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, 2016: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tabaklar, Özcan-Feryal Korkmaz, *Orhun Yazıtları, Tengri Teg Tengride Bolmış Türk Bilge Kağan*. İstanbul, 2020: Kapı Yayınları.

Taşağıl, Ahmet, "Uygurlar". Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.): *Türkler*, c. 2. Ankara, 2002: Yeni Türkiye Yayınları, s. 215-224.

Taşağıl, Ahmet, *Göktürkler III*. Ankara, 2004: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, 1968: Indiana University Press.

Tekin, Talat, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". *Belleten* 46/184, (1983), s. 795-838.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*. Ankara, 1988: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat, "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not". Türkçeye çev.: Ülkü Çelik. *Erdem* 5/14, (1990), s. 389-398.

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul, 1994: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul, 1995: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara, 2000: Sanat Kitabevi.

Temir, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*. Ankara, 1991: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara, 1995: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tezcan, Semih, "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine". *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara, 1975: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 299-307.

Tezcan, Semih, "Eski Türkçe *buyla* ve *baga* Sanları Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, (1978), s. 53-69.

Tezcan, Semih, "Über Orchon-Türkisch *çugay*". Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag). Wiesbaden, 1995: Harrassowitz Verlag, s. 223-231.

Thomsen, Vilhelm, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'lénisséi, notice préliminaire". *Bulletin de Académie Royale des Sciences et des Letters de Danemark* (1893), s. 285-299.

Thomsen, Vilhelm, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées". *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 5, (1896), s. 1-224.

Thomsen, Vilhelm, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung". Almancaya çev.: H. H. Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, (1924), s. 121-175.

Thomsen, Vilhelm, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler". Türkçeye çev.: R. Hulusi Özdem. *Türkiyat Mecmuası* 3, (1935), s. 81-119.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Türkçeye çev.: Vedat Köken. Ankara, 2002: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tıbıkova, Larissa N.-İrina A. Nevskaya-Marcel Erdal, *Katalog Drevnetyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov*. Gorno-Altaysk, 2012.

Togan, İsenbike-Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu). Ankara, 2006: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tursun Aydın, Mihriban, "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uygurlar ve Uygurca İle İlgili Kayıtlar". *Journal of Old Turkic Studies* 3/1, (2019), s. 41-53.

Uçar, Erdem, "Tuñukuk Yazıtındaki *nçAYIDms* (T I K 10=34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not". *Türk Kültürü* 2017/2, (2017), s. 31-38.

Vaissière, Étienne De La, "The Historical Context to the Khüis Tolgoi Inscription". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 315-319.

Vasilyev, D. D., "Pamyatniki Tyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti Aziatskogo areala". *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1976/1, (1976), s. 71-81.

Vasilyev, D. D., *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad, 1983: Akademiya Nauk SSSR.

Vovin, Alexander, "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle". *Central Asiatic Journal* 48/1, (2004), s. 118-132.

Vovin, Alexander, "An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription". *Journal Asiatique* 306/2, (2018), s. 303-313.

Vovin, Alexander, "Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription", *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 121-134.

Vovin, Alexander, "A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscription". *International Journal of Eurasian Linguistics* 1, (2019), s. 162-197.

Yazuksuz, Necip Asım, *Orhun Abideleri*. İstanbul, 1921-1922 (Hicri 1340).

Yoshida Yutaka, "Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited". *Journal Asiatique* 307/1, (2019), s. 97-108.

Zhang Tieshan, "Gu Huihu Gechuo Wangzi zhi Tujue Runiwen kaoshi". *Xiyu yanjiu* 2013/4, (2013), s. 74-80.

Zieme, Peter, "Die Alttürkischen Reiche in der Mongolei". Jutta Frings (Ed.): *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*. München, 2005: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, s. 63-68.

Zieme, Peter, "A Wooden Staff with a Runic Inscription from Khotan". *Xiyu lishi yuyan yanjiu jikan* 2012, s. 143-145.

Zieme, Peter, "Eine Runeninschrift aus Kumtura". İrina Nevskaya-Marcel Erdal (Eds.): *Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altaic Corpus*. Berlin, 2015: Klaus Schwarz, s. 215-224.

İnternet Kaynakları

https://bitig.kz
http://www.altay.uni-frankfurt.de
http://blog.sina.com.cn/lixinpc